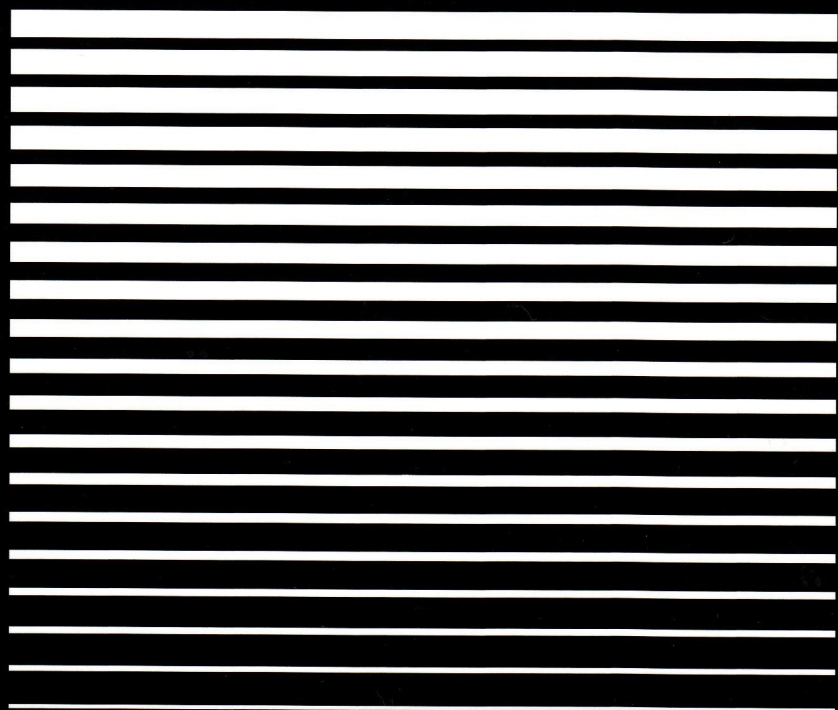

MODERNÍ *dějiny*

21

2013

2

MODERNÍ DĚJINY
Časopis pro dějiny 19. a 20. století

MODERN HISTORY
Journal for the History of the 19th and 20th Century

Redakce / Editor's Office:

Vedoucí redaktor / Editor-in-chief: Jan NĚMEČEK
Výkonní redaktoři / Managing Editors: Petr PROKŠ, Jan HÁJEK

Vědecká rada časopisu / Academic Council of the Journal:

Jana Burešová, Jan Gebhart, Josef Harna, Milan Hlavačka,
Drahomír Jančík, Jiří Lach, Michal Pehr, Luboš Velek

Vydává Historický ústav AV ČR, v v. i. / Publisher by the Institute of History, Prague

Časopis vychází dvakrát ročně / The journal is published twice a year

Adresa / Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek

Tel.: +420 286 882 121/244

E-mail: proks@hiu.cas.cz

<http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/moderni-dejiny.ep>

ISSN 1210-6860

OBSAH

STUDIE

Marie L. NEUDORFLOVÁ: *Nábožensko-filozofické kořeny sociálního myšlení a jeho přijetí v české společnosti*.....1

Andrej TÓTH: *Druhé parlamentní volby v poválečném Maďarsku v roce 1922 – usměrnění volebního práva ve prospěch Bethlenovy vládní Jednotné strany*.....31

Jana BUREŠOVÁ: *Vystěhovalectví z Československa do Austrálie v podmínkách světové hospodářské krize (1929–1932)*.....81

Lukáš NOVOTNÝ: *Foreign Office, britské vyslanectví v Praze a sudetoněmecká otázka v roce 1937*.....101

Валентина В. МАРЬИНА: *«Народная демократия»: рождение, развитие и реализация идеи (1935–1948 гг.)*.....131

Jan BENDA: *Židovská emigrace z druhé republiky (říjen 1938 – březen 1939)*..163

Jaroslav MILLER: *Divadelní aktivity českého exilu v Austrálii, 1948–1989*.....185

MATERIÁLY

Jindřich DEJMEK: *Dokumenty o aktivitách československých velvyslanců ve Francii a v Itálii v době sovětské invaze do ČSSR v srpnu 1968 (Nové prameny k mezinárodním aspektům srpna 1968 – II)*.....205

KRONIKA

Odborná konference „M. R. Štefánik a čs. zahraničné vojsko (légie)“ (Ferdinand Vrábel).....233

INHALT

STUDIEN

- Marie L. NEUDORFLOVÁ: *Die religiösen und philosophischen Wurzeln des sozialen Denkens und dessen Widerhall in der tschechischen Gesellschaft*.....1
- Andrej TÓTH: *Zweite Nachkriegs-Parlamentswahlen in Ungarn in 1922 – Anpassung des Wahlrechts zu Gunsten der regierenden Einheitspartei Bethlens*...31
- Jana BUREŠOVÁ: *Auswanderung aus der Tschechoslowakei nach Australien während der Großen Wirtschaftskrise (1929–1932)*.....81
- Lukáš NOVOTNÝ: *Das Foreign Office, die britische Gesandtschaft in Prag und die sudetendeutsche Frage 1937*.....101
- Walentina W. MARJINA: *Die „Volksdemokratie“: die Entstehung, Entwicklung und Realisierung der Idee (1935–1948)*.....131
- Jan BENDA: *Auswanderung der Juden aus der Zweiten Tschechoslowakischen Republik (Oktober 1938 – März 1939)*.....163
- Jaroslav MILLER: *Die Theateraktivitäten tschechischer Exulanten in Australien, 1948–1989*.....185

MATERIALEN

- Jindřich DEJMEK: *Dokumente über die Aktivitäten tschechoslowakischer Botschafter in Frankreich und Italien nach der sowjetischen Invasion in die Tschechoslowakei im August 1968 (Neue Quellen zu den internationalen Aspekten der Besetzung des Landes im August 1968 – II)*.....205

CHRONIK

- Wissenschaftliche Konferenz „M. R. Štefánik und die tschechoslowakischen Legionen im Ausland“ (Ferdinand Vrábek)*.....233

CONTENTS

STUDIES

- Marie L. NEUDORFLOVÁ: *The religious and philosophical roots of social thinking and its reflection in Czech society*.....1
- Andrej TÓTH: *Second parliamentary election in postwar Hungary in 1922 – adaptation of the electoral law in favor of Bethlen’s ruling United Party*.....31
- Jana BUREŠOVÁ: *Emigration from Czechoslovakia to Australia under the conditions of Great Depression (1929–1932)*.....81
- Lukáš NOVOTNÝ: *The Foreign Office, the British Legation in Prague, and the Sudetengerman question in 1937*.....101
- Valentina V. MARYINA: *“People’s democracy: the emergence, evolution and implementation of the idea (1935–1948)*.....131
- Jan BENDA: *Jewish emigration from the Second Czechoslovak Republic (October 1938 – March 1939)*.....163
- Jaroslav MILLER: *Theatrical performances of Czech exiles in Australia, 1948–1989*.....185

MATERIALS

- Jindřich DEJMEK: *Documents on the activities of Czechoslovak ambassadors to France and Italy following the Soviet invasion in Czechoslovakia in August 1968 (New sources to the international aspects of the invasion in August 1968 – II)*....205

CHRONICLE

- Scientific conference “*M.R. Štefánik and the Czechoslovak foreign army (legions)*” (Ferdinand Vrábel).....233

Autoři:

PhDr. Marie NEUDORFLOVÁ, Ph.D.
Praha, Česká republika

Mgr. Andrej TÓTH, Ph.D.
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
Praha, Česká republika

Prof. PhDr. Jana BUREŠOVÁ, CSc.
Filozofická fakulta Univerzity Palackého
Olomouc, Česká republika

PhDr. Lukáš NOVOTNÝ, Ph.D.
Filozofická fakulta Západočeské univerzity
Plzeň, Česká republika

Valentina V. MARJINA, doktorka historických věd
Institut slavjanovedenija Ruskoi Akademie Nauk
Moskva, Ruská federace

PhDr. Jan BENDA Ph.D.
Ministerstvo obrany ČR
Praha, Česká republika

Prof. Jaroslav MILLER, MA, PhD.
Filozofická fakulta Univerzity Palackého
Olomouc, Česká republika

PhDr. Jindřich DEJMEK, DSc.
Historický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i.
Praha, Česká republika

STUDIE

Marie L. Neudorfllová

Nábožensko-filozofické kořeny sociálního myšlení a jeho přijetí v české společnosti

The religious and philosophical roots of social thinking and its reflection in Czech society

Ideas and concepts oriented to social justice, which are the main topic of the paper, grew from historical conditions since ancient times to the 20th century. The legitimacy of concepts such as equality, justice, the right to decent life, and others, had its origins in basic Christianity, Reformation and in modern Enlightenment thinking, which emphasized education and democratization of society as best means to solve social problems. In the Czech context a number of intellectuals welcomed this stream and developed relevant concepts in harmony with the conditions and needs of Czech society.

Keywords: History, philosophy, social thinking, welfare state, Czech Lands

Stopovat kořeny sociálního myšlení je složitý úkol, jeho výsledky i při nejlepší vůli otevřené různým interpretacím a otázkám, rozdílnému pohledu na to, co je více a co méně důležité. Přesto je možné v myšlenkové oblasti od antiky sledovat relevantní ideje a úsilí, vztahující se k tomu, co se od osvícenství nazývá filozofií dějin, spjaté s demokratizačním úsilím a sociálním pokrokem západní civilizace. Hlavním cílem tohoto příspěvku je připomenout určitou kontinuitu hodnot a myšlení, vyrůstajících z konfliktních aspektů západní civilizace a směřujících ke

zmírnění těchto konfliktů, včetně sociálních. V českém prostředí se prolínají jak myšlenkové vlivy vnější tak domácí.

Relevantní náboženské a filozofické koncepty se v historii západní civilizace nerovnoměrně prolínají, ovlivňují ba i potlačují ve snaze porozumět životu, vytvořit určitý řád a čelit destruktivním silám přírody v lidech i mimo ně. Člověk si byl od počátku vědom, že není schopen žít a přežít sám, proto kladl důraz na komunitu. Nejnebezpečnější pro existenci společenství byly vnější konflikty; pro jejich stabilitu inklinace silnějších přivlastňovat si moc a privilegia na úkor většiny, přičemž tyto dva aspekty spolu často souvisely. Již v mytologických vyprávěních jako je *Odysea* a *Iliada* máme dochovány základní pojmy společenského a sociálního soužití, jako je **zákon, spravedlnost, ohled na ostatní**. Politika jako umění žít spolu v komunitě bylo Řeky vnímáno jako dar od boha (Zeus).¹

Již ze starověku máme dochovány příklady úspěšných reforem směřujících k nápravě, jejichž filozofie se stala trvalým dědictvím a inspirací pro budoucí věky. Zvláště ústava athénské politiky, básníka a archóna Solón v první polovině 6. století před n. l., jím zrušil dlužní otroctví a zavedl daně podle výnosu z půdy, budila úctu jako počátek zákonného ohledu na **sociální aspekt** společnosti. Podobně trvale poučné bylo jeho vědomí, že nezavedl ideální zákony, ale „zavedl nejlepší řád, které zájmy, předsudky a povaha doby přijmou“.² Principy soužití každé komunity, s jejími specifickými podmínkami a potřebami, byly vnímány jako posvátné, mající podobu náboženství, mýtů, zákonů. Vzhledem k tomu, že antické myšlení bylo stálou inspirací západní civilizace, je jím potřeba začít.

Náš zájem se soustředí na pojmy, které se během historie vynořovaly a zase mizely, obhajovány nebo zatracovány. Kontinuita problematiky a pojmů trvajících téměř tři tisíce let, by však měla mít obecný respekt jako zdroj poučení, jako zdroj závažné reflexe, schopnosti myslet o společnosti, o životě, o jeho smyslu. V tom je vlastně hlavní cena historického bádání.

V centru těchto úvah je uznání existence **pospolitosti, komunity**, společnosti, usilující o svou existenci, pozitivní rozvoj a důstojné přežití. V antickém Řecku byla tato komunita definována jako **polis, obec**. Na ni se postupně vázaly další pojmy, koncepty a vývoj. V moderní době je takovou nejširší komunitou národ.

V pátém století před naším letopočtem se v Athénách střetávaly různé názory, které na jedné straně přispívaly k myšlenkovému zmatku svobodných a demokratických Athén, na druhé straně však za sebou zanechávaly ideje trvalé hodnoty. Sokrates (469–399 př. n. l.) sice nazýval své spoluobčany „stádem“ a pohrdal demokracií, neboť sociálně stranila chudým, ale jeho přesvědčení, že občané se musí starat o svou duši a musí být ctnostní a vzdělaní, aby si mohli vládnout, platí do-

¹ Isidor Feinstein STONE, *The Trial of Sokrates*, New York 1989, s. 22–24, 47.

² Charles L. GRISWOLD, *Adam Smith and the Virtues of Enlightenment*, Cambridge 1999, s. 209, 304.

dnes. Podobné názory, ale více vlastenecké, měl i jeho žák Platón (427–347 př. n. l.). Teprve Antophon (480–411 př. n. l.) přišel s myšlenkou, aby bohatí pomáhali chudým,³ čímž je považován za prvního proponente **sociálního státu** (welfare state). I jeho argument, že všichni lidé jsou stvoření jako **rovní**, rozvíjený ve 4. století př. n. l. sofistou Alcidamem a později Euripidem, měl dlouhodobý dopad, neboť tím byla lidem otevřena cesta k vyšší mravnosti.⁴

Vzhledem k tomu, že politika v Athénách nebyla nikdy snadnou záležitostí, byla objektem zájmu filozofů, nejvlivněji Aristotela (384–322 př. n. l.). Podobně jako Sokrates nepokládal demokracii za nejlepší systém, ale „politeia“, kterou upřednostňoval, měla k demokracii blízko. Jejím předpokladem byla zodpovědná schopnost lidí se zodpovědně účastnit politiky a vlády,⁵ tedy schopnost **rozlišit dobré od špatného, spravedlivé od nespravedlivého**. To nebylo samozřejmé navzdory tomu, že gramotnost byla v Řecku poměrně rozšířena. Aristoteles věřil, že svým potenciálem je „*člověk tvor politický, státotvorný, od přirozenosti určený pro život v obci, která je postulátem etiky*“.⁶ Cílem pospolitosti bylo vytvořit **právní řád, ústavu, stát** směřující k **obecnému blahu**, ztělesňující **ideu spravedlnosti**. Aristoteles ji považoval za ctnost, za základ určité **rovnosti** občanů, z nichž většina však nebyla potřebně vzdělaná. Aristotelovi neušlo, že bohatí obvykle neměli smysl pro slušnost ani řád a jejich výsady i snaha odvrátit lidi od politiky často ničily ústavu a obec. Jako nebezpečné viděl i cizince a přistěhovalce, neboť se obvykle snažili mít nepřiměřený vliv.⁷ Jako nejvhodnější pro „politheiu“ označil **střední vrstvy**. Stát byl přirozený důsledek „polis“ a jeho úkol spočíval v regulaci poměrů, zvláště aby nebylo příliš bohatých ani chudých. **Spravedlnost** definoval Aristoteles jako **ctnost**, jako sílu zakořeněnou v lidské zkušenosti (politika, právo, zákony). Věřil v možnost **zdokonalování** lidí i obce pomocí vzdělávání dětí a občanů (mělo být povinné do jednadvaceti let) a státní iniciativy ve vztahu k distribuci majetku. Svým důrazem na **etiku** výrazně přispěl k **morální dimenzi** konceptu demokracie u osvícenců.⁸ I další filozofové usilovali o pochopení života, přírody, vesmíru, boha na základě dostupných znalostí a logiky, s cílem hledání

³ I. F. STONE, *The Trial of Sokrates*, s. 24, 111, 99.

⁴ TÝŽ, *The Trial of Sokrates*, s. 44–45.

⁵ TÝŽ, *The Trial of Sokrates*, s. 39.

⁶ ARISTOTELES, *Politika*, Praha 1939, s. 4–5. (Do češtiny přeložil a úvod napsal Antonín Kříž.)

⁷ TÝŽ, *Politika*, s. 89–93, 125–140, 159–165, 175–6, 189. Velmi vlivný byl také Aristotelův spis *Nicomacheonova etika*.

⁸ Aristotelova *Politika* začala být překládána z řečtiny do živých jazyků v 15. století. Ale její výklady od Alberta Velikého a sv. Tomáše Akvinského byly známy již předtím. Do češtiny ji poprvé přeložil Pavel Vychodil, Praha 1895. Antonín KRÍŽ, *Úvod k Aristotelově Politice*, Praha 1939, s. XXXVII.

cest ke slušnému, **dobrému životu**. V praxi však spíše převážil na několik století chaos spojený s postupným rozpadem římské říše.

Křesťanství bylo ve své podstatě vzpourou lidí proti nedostatku respektu pro lidskou racionalitu, důstojnost, pozitivní potenciál každého i chudého člověka. Přes všechny vliv řecké filozofie na křesťanství, jeho vůdčí osobnosti se brzy zabývaly daleko více podstatou Boha, jeho vztahem ke světu, podstatou duše a vytvářením dogmat, než životem samotným. Kromě určitého vlivu na zrušení otroctví, křesťanské učení přejímalo feudální organizaci a postupně ji předkládalo jako nezpochybnitelnou a danou Bohem. Cílem už nebyl slušný, dobrý život, blaženost, ale posmrtné spasení ze slzavého údolí života. Podstata křesťanství se začala zcela ztrácet ve scholastice. Tato situace dávala katolické církvi prostor, aby se pomalu etablovala jako vůdčí síla ne duchovní, ale světská, netolerantní a nadřazená všem. Zanedbávané základní křesťanské principy přesto zůstávaly silnou inspirační silou pro svoji humanitu, zvláště pro heretiky a později také pro reformaci.

Nechme stranou období mezi pádem Říma a renesancí, zvaném „temný věk“, v němž katolická církev postupně nabyla závratné moci, ale sociálně a ekonomicky na staletí přispívala ke znevolnění lidí a k jejich bídě a degradaci. Přestože k jejím silně autoritativním postojům v mnohém přispěl sv. Augustin (354–430) a Tomáš Akvinský (1224–1274), některé jejich názory měly vliv i na reformaci. Například princip Tomáše Aquinského, že „*jen spravedliví mají nárok na majetek*“, ovlivnil radikální teorii sociální reformy Johna Wickleffa ve 14. století.⁹ Sv. Augustin se vyhnul úvahám na sociální tematiku.

Vzhledem k dlouhodobému vlivu na náboženské církevní myšlení Tomáš Akvinský stojí za pozornější zastavení. Historická literatura se obecně shodne na tom, že byl ovlivněn etikou Aristotela, navazoval na augustiánskou teologii, ale s větším důrazem na podstatu dobra a štěstí. Do lidského úsilí však vkládal málo naděje, spíše zdůrazňoval nutnost boží pomoci. Uznával **princip přirozeného práva** a s pomocí pozitivního práva (lidských zákonů) měl vést k dobré společenské a sociální organizaci, směřující k ctnostnému životu a nadpřirozenému cíli. **Ctností** rozuměl Akvinský víru, naději a lásku k bližnímu, což sociálně znamenalo dobročinnost, charitu, kterou katolická církev přijala natrvalo jako součást svého učení. Z jeho konceptu slušné, dobré pospolitost se vytratily aristotelovské návrhy na politické uspořádání společnosti. Jeho princip morálky je spojení intelektuálního úsudku s určitými principy a studem. Síla jeho učení byla v tom, že považoval zákony lidské společnosti za závazné jen pokud byly spravedlivé, v opačném případě existovalo právo je vypovědět. Z toho sice vyplývalo, že stát měl mít v sociální oblasti i pozitivní roli,¹⁰ ale záleželo na interpretaci. S ní měla církev velký problém, zvláště když začala od poloviny 13. století svou chamtivostí v Evropě

⁹ Michael HAREN, *Medieval Thought. The Western Intellectual Tradition from Antiquity to the Thirteenth Century*, Toronto 1992, s. 55–57.

¹⁰ TÝŽ, *Medieval Thought*, s. 190–194.

budit obecné pohoršení. V bouřlivých scholastických sporech doprovázených inkvisitorským pronásledováním, klatbami, upalováním kacířů, obecnou nesvobodou, učení Tomáše Akvinského sice přežilo jako vrchol středověkého scholastického myšlení, avšak s malým pozitivním dopadem na sociální myšlení. Jeho absence na toto téma byla pravděpodobně hlavní příčinou, že se nikdy nedostal do vážných konfliktů s církevními autoritami.

Nejcennějším dědictvím židovsko-řecko-křesťanské tradice byl názor, že člověk je bytost racionální a morální ve smyslu, že umí rozlišit mezi tím, co je dobré, špatné, spravedlivé, nespravedlivé, co je větší nebo menší zlo, co je a co by mělo být.¹¹ Zahrnutý aspekt **napravovat, zdokonalovat**, byl chápán jako součást lidské přirozenosti, a byl základem toho, co se později nazývalo pokrok. Ale ten katolická církev nikdy neuznala, vázala totiž zdokonalování jen na jednotlivce a ne na společnost. Stoupající světská moc církve ve středověku, princip hierarchické organizace společnosti jako dané Bohem a život jen jako příprava na posmrtný život, zatemnily na staletí původní křesťanské principy, včetně principu, že lidé byli stvořeni rovnocenní, k obrazu božímu, s právem na důstojný život a na rovné možnosti pro rozvoj svého duševního a morálního potenciálu. Představa života jako slzavého údolí s odměnou v posmrtném životě dávala církvi a mocným nesmírné možnosti k vykořisťování a manipulaci většiny lidí. Atributy, kterých se křesťané měli chránit jako těžkých hříchů: pýcha, lakomství, závist, zloba, chamtivost, chlípnost, lenost,¹² zakotvily hlavně v církevní hierarchii a v životním stylu mocných, na úkor většiny lidí.

Živelná vzpoura proti moci a dogmatismu církve a proti nesvobodným společenským poměrům, sociálních problémům a nemravnosti církve vzešla z praktických potřeb. Intelektuální kritika vycházela od 12. století hlavně zevnitř církve z prostředí těch, kteří brali křesťanské náboženství opravdově. V obecné rovině to byl rozpor mezi rozumem a vírou interpretovanou církví.¹³ Z tohoto rozporu vyrostl humanismus, brzy doprovázený renesancí, usilující o návrat k přirozeným potřebám člověka, ke svobodě a určitému individualismu. Antická literatura, překládaná do živých jazyků, byla bohatým zdrojem myšlenkové inspirace a kritiky společenských a politických poměrů, které nesloužily **obecnému dobru**, ale soukromým zájmům mocných. Vzdávající zájem o vzdělání vedl k zakládání univerzit v Evropě, zatím ještě dlouho spjatých s náboženstvím a scholastikou, ale postupně prorážející cestu ke svobodnějšímu myšlení, včetně utopii o cestách k ná-

¹¹ John H. HALLOWEL, *The Moral Foundation of Democracy*, Chicago 1965, s. 101–102.

¹² TÝŽ, *The Moral Foundation*, s. 100.

¹³ Například M. HAREN, *Medieval Thought*, s. 118. Autor zmiňuje, že členové Dominikánského řádu od roku 1228 měli zakázáno číst sekulární a filozofické knihy a studovat sekulární vědu; směli číst a studovat jen teologické spisy. Tamtéž, s. 172. Tím byly dány základy k odtržení církve od reality a manipulaci lidí a národů v podstatě k mocenským zájmům církve.

pravě. Nejznámější se stala *Utopie* humanisty Thomase Mora (1477–1535), hledajícího **spravedlivou společnost** v beztřídním charakteru společnosti, se společným vlastnictvím výrobních prostředků a s péčí o rozvoj a vzdělání každého jednotlivce.¹⁴ Politiku opět interpretoval jako prostředek k **obecnému blahu**, k vytváření podmínek pro pozitivní rozvoj všech lidí. V tomto kontextu **stát**, komunita, hrály zásadní roli pro svůj potenciál vytvořit pospolitost sdílející hodnoty k lidštějšímu a důstojnějšímu životu.

Vliv humanismu a renesance byl v Evropě dlouhodobý, sahající až do osvícenství, přispívající k důvěře v lidský rozum a k zesvětštění života, k vymanění se z pout církevní dogmatiky. Podstatně také přispěl k vytvoření **humanistické etiky** a k postupnému prosazení **vědeckých přístupů**. Církev se tomuto vývoji brutálně bránila. V tomto kontextu vyrůstal také respekt pro **národní entity**, jejich kulturní identitu a rozdílné podmínky jejich vývoje a existence, pro možnost pocitu sounáležitosti jejich členů, vzájemné zodpovědnosti a tím pro možnost pozitivní účasti na záležitostech veřejného zájmu. Postupně se ukazovalo, že žádná užší či širší komunita tento potenciál neměla tak silný. K posílení národních komunit, a to i z politického hlediska, přispěla i reformace.¹⁵

Z dlouhé řady odvážných kritiků církve John Wickleff (1320–1384), bohoslovec a učitel na Londýnské univerzitě, zaštitěný podporou vlivných aristokratů, zanechával v sociálním myšlení nejvýraznější vliv v Evropě. Pro její luxusní a nemravný život obvinil církev z kacířství a žádal sekularizaci jejího majetku a apoštolskou chudobu. Odmítal řadu dogmat a před církevní interpretaci bible (kterou přeložil do angličtiny), kladl individuální a osobní výklad. Revoluční byla jeho myšlenka, že věřící mohou mít přímý kontakt s Bohem a nepotřebují církev jako prostředníka. Wickleffovo učení ovlivnilo nejen Mistra Jana Husa a řadu jeho předchůdců, kteří studovali v zahraničí, zvláště v Paříži, Itálii a na Oxfordu.¹⁶ Jeho myšlenky ovlivnily i české husitské hnutí.¹⁷

Roku 1398 si Hus vybral pro své přednášky pět Wickleffových filozofických traktátů, jež se dochovaly i s poznámkou: „*Ó Wiklef, Wiklef, nejednomu ty*

¹⁴ Thomas More byl hluboce věřící katolík. Když odmítl přísahu králi Jindřichu VIII po založení anglikánské církve, dal ho král popravit.

¹⁵ Henry BRINTO, *The Context of the Reformation*, London 1968.

¹⁶ Roku 1402 přivezl Jeroným Pražský z Oxfordu do Prahy opisy hlavních prací Wickleffa (*Dialog a Trialog*), které učinily velký rozruch i obdiv. František VRATISLAV, *Mistr Jan Hus*, Praha 1915, s. 112–113.

¹⁷ Mistr Vojtěch Raňkův z Ježova věnoval roku 1388 celé své jmění na zřízení nadace pro Čechy, kteří studovali v Paříži a Oxfordu svobodné umění a bohosloví. Studenti opisovali spisy Wickleffa. Jeho filozofické spisy byly od roku 1389 vykládány na pražské univerzitě a spisy teologické od začátku 15. století. František VRATISLAV, *Mistr Jan Hus*, s. 58–59. Styky mezi Anglií a českým královstvím byly v té době hojné i díky tomu, že dcera českého krále Karla IV. Anna se roku 1382 provdala za anglického krále Richarda II.

hlavu zvikleš.“ O pět let později byl již na pražské univerzitě vydán zákaz učit 43 Wiklefových článků, ač ještě nebyly shledány bludnými.¹⁸ Roku 1410 bylo učení Wiklefa prohlášeno za kacířské a na pražské univerzitě téhož roku probíhala veřejná obhajoba jeho učení. Tím se jeho učení ještě více rozšířilo mezi veřejnost a zvýšilo se obecné vědomí rozporu mezi křesťanským a církevním učením i životem.¹⁹ Kostnický koncil odsoudil definitivně 45 Wiklefových článků, což ale mělo zcela opačný efekt, než církev chtěla.²⁰

Sociální myšlení v Čechách ve 14. a 15. století vyrůstalo jak z domácích kořenů tak z vlivů zahraničních. Již Tomáš ze Štítného (1333– asi 1408) zaujal velmi kritický postoj k církevním praktikám vůči poddaným, kdy jim byl nelegitimně konfiskován majetek, když nezanechali mužského potomka. Žalobci se nemohli domoci u soudů práva, naopak byli ještě krutě trestáni (vylupování očí, uřezávání nosů, rukou, atd.). Štítného požadavek **jednoty křesťanského učení a praxe** obsahoval silnou **sociální kritiku církve** i víru v možnost spravedlivějšího uspořádání společnosti. Tím ovlivnil i Petra Chelčického. Štítný byl stoupencem laicizace vzdělání, což se odráželo v jeho pracích. Štítného spisy budily zájem českých obrozenců, neboť psal v krásné češtině.²¹

Sociální názory Husa a dalších kritiků církve vyrůstaly ze znalosti nesvobody a ponurých sociálních poměrů nižších vrstev, zvláště poddaných sedláků, kteří tvořili většinu obyvatel. Hus pochopil, že je povinností křesťana se účastnit práce na nápravě proti nespravedlivým praktikám vrchnosti, světské i duchovní. Dokonce bránil sedláky na kněžské synodě. Sociální problémy ve městech viděl částečně jako důsledek skutečnosti, že Němci utiskovali Čechy. Viděl jako nekřesťanské, že silnější odírali slabší, místo aby jim pomáhali. V jednom pohřebním proslovu prohlásil za kacíře všechny kněze, kteří brali peníze zejména od chudých za zpověď, za svátost církevní, svaté oleje, křest, zvonění, pohřeb a další. Byl dokonce přesvědčen, že církev ovládl antikrist²² a oponoval prodeji odpustků, který začal roku 1412. Svým nuceným působením na venkově ovlivňoval myšlení i národní

¹⁸ František VRATISLAV, *Mistr Jan Hus*, s. 84. Jméno Johna Wickleffa je psáno několika způsoby. Hus psal Viklef.

¹⁹ Různé druhy zdroje příjmů církve jsou celkem známy: poplatky za všechny úkony, desátky, dary, práce nevolníků, atd. Ale účely použití příjmů většinou jasné nejsou. Dary byly většinou určeny pro konkrétní účely.

²⁰ O životě, základních názorech a konfliktech Johna Wickleffa informuje každá větší dobrá encyklopedie. Publikací o jeho životě je také dlouhá řada. Kostnický koncil (16. ekumenický koncil) zasedal 1414–1418 a jeho hlavním úkolem bylo odstranit trojpapežství, posoudit učení heretiků a učinit určité reformy. Tento koncil nechal upálit Mistra Jana Husa.

²¹ František VRATISLAV, *Mistr Jan Hus*, s. 60–61.

²² Husova synodní kázání jsou zachována. V Betlémské kapli kázal Jan Hus česky. TÝŽ, *Mistr Jan Hus*, s. 104–109.

cítění lidu obecněji (*Postila*). Jeho sociální cítění bylo hlavním důvodem, proč musel skončit na hranici.

Sociální aspekty husitského hnutí, zvláště myšlenka rovnosti, nacházely dostatečnou oporu v Bibli. Důraz reformace na osobní čtení Bible povzbuzovalo zájem a respekt pro vzdělání, výrazný pro českou společnost pro další dvě století. Petr Chelčický odmítl jako nekřesťanské učení o trojím lidu, přisuzující vládnoucí roli šlechtě, duchovní roli církvi a veškerou práci lidu, který tvořil většinu společnosti. Věřil v rovnost lidí, i když odmítal násilí k jejímu dosažení. Jeho učení spolu s učením Husa se stalo součástí nauky českých bratří, kteří postupně začali klást důraz na **vzdělání** jako cestu k osvícení mysli a duše i jako cestu k sociálnímu pozvednutí. Největší jejich osobnost Jan Amos Komenský, už neměl příležitost působit doma pro zřůdnou netolerantnost Habsburků a katolické církve. Dvě stě let české historie doby husitské a pohusitské a unikátní náboženská tolerance ostře kontrastují s nesmírným úpadkem, který následoval po bitvě na Bílé hoře roku 1620, po násilné rekatolizaci a třicetileté válce. Dnes je tendence tento úpadek v zájmu současného konzervatismu zlehčovat.

Reformní náboženská hnutí vyrůstala z opozice vůči moci a ignoranci katolické církve a orientovala víru i život více na dobro komunity, na spolupráci mezi jednotlivci a ne již tolik na poslušnost a službu církvi. V zemích, kde v 16. století proběhla poměrně důsledná reformace (Německo do nich nepatří, tam byla situace složitější), národní státy vznikaly ruku v ruce s národními církvemi.²³ Tím, že národní společnost přijímala postupně více sekularismus, včetně institucí, a princip, že Bohu se má sloužit prací na zemi a pro lidi,²⁴ se stavěly příznivější podmínky pro rozvíjení demokratičtějších přístupů včetně sociálních.

Za revoluční přelom tohoto úsilí se obvykle považuje filozofie a učení René Descarta (1596–1650), který postavil pravdu poznanou nad pravdu zjevenou, ač byl hluboce nábožensky založený a pokoušel se i vědecky dokazovat existenci Boha. Období dalšího intelektuálního rozvoje v podobě **osvícenství** bylo spjato jak s odporem ke katolické církvi a její umrtvující moci vůči duchovnímu, intelektuálnímu a sociálnímu rozvoji, tak s kritikou scholastiky a s úsilím postavit lidské myšlení na racionální základy, což v žádném případě nevyklučovalo víru v boha. V pozadí osvícenského myšlení stálo i přesvědčení, že je v lidských silách měnit společenské poměry ku prospěchu všech, a že úspěch této snahy závisí hlavně na znalostech a mravní úrovni všech lidí, včetně privilegovaných. Ti se však většinou mocenskými prostředky bránili změnám, nechtěli se vzdát své konzervativní ideologie, posilované církevním učením o společensko-hierarchickém uspořádání společnosti jako dané Bohem. Velká francouzská revoluce a válečná reakce Evropy je jen nejznámějším příkladem tohoto konfliktu.

²³ M. HAREN, *Medieval Thought*, s. 73–74.

²⁴ O těchto aspektech pojednává například dobrá historická práce Alister E. McGRATH, *Reformation Thought*, Oxford 1993.

Obecná shoda je, že podstatou osvícenství byla víra v prospěšnost znalosti v úsilí o rozvinutí pozitivního duševního potenciálu lidí, povinnost pečovat o společenské dobro a o úroveň lidí, z nichž většina žila v dnes již těžko představitelných sociálních podmínkách. Ani jeden významný osvícenec nebyl ateista, včetně Voltaira, jehož intelektuální hněv byl namířen proti katolické církvi, ne proti náboženství. Z kritiky poměrů přešli osvícenci do zkoumání lidské existence, učili lidi myslet a posuzovat se z hlediska, zda konají dobro či ne, John Locke (1632–1704), François Marie Arouet Voltaire (1694–1778) a Thomas Jefferson (1743–1826). Důležité bylo, že osvícenci záměrně psali jazykem srozumitelným široké veřejnosti.²⁵ Postupně se více zabývali otázkou jak konkrétně řešit sociální problémy nižších vrstev a jak předcházet válkám, které byly v Evropě téměř denním jevem.

John Locke ve svých spisech představil **dobro** jako legitimní hodnotu, jako něco, co dělá lidem radost. Vše, co způsobovalo trýzeň, bolest odsoudil jako zlé. Lidskému rozumu určil vysoce důstojnou roli prostředku, jímž se mohou projevovat přirozené nebo božské zákony. Přirozený zákon vnímal jako princip, že nikdo nepoškodí druhého na životě, na zdraví, svobodě a statcích. Jeho názor o právu zmocnit se statků, které nikdo nevlastnil, byl však v budoucnu velmi zneužíván, zvláště v koloniích, neboť vlastně neuznával kolektivní vlastnictví. Ale s majetkem se mělo zacházet zodpovědně, nesmělo se plýtvat. Vzhledem k právním nejistotám ve vlastnictví majetku (stát i mocní si nejrůznějšími nelegitimními způsoby přivlastňovali majetek neprivilegovaných a slabších), Locke přisoudil vládám jako první povinnost ochranu soukromého vlastnictví. Zároveň viděl dobrou občanskou vládu jako výsledek společenské smlouvy. Lid měl **právo sesadit vládce**, pokud nevládl v souladu s přáním lidu. Případnou vzpouru viděl jako legitimní sebeobranu, která je součástí zákona přírody. Podle Locke **účelem vlády byl hlavně blahobyť lidu**. Ve svých pracích se snažil ujasňovat abstraktní pravidla, která měla vést ke spravedlnosti. Podobně jako Aristoteles a další, základ skutečné politiky viděl v existenci **komunity, pospolitosti, národa**, neboť pocit sounáležitosti a loajality jejích členů k celku byly mnohem silnější než v jiných entitách.²⁶ Také **princip rovnosti** se zde mohl v nějaké formě lépe prosadit. Literatura dotýkající se Locke se shoduje v tom, že jak svou kritikou starých mocenských vrstev a režimu, tak kladením filozofických základů moderního neautoritářského státu, podstatně ovlivnil nejen Evropu, ale i Ameriku.

Daleko bojovnější ve své racionální kritice společenských poměrů své doby byl Voltaire. Ve svých pamfletech předkládal příklady krutého chování mocných ve Francii k obyčejným lidem a příklady hmotného a mravního zla ve společnosti.

²⁵ John Ralston SAUL, *Voltaire's Bastards*. (The Dictionary of Reason in the West), Toronto 1992, s. 25, 475.

²⁶ Tyto názory Locke jsou obsaženy ve většině jeho politických spisů, ale nejvýrazněji ve spise: *Společenská smlouva* (1690) a ve spise *Of Civic Government* (O občanské vládě).

Příčinu viděl v nedostatku výchovy a vzdělání, stále spjatých se Starým a Novým zákonem. Mocní nedávali lidem možnost, aby hlouběji rozuměli sobě a světu, ve kterém žili, aby rozvíjeli svůj duševní a mravní potenciál, s ohledem na to, že „*Bůh seslal do všech lidských srdcí poznání dobra s jistou náklonností ke zlu*“. Voltaire se vracel k řecké filozofii, kterou viděl jako humánnější, více respektující přirozené lidské schopnosti a zákony. V racionálních přístupech viděl naději na nápravu mravnosti a problémů ve prospěch **spravedlivých zákonů a spravedlivé společnosti**. Jeho obhajoba svobody, svobody svědomí, slova a tisku, náboženské snášenlivosti, skutečného vzdělání a spolčování lidí za účelem veřejného dobra tvoří kořen jeho názorů na zlepšení poměrů. „*Tyrani mají strach ze sdružování*.“²⁷ Nevěřil však, že Bůh dal lidem nějaké globální, přirozené společné zákony, naopak věřil, že Bůh chtěl, aby lidé žili v pospolitostech, v **národech**, a vytvářeli si zákony sami a přihlíželi k podmínkám své pospolitosti.²⁸ Výchova ke ctnosti a k čestnosti jim měla tuto práci i život usnadnit. Tím, že neuznával dvojí morálku, jednu pro církev, druhou pro lid, a učil, že lidé mají možnost přímého spojení s Bohem, dával lidem zbraň posuzovat kriticky život mocných a mít větší kontrolu nad svým vlastním životem. Vzor viděl v poněkud mírnějších poměrech v Anglii, kde všichni, i církev, museli platit daně, a nadaní lidé byli podporováni, na rozdíl od Francie, kde i slavní lidé hladověli.

Voltaire svým dílem se nepřímou podílel na přípravě Velké francouzské revoluce. Ale jeho názory měly daleko větší vliv v Evropě v 19. století, včetně české inteligence. Josef Jungmann Voltaira miloval, Karel Havlíček anonymně přeložil do češtiny první výbor jedenácti Voltairových prací a oceňoval ho jako osvícence, který „*učinil možný přístup k pravdě a svobodě*“.²⁹

Stejně tvrdým kritikem společenských a politických poměrů byl Jean-Jacques Rousseau (1712–1778). Se svou vírou v lidskou nezkaženost po narození a v přirozený stav pronikal do společenské a lidské existence ještě hlouběji než Voltaire, což se stalo inspirativní i pro literaturu. Společenskou a majetkovou nerovnost považoval jak za příčinu ztráty svobody lidí tak za příčinu zkaženosti. Nerovnost, přivlastňování si například půdy, vyvozoval z lidského nerozumu a nepřirozenosti (*O původu nerovnosti mezi lidmi*). Podobně jako ostatní osvícenci přikládal velký význam rozumu, ale i lidské vůli, zdravým citům a mravní dospělosti lidí. Cílevědomá výchova za tímto účelem měla vychovávat pracovitě lidi k politické zodpovědnosti ve státě zodpovědném vůči svým občanům. Ten Rousseau popsal ve své nejslavnější práci *O společenské smlouvě*. Aktivní účast svobodných a rovnoprávných občanů ve veřejném životě, spojenou „**obecnou vůlí**“, vždy směřující k **obecnému prospěchu**, ke **společenskému dobru** byla předpokladem

²⁷ Voltaire. *Myslitel a bojovník*. Z francouzského originálu *Œuvres Complètes de Voltaire* (Paris 1969) přeložil J. B. Kozák a V. T. Miškovská, Praha 1957, s. 405.

²⁸ Tamtéž, s. 277.

²⁹ Ivan SVITÁK, *Úvod k filosofickým listům*. Voltaire. *Myslitel a bojovník*, s. 102–103.

spravedlivé společnosti fungující v zájmu dobra celku. Obecná vůle jako svrchovaná moc byla obvykle odrazem vůle většiny, jíž se ostatní musely podřídít. Vláda podle Rousseaua byla svrchovanou mocí pro dodržování zákonů a svobody. Každý zákon, který národ sám přímo neschválil nemohl být zákonem. Nutnost rozdělení moci na zákonodárnou a výkonnou vyplývala ze „**společenské smlouvy**“ a podléhala právu národa své zástupce jmenovat a kdykoli sesadit. Pokud jde o náboženství, Rousseau byl pro toleranci a pro „občanské náboženství“, neboť křesťanství vnímal jako výhodné pro mocné.³⁰

Rousseau se obával, že pozitivní výchova spojená od dětství s praktickou činností, měla naději na úspěch spíše na venkově než ve městě s častými módními proměnami, pohrdáním prací a zkažeností (především kniha *Emil čili o výchově*). Velcí boháči i velcí chudáci znamenali zhoubu pro obecné blaho. Nejvlivnější byly jeho myšlenky, že uchvacování soukromého majetku potvrzené státem bylo příčinou zotročení lidí, že bylo potřeba zavést **zákony a pravidla spravedlnosti závazná pro všechny**, chudé i bohaté, že **povstání lidí byl za určitých okolností „právní čin“**,³¹ neboť špatná vláda svými zákony udržovala chudobu většiny a bohatství menšiny. Národy a státy však musely vycházet z **vlastních podmínek a potřeb**. „**Spravedlnost a pravda, to jsou první lidské povinnosti. Láska k člověku, k vlasti, to jsou první lidské city**,“ píše Rousseau svému příteli. Svobodu, dobrou výchovu a vzdělání viděl jako hlavní prostředek ke **zdokonalování**, k vytvoření potřebně **dospělého veřejného mínění**. Schopnost **vidět situaci i z hlediska druhých**, považoval za nejlepší prostředek zachování mravů.³² Hlavní heslo Velké francouzské revoluce: „**Volnost, rovnost, bratrství**“ mělo původ hlavně v Rousseauově učení. Válečná reakce konzervativně monarchistické Evropy na revoluci, ji zavedla jinam, než byl její původní záměr.

Víra v důležitost znalostí pro lidský pokrok vedla od první poloviny 18. století k rozsáhlé činnosti encyklopedistů, kteří velmi ulehčili práci následujícím generacím. Například Denis Diderot (1713–1784) svým materialisticko-dialektickým výkladem vědy, pro který byl pronásledován, Charles-Louis Montesquieu (1689–1755) svým odporem vůči panovnickému a církevnímu despotismu, zaujetím pro podstatu zákonů. Adam Smith (1723–1790) je v historické literatuře považován za nejvlivnějšího v politické ekonomii a v ekonomickém liberalismu. Čerpal z něho i Karel Marx.

³⁰ Romain ROLLAND, *J. J. Rousseau*, Praha, s. 58, 64–65, 67. Publikace obsahuje statě: „Rozprava o původu nerovnosti“ (s. 37–50), „O smlouvě společenské“ (s. 51–70) a „List panu d'Aembertovi o divadlech“ (s. 71–76).

³¹ R. ROLLAND, *J. J. Rousseau*, s. 19–20. Rousseauova kniha *Emil* byla brzy určena vládami ke spálení ve Francii a ve Švýcarsku. Rousseau musel uprchnout a téměř do své smrti nenalezl v Evropě klid.

³² R. ROLLAND, *J. J. Rousseau*, s. 40–41, 55, 30, 71–76.

Následující krátký přehled jeho sociálních názorů se bude opírat hlavně o vynikající odbornou publikaci Charlese L. Griswolda, Jr., *Adam Smith and the Virtues of Enlightenment*.³³ Vzhledem k širokému záběru knihy, bude věnována pozornost hlavně jeho **konceptu spravedlnosti**, který byl hybnou silou osvícenství a měl tradici až v antice.

Adam Smith vycházel ze znalosti relevantní literatury i ze znalosti krutých důsledků průmyslové revoluce pro nižší vrstvy (pracovní doba byla šestnáctihodinová, bez jakýchkoli sociálních zabezpečení), mzdy nestačily na krytí ani na nejnужnějších potřeb. Nesvobodný stav lidí považoval Smith za nepřirozený. Hlavní naději na zlepšení poměrů vkládal **do mravní úrovně a charakteru jednotlivců**, do jejich **výchovy a vzdělání**, do **posíleného svědomí**. Lidé museli mít znalost o tom, že určité praktiky jsou nemorální, destruktivní a škodlivé jednotlivcům i společnosti. Věřil, že dobré vzdělání a určité kolektivní jednání mohlo dosáhnout spravedlivé, morální společnosti, ale konkrétněji se problémem nezabýval.³⁴ Hlavní slabinou jeho učení bylo, že se nedostatečně zabýval společenským a politickým systémem, což otvíralo cestu k protikladným interpretacím.

Přes svoji kritiku institucionalizovaného, neracionálního a fanatického náboženství, udržovaného pomocí policejní síly státu, Smith vycházel z křesťanského předpokladu, že si lidé jsou ve svém mravním a duchovním základu rovni, že výchovou a vzděláním jsou schopni dosáhnout mravních ctností, dobrého charakteru a dobrého, slušného života (good life). Náboženství mělo hlavně přispívat k rozvoji morálky a k integritě komunity, k zodpovědnosti vůči ostatním. V podtextu byla víra v možnost obecného pokroku. Složitě úvahy o tom, jak dosáhnout harmonického systému bez revolučních změn, jak překonat překážky k tomuto vývoji tvoří převážnou část Smithových spisů. Jeho ctižádostí bylo formulovat racionální principy pro zavedení spravedlnosti, rovnosti a dokonalé svobody, což vyžadovalo morální ctnosti sdílené všemi, i těmi v komerční sféře, aby svoboda nemohla být zneužívána. Hledal racionální cestu, jak morálně a lidsky inspirovat v lidech to nejlepší, vlastně vzájemnou **křesťanskou lásku**. Za hlavní zdroj sociálních konfliktů považoval sobectví. Aspektu **morálního citění** věnoval zvláštní spis.³⁵ Z tohoto postoje kritizoval i otrokářství a kolonialismus jako hluboce kruté, černochem přisuzoval stejnou duši jako měli běloši i stejnou míru morálního potenciálu.³⁶ Morálku, etiku považoval za vlastnost čistě lidskou, dosažitelnou vzdě-

³³ Charles L. GRISWOLD Jr., *Adam Smith and the Virtuos of Enlightenment*, Cambridge 1999, s. 412.

³⁴ TÝŽ, *Adam Smith*, s. 128–146.

³⁵ Adam SMITH, *Teorie morálního citění (The Theory of Moral Sentiments)*, (1759).

³⁶ Ch. L. GRISWOLD Jr., *Adam Smith*, s. 272, 198–202. Smith odmítal, aby se náboženství stalo součástí občanského života, neboť jeho fanatismus, pokrytectví, pověry a dogmata měly potenciál rozvrátit komunitu. Byl pro atomizaci církví, které by neaspirovaly na politickou

láním, vzájemnou sympatií lidí, láskou, ochotou k ulehčení utrpení druhých, směřováním ke **spravedlnosti**. Součástí tohoto směřování byla i schopnost **poučit se ze zkušenosti**.

Podobně jako Rousseau interpretoval touhu po bohatství jako důsledek zkaženosti morálního citění, stejně jako chamtivost, nečestnost, vykořisťování, marnivost. Za jedinou legitimní cestu k bohatství pokládal tu, která byla založena na čestném a ctnostném chování, ale byl si vědom, že ve skutečnosti tomu je naopak. Všechny nemorální přístupy podemílaly **společenskou soudržnost**, nezbytnou k vyloučení konfliktů, k sociálnímu smíru a k orientaci na spravedlnost. Je pozoruhodné, že Smith zmiňuje svoji slavnou „**neviditelnou ruku trhu**“ jako neúmyslný potenciál schopný podemlít výdobytky osvícenství. Později ji bez spojení s morálními a intelektuálními ctnostmi všech občanů, dokonce charakterizoval jako „železnou pěst“³⁷ obrácenou proti slabším. Přestože ctnosti a morálku teoreticky svázel s charakterem politických institucí, soudobou fragmentací společnosti, „rozpuštění společnosti“ vysvětloval jako výsledek sobectví jednotlivců, podceňujících systémové aspekty. Jeho postoj k menšinám byl velmi kritický, neboť chtěly být obvykle uznány jako plnohodnotné entity, ale necítily se součástí celku, měly k němu menší zodpovědnosti než k sobě. Důsledkem byla oslabená sociální soudržnost, oslabený vztah k veřejnému životu a společenskému dobru, čímž se podemílala orientace na **spravedlnost a demokracii**.³⁸ Navzdory složitosti pojmů, které používal, byly obecně vnímány jako legitimní a staly dostupné dalším myslitelům.

Smithovo zaujetí **morálkou a ctnostmi** je nutné chápat v kontextu jeho doby, kdy většina lidí byla nevzdělaná, zápasila o přežití a morálka pro ně byla vlastně luxusem v nepřátelském prostředí, v němž je mocenská vrstva nevnímala jako lidi, natož sobě rovnocenné. Smith se snažil ovlivnit hlavně vzdělanější vyšší a střední vrstvu. Svou dobu charakterizoval jako morálně slepou, v níž většina lidí nedostala možnost svůj morální potenciál rozvinout. **Morální kvality** lidí interpretoval jako základ slušného a civilizovaného života, jako základ moudrosti.

Griswold nazývá Smithovo pojetí „zdravým morálním realismem“. Chápe ho jako součást široké osvícenské etické vize soběstačnosti, důstojnosti a svobody definované pozitivně – směřující k morálnímu, etickému jednání, k „důstojnosti obyčejného života“. Skutečnost, že Smithovým morálním normám scházela vnější „autorita“, vidí jako nebezpečnou slabinu. Smithovy osobní **ctnosti** dosažitelné výchovou a vzděláním zahrnovaly: střídmost, umírněnost, shovívavost, humanitu, přátelství, lásku, výtečnost charakteru a spravedlnost. Výsledkem měla být dostatečná **zodpovědnost** lidí, spojená se společenskými normami, v nichž princip

moc. Vyznával v podstatě racionální, civilní náboženství, v němž by poznaná pravda hrála důležitější roli než zjevená. Tamtéž, s. 287.

³⁷ Ch. L. GRISWOLD Jr., *Adam Smith*, s. 19 a 297.

³⁸ TÝŽ, *Adam Smith*, s. 81, 96–99.

spravedlnosti byl nejdůležitější. Jinak se ale konceptem zodpovědnosti detailně nezabýval. Na rozdíl od konceptu zodpovědnosti, principu spravedlnosti věnoval Smith hodně pozornosti, aniž se však podrobně zabýval sociální spravedlností. Její nedostatek viděl hlavně v podnikatelské vrstvě, která ovládala legislativu a měla inklinaci zneužívat moc pro své soukromé zájmy. Ani v těchto úvahách však nepřekročil svůj rámec „svatosti jednotlivce“, volného podnikání, s výjimkou, že požadoval, aby majetní přispívali úměrně více než chudí na veřejné výdaje.³⁹

Smith věřil, že všichni lidé by měli mít slušný životní standard, možnost slušné obživy, oblečení a ubytování, ale sociální problémy ponechal k řešení soukromé charitě a volnému trhu (že lidé mají možnost prodávat svoji práci jak uznají za vhodné a tím si vydělat na živobytí). Nelidské podmínky dělníků mu byly dobře známy. Otázku možnosti vládních zásahů do řešení sociálních problémů, včetně ustanovení **spravedlivé mzdy**, obešel konstatováním, že si takové zásahy nedovedl představit. Zdá se, že pro něho, jako placeného univerzitního profesora, bylo neúnosné se problémem zabývat, neboť i v Anglii v jeho době měla vláda k demokracii velmi daleko. I jeho představy o určitých institucích přispívajících k morální úrovni občanů⁴⁰ byly velmi povrchní.

Smithovo pojetí pokroku opět souviselo s jeho chápáním lidské přirozenosti, která měla inklinaci ke zlepšení podmínek svého života (bohatství, reputace, moc atd.). Ale bohatství získané nečestnými prostředky, včetně vykořisťování, nepřinášelo štěstí, ale strach, špatné svědomí. Zvýšenou produktivitu viděl Smith jako kořen pokroku. Zároveň neviděl člověka jen jako „homo economicus“, naopak bylo třeba rozvíjet i jeho duchovnější stránky, usilovat „o rovnováhu mezi nebezpečným duchem inovací a mírným konservatismem“.⁴¹ Tak jako ostatní osvícenci si nedělal iluze, že by lidé byli dokonalí, že by bylo možné dosáhnout přirozené svobody v ideální formě, ale pevně věřil, že je v zájmu lidí k dokonalosti směřovat. Jeho morální názory ovlivnily řadu myslitelů, včetně Karla Marxe (1818–1883), a část krásné literatury od začátku 19. století.⁴² Marx v Smithových spisech našel bohatou dokumentaci o funkcích kapitalistického systému, vykořisťování dělníků (Smith nepoužíval tento termín) a dokonce pro odmítnutí náboženství. Smithovy

³⁹ TÝŽ, *Adam Smith*, s. 238, 254.

⁴⁰ TÝŽ, *Adam Smith*, s. 249–256, 265.

⁴¹ TÝŽ, *Adam Smith*, s. 172–177, 183–210, 249–256. Griswold ukazuje, že Smith se nejen mýlil v názoru, že chudá dělnická vrstva si zlepší svou situaci v podmínkách přirozené svobody, ale jeho vlastní argumentace vlastně vyvrací tento předpoklad. Také zpochybňuje, že by liberalizovaná touha po bohatství byla kompatibilní s rozvojem ctností, jak věřil Smith, s. 255. Za podobně chybnou považuje Smithovu aplikaci Platonova filosofického komunismu k podpoře moderní obchodní a liberální společnosti. Tamtéž, s. 245.

⁴² Přílišný a poněkud směšný důraz na kvalitu charakteru u anglické vyšší „vzdělanější“ vrstvy, která žila prázdný život obklopena neviditelným služebnictvem, ironicky líčí Jane AUSTENOVÁ (1775–1817) v románu *Persuasion (Přesvědčení)*, vydaném roku 1818.

názory přetrvávají do současnosti. Nejsilnější vliv mělo Smithovo učení na tvorbu liberální ekonomické ideologie, která si z něho vybrala především to, co Smith kritizoval a ignorovala morální dimenzi jeho úvah včetně jeho komplexního konceptu spravedlnosti.

Materialistické učení Marxe bylo také motivováno etickými a humanitními důvody být pouze ve vztahu k dělnické třídě, jejíž pracovní podmínky a životní úroveň byly ještě v polovině 19. století nelidské.⁴³ Marx však neměl důvěru ve znalosti a mravní úroveň lidí jako prostředku ke zlepšení podmínek dělnické třídy. Jedinou naději viděl v proletářské revoluci. Je však otázka, zda by se bez jeho revolučního učení dělnická třída byla schopná tak brzy politicky zorganizovat a poměrně úspěšně ovlivňovat politiku ke svému prospěchu. Marxův koncept **vykořisťování** je považován za legitimní přínos do sociálního myšlení.⁴⁴

V českém prostředí se vliv osvícenství začal projevovat poměrně brzy, i když jen v úzkém okruhu lidí, stále ohrožených censurou, panovnickým a církevním absolutismem. Ale již předtím máme svědectví sociálního myšlení v českém království v důsledku pobělohorských katastrofických sociálních podmínek spjatých s národním pokořením a útlakem v názorech jezuita Bohuslava Balbína (1621–1688). Ten spojoval rostoucí bídu českého národa s praktiky katolické šlechty, která přišla do Čech po Bílé hoře a zmocnila se podstatné části statků a půdy v království na úkor vyhnaných protestantů. Před postihem ho zachraňovala opora několika vlastenecky cítících šlechticů a císaře Leopolda, který se zaujetím četl jeho spisy.⁴⁵

Osvícenská literatura k nám pronikala nejrůznějšími cestami a měla značný vliv. Stálo by zato zjistit, které všechny knihy byly v té době v Čechách dostupné. Například představitel soukromé Učené společnosti Ignác rytíř Born (1742–1791), kterého tvrdě stíhala nevraživost jezuitů do doby, kdy byl řád roku 1773 zrušen, používal voltairovskou satiru vůči šlechtě. Přesto, že nejvyšší purkrabí Karel Egon Fürstenberg a hlavní censor Karel Jindřich Seibt (1735–1806) byli umírnění a poměrně tolerantní osvícenci, ještě roku 1778, na udání apelačního prezidenta Františka Věžníka, byla z Vídně nařízena razie v pražských knihkupectvích a soukro-

⁴³ V Rakousko-Uhersku byla snížena pracovní doba ze 16 na 11 hodin teprve začátkem 80. let 19. století. Osmihodinová pracovní doba byla zavedena až po založení první československé republiky roku 1918.

⁴⁴ Bude snad užitečné poznamenat, že marxismus, tak jak byl později vykládán a aplikován v Sovětském svazu (Rusko) a v komunistických zemích po roce 1948, neměl ve skutečnosti s marxismem mnoho společného.

⁴⁵ Josef HAUBELT, *České osvícenství*, Praha 1986, s. 84–87. Autor zmiňuje, že Balbín bránil český jazyk, jehož úpadek byl výsledkem záměru se strany mocenské vrstvy. Později zejména řádoví představitelé katolické církve bránili vydávání rukopisů, které byly svědectvím české minulosti.

mých bytů a bylo zabaveno mnoho zakázaných a podezřelých knih. Celou aféru nakonec ukončila Marie Terezie.⁴⁶

Za zmínku stojí i postoje Františka Josefa Kinského (1739–1805), který byl ovlivněn morálními názory Blaira Pascala (1623–1662) a Johna Locke, od něhož přijal pojem „**ctnost**“. Byl hrdý na svůj český původ a ve svých publikacích se podepisoval „Od Čecha“. Kinský byl také ovlivněn názory Jana Ámose Komenského a přičinil se, že roku 1779 vyšel jeho *Orbis Pictus* pro potřeby vojenské akademie ve Vídni. V centru jeho názorů byla potřeba **dobré výchovy lidí, sebeznalost, zvláště historické, dobrá znalost mateřského jazyka, myšlenka rovnocennosti lidí**. Byl nemilosrdným kritikem šlechtického stavu (nazýval šlechtice „parfumovanými darmošlapy“). Měl rozvinuté sociální myšlení, ale nerealisticky požadoval, aby se šlechta (která byla největším pozemkovým vlastníkem), stala nositelkou sociálních reforem. Vliv svobodného zednářství, které hlásalo od svého založení roku 1717 společenství čistého lidství bez výsad rodu a stavu, byl mezi částí české inteligence dlouhodobý. V Evropě nacházel ohlas jak u filantropů tak u radikálnějších stoupenců sociální reformy. Na většinu obyvatel měly tyto myšlenky však jen malý vliv, neboť čtyři pětiny poddaného obyvatelstva byla negramotná a do roku 1770 jen asi čtvrtina dětí chodila do školy. Od poslední čtvrtiny 18. století se situace začala rychle měnit, navzdory, že protireformace zničila spisovnou češtinu, českou literaturu i mnoho překladů antické literatury do češtiny. Řada obrozenců se vracela k předbělohorské češtině, řada se věnovala její modernizaci a kultivaci, bez které nemohla být zavedena do vyšších škol. Mezi nejhorlivější patřili Josef Dobrovský (1753–1829) a Josef Jungmann (1773–1847).⁴⁷ Jako učitelé a vědci měli obvykle znalosti o tragických příčinách sociálního úpadku českého národa a tento aspekt se odrážel v jejich působení. Zároveň, většinou zprostředkovaně, znali díla předních osvícenců.⁴⁸

Dobrovský se ve svých *Přednáškách o praktické stránce v křesťanském náboženství* věnoval sociální problematice v přednášce *O užívání bohatství*, v níž ro-

⁴⁶ TÝŽ, *České osvícenství*, s. 307, 280–281. Českému národnímu obrození ve spojení s osvícenstvím je věnována práce: Josef KOČÍ, *České národní obrození*, Praha 1978, s. 455. Přes úlitby normalizační době, kdy kniha vyšla, obsahuje cenné informace.

⁴⁷ J. HAUBELT, *České osvícenství*, s. 313–330, 373, 411–433. Autor zmiňuje, že roku 1747 bylo vládou přikázáno jezuitům a piaristům, aby ve svých školách pečovali o výuku v českém jazyce (s. 411), neboť úředníci museli komunikovat s obyvatelstvem, které neznalo němčinu. Je hodno pozornosti, že vlastenecky cítící jezuité na jezuitské koleji v Praze používali spis Pavla Stránského (1583–1657) *O státě českém*. Ten napsal Stránský jako český bratr již v exilu, ale spis se do Čech přesto dostal.

⁴⁸ Josef TÁBORSKÝ, *Reformní katolík Josef Dobrovský*, Brno 2007, s. 35. Dobrovský se Bolzana účinně zastal.

zebral **bohatství** jako možný zdroj dobra i zla.⁴⁹ Oceňoval, že křesťanství kladlo bohatství duše a ctnost nad bohatství materiální – tím otevíralo cestu k nejvyššímu dobru, které zahrnovalo řád v občanské společnosti, spravedlnost, rozvoj poznání, pomoc chudým a šíření blahobytu. Na základě citací z Bible ukazoval důležitost výchovy k mravnosti a „*požadavek čestného smýšlení a účinné lásky*“. Za boží požadavek považoval **společenství**, v němž lidé pracovali pro blaho všech. Pozemské statky byly dobrem jen tehdy, pokud pomáhaly jednat **ctnostně** a prokazovaly dobro bližním. Vyvracel, že lidé jsou předurčení na světě jen trpět, naopak měli své schopnosti dané přírodou a bohem rozvíjet a užívat k **obecnému prospěchu** a k **dobrému životu**. Odsoudil fanatismus, který žil z iracionálních představ a bál se pravdy. Kritizoval i klášterní výchovu, její mravní prázdnotu a absenci lásky k druhým. Věřil, že i náboženství by mělo respektovat lidskou přirozenost a pravdu a v tomto smyslu oceňoval českobratrskou tradici. Jeho vědecké názory a obhajoba **svobody bádání** byly v souladu s osvěcenskými idejemi. Nebyla náhoda, že se dostával do konfliktu s církevními autoritami.⁵⁰

V tomto období českého osvícenství a obrození se nejvíce věnoval sociální problematice Bernard Bolzano (1781–1848). Byl ovlivněn osvícenstvím a ve svých přednáškách a kázáních se kriticky dotýkal sociálních problémů k nelibosti svých představených. Pro historii a neblahou situaci českého národa měl velké pochopení. Roku 1819 byl zbaven profesury a poté žil až do začátku 40. let na venkově a věnoval se vědecké práci. Se svými studenty se loučil slovy, že vzbuzoval v lidech nespokojenost s přítomností a rozněcoval v nich touhu po lepší budoucnosti, což bylo neslučitelné s funkcí profesora pražské univerzity.⁵¹ Jeho exhorty a spis *O nejlepším státě* (1831) obsahovaly sociální a demokratické ideály. Zdůrazňoval **rovnost lidí, nezcizitelná práva každého člověka, spravedlnost**, připomínal povinnost bohatých vrátit chudým, co jim odcizili. Vysvětloval, že křesťanství požadovalo pro **lidi rozumnou svobodu a rovnost** a že Ježíš stavěl základy ke **spravedlivé říši** tady na zemi a ne až v nebi. Své studenty učil: „*nemilé je našemu Pánu Ježíši řádění všech, kdo – místo aby přispívali ke zdokonalení našich ústav – jsou spíše příčinou, že jejich nedostatky se stávají stále větší a tíživější*“.⁵² Nedostatek rovnosti mezi Čechy a Němci, způsobené výhodami Němců, viděl jako zdroj trvalé nesvornosti, což bránilo vytvoření skutečné pospolitosti v zemi.

⁴⁹ Miloslav KAŇÁK (ed.), *Z náboženského odkazu Josefa Dobrovského*, Praha 1954, kapitola „O užívání bohatství“, s. 156–187.

⁵⁰ Richard PRAŽÁK, *K světonázorovému profilu Josefa Dobrovského*. Sborník ke 150. výročí úmrtí Josefa Dobrovského, Brno 1980, s. 7–26. Pražák zahrnul do své práce podrobný seznam pramenů a literatury.

⁵¹ Bernard BOLZANO, *Řeči vzdělávací*, sv. II, s. 55.

⁵² Bernard BOLZANO, *Exhorty*, Praha 2006, s. 103, 102, 214–215. Exhorty – kázání pronášel Bolzano v letech 1805–1819. Část jich vyšla v češtině jako *Řeči vzdělávací akademické mládeži I–IV*, Praha 1882–1888.

Nabádal své německé posluchače k porozumění pro nespravedlivé příčiny toho, že „česky mluvící část /žije/ vesměs v politováníhodných poměrech chudoby a útlaku“, neboť Němci „nakládají s ní spíše po vzoru egyptských karabáčníků a vysávají ho až do krve“.⁵³ V obecnější rovině považoval za největší příčinu majetkové nerovnosti lakotu a brojil proti přepychu a plýtvání: „Rozumný člověk je dalek toho, aby hledal nějakou zásluhu v tom, že hodně utrácí, naopak ho uklidňuje“ ... že na to, co ušetří se „dívá jako na obecný statek a používá ho pro své spolubratry trpící nouzí.“ Byl si vědom, že střídmostí a charitou, jakkoli nutnou, se bída neodstraní a naznačuje, že ta by se dala od základu odstranit jen „společnými silami“.⁵⁴

Hlavní otázku, kterou si Bolzano ve spise *O nejlepším státě*⁵⁵ klade je jaké zřízení by vyžadoval stát, aby co nejdokonaleji vyhovovalo požadavkům obecného blaha, při vědomí, že lidé neznají ještě všechny pravdy, které by sloužily k blahu společnosti. Bůh dal lidem skvělý dar – rozum, aby ho používali k postupnému zlepšování života na zemi, k **pokroku**, který Bolzano ztotožnil hlavně s mravní oblastí a přiměřeným blahobytem. Požadoval „přiměřenou“ rovnost v různých oblastech, aby všem byly otevřeny brány k dobrému vzdělání, k dobrému zdraví, aby chamtivostí a bohatnutím jedněch nechudli druzí. Majetek měl poskytovat možnost konat dobro.⁵⁶ I daně měly sloužit ke kulturní a sociální úrovni nemajetných vrstev. Nejpotřebnější byly děti bez živitele, bez pomoci neměly možnost, aby „vyrostly k obrazu božímu“. Vzácné věci by měly být majetkem státu, stát by měl vydávat knihy s ohledem na jejich kvalitu, neboť špatné knihy považoval za nebezpečné.

Bolzano byl dokonce pro jakousi sexuální výchovu v nedělních školách, aby dospívající nebyli pod zkázonosným vlivem a uvědomovali si zodpovědnost v této oblasti. Byl pro rovnoprávnost žen i nemanželských dětí a byl přesvědčen, že rodiny by měly mít jen tolik dětí, kolik jich mohly slušně uživit. Každý člověk by měl mít obecně užitečné zaměstnání, které stroje postupně ulehčí a zároveň naznačil potřebu něčeho, co by se dalo nazvat **spravedlivou mzdou**. Upozorňoval, že pro každý stát by proces změn musel odpovídat jeho podmínkám a potřebám. Tím vším Bolzano nejen kritizoval starý způsob organizace společnosti ale nastiňoval i alternativu.

⁵³ TÝŽ, *Exhorty*, s. 221, 222.

⁵⁴ Tamtéž, s. 317–318.

⁵⁵ Bolzanův spis *O nejlepším státě* byl ukončen začátkem 30. let, ale vydán být nemohl. Roku 1846 byl rukopis uložen do Národního muzea a poprvé byl vydán roku 1932 (poté 1934 a 1981), téměř sto let po napsání. Problematikou se zabývá Jaroslava PEŠKOVÁ, *Utopický socialismus v Čechách v 19. století*, Praha 1965, s. 86. Mnohé ze spisu *O nejlepším státě* přednášel Bolzano svým studentům.

⁵⁶ B. BOLZANO, *O nejlepším státě*, Praha 1981, s. 15–18. (První vydání v němčině 1831). Řada podobných myšlenek se objevuje v Bolzanových pracích: *O pokroku a dobročinnosti*, Praha 1951, 71 s.

V dopise svému žákovi Feslovi roku 1838 píše: „*Tisíce necháváme zavřeny v temných děrách, připoutány k práci, ničící jejich zdraví, sešlé hladem a zimou, starostí a těžkými bolestmi srdce tak hluboko, že žádné lidské umění je už nemůže zachránit před hroznou smrtí!*“ Z textu Bible o narození Ježíše interpretoval několik „pravd“ a za zvláště důležitou považoval „*velkou pravdu o stálém pokroku lidského pokolení*“, pro nějž nacházel oporu v lidské zkušenosti. „*Stálý pokrok našeho pokolení*“ znamená hledání pravdy, „*rozvíjení moudrosti, ctností a blaženosti*“, směřování k pravé mravnosti, dokonalosti (nevylučuje však ani možnost kroků zpět).⁵⁷ Působení Ježíše pojal Bolzano jako cestu k osvícení. Několik desetiletí po Velké francouzské revoluci charakterizoval jako vývoj zpět od nadějných osvícenských ideálů, neboť „*zástupy chudých rostly každým dnem*“.

Názory Bernarda Bolzana měly dlouhodobý dopad na českou společnost: působením na studenty, vlivem na humanismus Františka Palackého a na jeho dceru Marii Riegrovou Palackou. Ta přijala Bolzanovu sociální filozofii pro svůj osobní život pro svou širokou filantropickou práci od 60. let 19. století. S touto filozofií byla v úzkém kontaktu hlavně přes svého učitele náboženství kněze Františka Schneidera, Bolzanova žáka. Přesto, že přední čeští politikové se do 70. let 19. století nezabývali specificky sociální problematikou, ta v podobě humanitní, či novohumanitní filozofie byla součástí přístupů některých z nich. Vzhledem k tomu, že hluboké sociální problémy českého národa byly vnímány také jako důsledek jeho nerovnoprávného postavení s Němci v habsburské říši, část politiků vkládala naději do politického řešení. Od 70. let se rozvíjí sociálně demokratické názory úsilí o nápravu sociálních poměrů. Jeho některé specifické aspekty budou zmíněny níže.

Revoluční rok 1848 dal příležitost evropské veřejnosti vyjádřit svůj nesouhlas se stávajícími politickými a sociálními poměry většiny lidí. Názory na sociální nápravu vyrůstaly buď z víry v politický a ekonomický liberalismus, který hlásal, že při patřičné svobodě bude ekonomika vytvářet dostatek bohatství pro všechny, anebo z myšlenek utopického socialismu formulovaného řadou osvícenců. Obojí bylo v habsburské říši v této době politicky a ideologicky zakotveno daleko méně než v západní Evropě.⁵⁸ V roce 1848 se také rozšířila idea komunismu, lákavá pro zbědované existence mnohých. Tyto ideologie měly filozoficko-materialistický základ a scházela jim náboženská dimenze, která v liberalismu teoretic-

⁵⁷ B. BOLZANO, *O pokroku a dobročinnosti*, s. 9. Kázání o dobročinnosti měl Bolzano roku 1811. Vzhledem k pokračujícím nelidským sociálním poměrům dovolil, aby se roku 1847 vydalo. Jeho žák a přítel Josef Michael Fesl, který měl podobné názory jako Bolzano, byl za své názory roku 1823 vězněn.

⁵⁸ Například, Jaroslava PEŠKOVÁ, *Utopický socialismus v Čechách v 19. století*, Praha 1965, s. 189. Ne příliš detailnímu popisu stoupenců utopického socialismu v Čechách předchází určitý přehled relevantních myšlenek evropského osvícenství.

ky existovala ještě v polovině 18. století.⁵⁹ Zájem o myšlenky socialismu a komunismu existoval i v české veřejnosti, příkladem jsou dopisy kněze Františka Matouše Klácela (1808–1882) spisovatele Boženě Němcové.⁶⁰ Vzhledem k tomu, že Klácel jako kněz a učitel byl církevní hierarchií pronásledován, odešel roku 1869 do USA.

Klácel ve svých dopisech pojímal svá vysvětlení ze široka, komentoval, kritizoval, uváděl alternativy, nedržel se přísně tématu, což znesnadňuje zachytit stručně jeho názory. Stávající společenský řád považoval za nepřirozený, svévolný. Věřil, že na základě přirozeného práva, výchovy a znalostí, bylo v lidských silách vybudovat vyšší pospolitost, organickou jednotu, harmonický svobodný celek. Odmítal materialistické základy soudobého socialismu, požadoval socialismus spojený s náboženstvím postaveným „na lásce k člověku“. A odmítal komunismus, který chtěl udělat „dělníky ze všech lidí“. Za přirozené pokládal směřování lidské vůle v souladu se znalostmi k obecnému blahu, ke slušnému životu. Dosud tomu bránila svévole mocných zneužívajících nemajetných, slabších, uměle udržovaných v nevzdělanosti. Bylo potřeba se vrátit k rozumnému jednání, k boží vůli, která stvořila lidi jako si rovné. Odhadoval, že nemajetných a nesvobodných lidí v Evropě byla asi polovina.

Zásadní potřebu pro řešení sociálních problémů viděl Klácel v **otevřené politice**, neboť „*potlačování myšlenek vede k výbuchům*“. Vkládal hodně naděje do právě vydané **konstituce**. Zároveň úkol vytvořit socialistickou duchovní a mravní společnost vkládal na bedra církve, aby spojila lidstvo ve vzdělání, veřejném životě, ve spolupráci pro blaho všech. Připomínal názory Platona, v nichž výchova byla podmínkou fungující společnosti, komunismus prvních křesťanů a *Utopii* Thomase Mora, v které rovnost lidí, včetně žen a mužů, byla základním principem blaha obce. Zmiňoval také komunismus klášterní a komunismus husitů. Měl respekt pro názory Jana Husa, které se mu zdály podobné názorům Bolzana. Jeho názory na protestantství a osvěcenství jsou neucelené, ale jeho zmínky názorů Voltaira, Helvetia, Rousseaua, byly jistě dobově cenné. Oceňoval intelektuální a politické působení Saint-Simona (1760–1825) a F. M. Fouriera (1772–1837) a jejich zaujetí pro myšlenku obecného blaha i socialismu. Oba filozofové byli v té době zakázáni. Nesouhlasil F. N. G. Babeufem (1760–1797) a Cabetem o úplném zrušení soukromého vlastnictví. Byl pro vlastnictví osobní, ostatní majetek měla vlastnit obec a rozdělovat podle zásluh. Málo sympatií měl pro přesvědčení Němců, že jsou národem vyvoleným.

V centru jeho úvah byl nelehký **koncept rovnosti**, který byl pro lidi nejpřitažlivější. Se sympatií uvedl několik příkladů, v nichž idea rovnosti lidí byla pod-

⁵⁹ Problematikou osvěcenství, liberalismu a jeho proměn se důkladně zabývá John Ralston SAUL, *Voltaire's Bastards*, Toronto 1992, 640 s.

⁶⁰ František Matouš KLÁCEL, *Listy přítele přítelkyni o původu socialismu a komunismu*, Praha 1948. Poprvé vycházely jeho dopisy v *Moravských novinách* 1849.

statná: novorozence, Jana Husa, židovskou sektu Asai, která jednou za padesát let zrušila dluhy a propustila otroky. Záchranu viděl Klácel v novém křesťanství, které lidi sjednotí a pozvedne úroveň chudých. Rozdíl mezi socialismem a komunismem viděl v tom, že „socialismus neuráží“, ale komunismus, „je divoký“. Tím, že jeho dopisy vycházely roku 1849 v *Moravských novinách*, zpřístupnil řadu filozofů a myšlenek širší veřejnosti, což v té době byla zásluha nemalá.

Současník Klácela, Augustin Smetana (1814–1851), také kněz, později exkomunikovaný, předkládal své kritické názory na současnost především studentům. Pronásledování a zklamané naděje z obnoveného absolutismu po revolucích 1848 přispěly k jeho předčasné smrti. V podtextu jeho názorů byla víra, že spojení vědění a náboženství, inspirující mravní úroveň lidí, může přinést nápravu poměrů. Podstatu nemravné politiky viděl v tom, že náboženství a právo, „*mravní mocnosti lidské společnosti*“, sloužily jen sobeckým soukromým zájmům privilegované třídy, která žila z rodových předsudků. Zdroj despotismu viděl v jednotě církve a státu instalované ve středověku. Byl kritický k prázdnotě středověké scholastiky, k tradiční teologii a reformaci viděl jako reakci na „zkaženost církve“, nestoudný život kněží a „*jejich špinavé obchodování s odpustky*“. Vracel se k antice, stručně vysvětloval desítky evropských myslitelů, zvláště osvícenských, (včetně Locke a Rousseau), přijal pojem „**svrchovaný lid**“, cenil si německé kultury, zvláště Luthera a Kanta.

Uznával požadavek **rovnosti**, i když ho ztotožnil hlavně s ideou komunismu, v jehož uskutečnění však nevěřil. Východisko z mravního zmatku a sociálních problémů viděl ve **vzdělání**, v **lásce** mezi lidmi, která sjednocuje na rozdíl od práv, která spíše rozdělují lidi. Vychovával studenty k lásce k vědě, pracovitosti, k „*lásce k nižším vrstvám*“ a k vědomí vyšších životních zájmů. Zdroj dobra, krásy a pravdy, o kterých věřil, že jednou převáží, nacházel v lidské „božskosti“, schopnosti povznést se k vyšším mravním hodnotám a ideálům.⁶¹ Jakkoli musely být Smetanovy úvahy ve své době velmi cenné pokud jde o jejich informativní i analytický ráz, jeho východiska směřující k nápravě zůstávaly ve sféře více méně utopického uvažování. Nezabýval se konkrétně nutností změn ve vzdělání, nutností změn zákonů, ústavy a institucí ve prospěch nižších vrstev, včetně dělníků. Inspirativní byla jistě jeho víra, že **pravda** je poznatelná, relevantní k pokroku a že každý národ má vlastní důležitou roli v úsilí o nápravu poměrů „*Pokrok brzdí*

⁶¹ Augustin SMETANA, *Sebrané spisy* I, Praha 1960. Projev: Význam současného věku, s. 152–171; Projev před imatrikulací „O poslání univerzit“, 8. 1. 1848, s. 111–131; „Řeč ke studentům“, s. 133–138 a s. 205–261. T. G. Masaryk přednesl o A. Smetanovi a jeho sociální filozofii přednášku 27. 1. 1901 v Praze: T. G. MASARYK, *Ideály humanitní a texty z let 1901–1903*, Praha 2011, s. 26–32.

*špatní lidé, nepřátelé říše boží... /by/ nejraději vyřizovali záležitosti klacky a okovy.*⁶² Smetana svými názory ovlivňoval hlavně své studenty.

Byl to Karel Havlíček Borovský, který se ujal poslání politicky a občansky vzdělávat českou veřejnost. Hlavním jeho předpokladem bylo, že občansky a demokraticky vzdělaná veřejnost, která rozumí světu, ve kterém žije, má zájem se pozvednout z nesvobody a sociálního útlatku, nakonec svých cílů dosáhne. S Palackým sdílel názor, že **politické vzdělání** je nejlepším předpokladem k úspěchu o nápravu věcí veřejných, včetně sociálních a národních. To znamenalo cílevědomou účast lidí v politice, v práci na reformách, schopnost ovlivňovat a kontrolovat mocenskou vrstvu. Havlíček nevěřil v užitečnost spontánních revolucí, lidé na ně většinou nebyli připraveni a jejich porážky obvykle vedly k většímu útlatku. V případě českého národa to znamenalo znalost jak demokratizačních konceptů přicházejících ze Západu tak znalost svých vlastních podmínek, potřeb, vlastní **historie a rozvíjení všeho pozitivního**, co národu zanechala. **Péči o mravní, kulturní a sociální úroveň národa** Havlíček nazýval úsilím o „vnitřní sílu národa“. Byl si vědom, že menší národy to mají těžší než velké, v českém případě viděl největší nebezpečí v úsilí Pruska o sjednocení německých států a zahrnutí Rakouska i českého království do německé říše. Všechny noviny, do kterých psal přinášely zprávy z dění v Evropě, myšlenky řady evropských intelektuálů, které Havlíček i překládal, například Voltaira a Alexise Tocquevilla.

Necelé šestileté novinářské působení mladého Havlíčka zanechalo dědictví, které neztrácí na aktuálnosti. Všiml si toho již Masaryk ke konci 19. století, a předložil Havlíčkovy názory, koncepty a definice desítek politických pojmů ve své důkladné práci o Havlíčkovi.⁶³ V rámci střední Evropy Havlíčkovo a Masarykovo politické vzdělávání české veřejnosti bylo unikátním jevem, s významnými důsledky pro politickou úroveň české inteligence a střední vrstvy. Přes svoji důkladnou a oprávněnou kritiku katolické církve, uznával základní křesťanské principy, zvláště princip rovnosti, lásky a důstojnosti, jako nezastupitelné pro slušnou, demokraticky orientovanou a spravedlivou společnost a to i sociálně.⁶⁴ Ale byl si vědom i nesnází výchovy v tomto směru: „*Každý je demokrat, když se jedná*

⁶² A. SMETANA, *Sebrané spisy* I, s. 130. Policie zakázala na pohřbu Augustina Smetany, kterého se účastnily stovky lidí, promluvit jediné slovo. Když byla rakev s Augustinem Smetanou spouštěna do hrobu zazněly jen dvě slova: „Klobouky dolů“, a všichni muži sňali klobouky se svých hlav.

⁶³ Po pečlivém studiu všech novin, do kterých Havlíček přispíval, Masaryk vydal ke čtyřicátému výročí jeho úmrtí obsáhlý spis o Havlíčkovi s důrazem na jeho politické názory: T. G. MASARYK, *Karel Havlíček. Snahy a tužby politického probuzení*, Praha 1996, 379 s. (První vydání Praha 1896). Masaryk vytýkal českým historikům, že o Havlíčkovi nenapsali ještě důkladnou biografii. Téměř kompletní Havlíčkovy politické články vyšly jako Karel Havlíček BOROVSKÝ, *Politické spisy*. Ed. Zdeněk TOBOLKA I–III, Praha 1900–1903.

⁶⁴ T. G. MASARYK, *Karel Havlíček*, s. 230–233, 102. Masaryk bohatě a spolehlivě cituje z Havlíčkových článků.

*o někoho vyššího, než jest on, a každý je aristokrat vedle nižšího. Ta pravá demokracie nezáleží na tom, abychom se rovnali vyššímu, což lehké jest, nýbrž abychom se nevypínali nad nižší, než jsme sami; každý musí začít s demokracií sám u sebe a pak to půjde.*⁶⁵

Ačkoli je Havlíček obvykle pokládán za mírného liberála v politickém i ekonomickém smyslu, byl k liberalismu značně kritický právě ze sociálního hlediska. Roku 1848 s Palackým uznával pozitivní roli liberalismu v odporu proti světskému a církevnímu absolutismu, ale jeho důraz na svobodu a práva jednotlivce, podceňování komunity (národa) a princip volného podnikání bez ohledu na sociální důsledky, nepovažoval za dostatečnou záruku spravedlnosti. Havlíčkovi neušlo, že kapitalismus a moc finančních institucí, mohla být snadno nástrojem ochuzování národů, zvláště slabších. Finanční korporace charakterizoval jako „peněžní aristokracií“, která „jako upír saje krev z ostatního člověčenstva“... Její nástroje „téměř neviditelné jsou a jenom účinek se teprve lidí a bolestně cítí“. To je „vlastně za našich časů ta pravá nebezpečná aristokracie, která hrozí zmocnit se celého světa a uvrhnout na lidstvo mnohem horší, mnohem trvanlivější jho“.⁶⁶ Velký problém viděl i v tom, že cizím i domácím podnikatelům byly lhostejné katastrofální sociální a zdravotní poměry dělníků, kteří si při sedmnáctihodinové pracovní době nevydělali ani na základní potřeby, natož na slušný život. Havlíček nesouhlasil ani s liberalistickým rozevlátým konceptem svobody a vysvětloval, proč svoboda musí stát na mravních principech, jinak byla zneužitelná, zvláště proti slabším.

V Havlíčkových názorech zastupitelská forma vlády měla zaručit kontrolu vládních výdajů, aby sloužily hlavně ku prospěchu veřejnosti, přičemž potřeby a zájmy celku byly zrovna tak důležité jako potřeby jednotlivců, možná důležitější. Z tohoto hlediska byla národní komunita nezastupitelná, člověka nebylo možné oddělit od společnosti, jako to dělal liberalismus. Ačkoli byl proti socialismu a komunismu, žádal, aby vláda chránila stejně práva dělníků jako chránila práva podnikatelů. Mezi nejpodstatnějšími bylo právo na lidskou důstojnost. Také odmítal liberalistický požadavek, aby vlády reprezentovaly hlavně podnikatelské a korporativní zájmy a nezasahovaly do řešení sociálních problémů. Spravedlnost a demokratizační orientace žádala, aby vlády reprezentovaly potřeby a zájmy všech vrstev společnosti. Přesto, že politické strany byly k demokracii nutné, viděl nebezpečí v jejich inklinaci orientovat se příliš na stavovské a soukromé zájmy, ač jejich existence byla umožněna určitým stupněm demokratizace orientované na veřejné potřeby a zájmy. Ta měla být hlavním úsilím jejich práce. V tomto ohledu měly mít všechny politické strany společný demokratický základ a teprve pak orientaci na dílčí zájmy.

⁶⁵ Tamtéž, s. 86.

⁶⁶ Tamtéž, s. 230–231.

Je třeba poznamenat, že většina českých politiků před rokem 1914, včetně poslanců, měla sociální citění. Kromě sociálních demokratů se, až na výjimky, však sociálním aspektem české existence důkladněji nezabývali. Mezi významnější výjimky patřil Albín Bráf (1860–1912), národohospodář, vysokoškolský učitel, politicky konzervativní. Odmítal liberalistický princip individualismu a princip, že svoboda podnikání a obchodu byly pro společnost nejdůležitější, i když hospodářskou úroveň a soběstačnost českého národa, podobně jako vzdělání, pokládal za důležité i z pohledu řešení sociálních problémů. Vycházel z legitimacy konceptu „prospěch společnosti“, konceptu „potřeb“ a konceptu „slušného života“.⁶⁷ Odmítal křesťanský koncept almužny jako prostředek řešení sociálních problémů, neboť bylo zřejmé, že tento princip byl po staletí neefektivní. Ale uznával původní křesťanský princip, že bohatí byli považováni jen za „správce majetku ku prospěchu ostatních“. Dokonce navrhoval přesuny majetku ve prospěch chudých v zájmu sociálního smíru.⁶⁸ Požadoval větší roli státu v řešení sociálních problémů, uplatnění konceptu „plné mzdy“ a konceptu „slušného života“. Byl přesvědčen, že řešení sociálních problémů vyžadovalo pravidelnou, organizovanou veřejnou pomoc a to nejen obcí. Pokud se Bráf vracel do historie, s výjimkou Bernarda Bolzana, to byly spíše návraty do starší historie a jen zběžně k některým osvícencům.

T. G. Masaryk vědomě navazoval na Havlíčka a další velké osobnosti české historie. Z podstatných, na úroveň lidí a obecné dobro orientovaných zkušeností českého národa, vytvořil koncept „filozofie české historie“, který F. X. Šalda nazval „českou filozofií“.⁶⁹

Kritiku stávajících sociálních a politických poměrů Masaryk spojoval i s kritikou existujících teorií, které se zabývaly možnostmi nápravy a odstranění sociální bídý nižších vrstev. Kromě důkladné kritiky marxismu, která bude zmíněna níže, je jeho kritika obsažena v řadě prací a článků.⁷⁰ V roce 1901 Masaryk vydal své přednášky, které měl v univerzitních extenzích *Ideály humanitní*. V nich shrnul kritiku na osm nejdůležitějších „etických směrů“, které hledaly cesty k nápravě společenských problémů. Poslední kapitolu věnoval „*Hlavním zásadám etiky humanitní*“ jako nejrealističtějšímu směru v úsilí o nápravu mravních a sociál-

⁶⁷ Albín BRÁF, *Články o dělnické otázce* (Do Ottowa Slovníku naučného), Praha 1893, s. 4; Albín BRÁF, *Spisy Dr. Albína Bráfa* I. „O potřebách“, s. 33. Bráf nazývá prostředky (hmotné, kulturní, duchovní), sloužící k ukojení nějaké lidské potřeby „statky“. Uznával potřeby individuální i kolektivní.

⁶⁸ Albín BRÁF, *Sociální vědy a kněz* (Zvláštní otisk z *Věstníku katolického duchovenstva*), Praha 1906, 22 s. Také: A. BRÁF, *Články o dělnické otázce* a některé kapitoly spisu Albín BRÁF, *Život a dílo* III., *Výbor statí z hospodářské a sociální politiky*, Praha 1923.

⁶⁹ František X. ŠALDA, *Těžká kniha*, *Rozhledy* 4, 1895, s. 641–648 a s. 711–721.

⁷⁰ Články a brožury z let 1911–1914 jsou k dispozici v nové publikaci T. G. Masaryk, *Politika vědou a uměním 1911–1914*. Ed. Jana MALÍNSKÁ, Praha 2011, 575 s.

ních poměrů.⁷¹ Jejich důraz byl na spojení vzdělání, mravnosti a náboženství ve smyslu křesťanského „*miluj bližního svého jako sebe samého*“, což znamenalo pozitivní, konstruktivní, zodpovědný přístup na individuální, společenské i politické rovině. Znamenalo to také soustředění se na užitečnou práci, směřování k celkovému pokroku, pamatovat na generace budoucí, schopnost a odvaha odpírat zlému. Znamenalo to i nezneužívat slabší, nezneužívat moc, naopak, mocensky privilegovaní měli především sloužit prospěchu a úrovni společnosti, což vyžadovalo přijetí mravních principů i v politice.⁷² Jinými slovy byla to orientace na demokratické hodnoty, v nichž etika, ohled na pozitivní rozvoj jednotlivců i celku, spravedlnost, spolupráce a svoboda postavená na mravních základech, byly nejdůležitější.

Druhou kapitolu v *Ideálech humanitních* věnoval Masaryk socialismu. Kritické stanovisko zaujal především k Marxově a Engelsově filozoficky materialistickému konceptu socialismu, v němž byl člověk výsledkem ekonomicko-materialistických poměrů, podobně jako v celém historickém vývoji. Odtud podceňování role morálky pro lidský život, podceňování ceny jednotlivce a přeceňování kolektivismu, masy a morálky třídní. Masaryk naopak poukazoval na důležitost obecnějších mravních principů sdílených národy západní civilizace.⁷³ Přestože základ morálky viděl v náboženství (ne všechny mravní, přístupy sloužící ke konstruktivnímu soužití lidí ve společnosti se daly vysvětlit vědecky), tyto dva koncepty neztotožňoval, neboť církevní učení už dávno nesloužilo rozvoji mravní a sociální úrovně lidí. V této kapitole do velké míry shrnul to, co považoval z marxismu za nejproblematictější. Ale důkladnou analýzu marxismu v širokých historických a filozofických souvislostech pod názvem *Otázka sociální* vydal již tři roky předtím (1898).⁷⁴

V *Otázce sociální* Masaryk uznával potřebu řešit sociální problémy a Marxův a Engelsův koncept vykořisťování uznával za daných sociálních a politických podmínek za legitimní. Věnoval hodně pozornosti názorům různých filozofů na řešení sociálních problémů, vysvětloval však, proč většina z nich nebyla realistická. Zvláště Marxův a Engelsův materialismus považoval za vědecky neudržitelný pro podcenění duchovních a kulturních stránek života. Pochyboval, že hodnota

⁷¹ T. G. MASARYK, *Ideály humanitní*, Praha 1901. Poté vyšla publikace ještě několikrát. Vydání z roku 1968 zahrnuje další dvě Masarykovy práce: *Problém malého národa* (1905) a *Demokratismus v politice* (1912).

⁷² Poslední vydání *Ideálů humanitních* je součástí publikace T. G. MASARYK, *Ideály humanitní a texty z let 1901–1903*, Praha 2011, s. 38–70.

⁷³ Masaryk se zabýval sociální problematikou i jako poslanec říšské rady 1891–1893, 1907–1914. V prvním období je věnováno této otázce pět projevů, v druhém období tři projevy: T. G. MASARYK, *Parlamentní projevy 1891–1893*, Praha 2001; T. G. MASARYK, *Parlamentní projevy 1907–1914*, Praha 2002.

⁷⁴ Poslední vydání: T. G. MASARYK, *Otázka sociální. Základy marxismu filozofické a sociologické. I–II*, Praha 2000.

zboží byla závislá jen na fyzické práci dělníků. Také nesouhlasil s Marxovým konceptem proletářské revoluce, postaveném na zjednodušeném vnímání historie, jako jediném prostředkem k nápravě poměrů. Za daleko nebezpečnější považoval revoluce shora. Koncem 90. let 19. století bylo zřejmé, že volební právo dělníků, vliv jeho organizací, jejich účast v parlamentech, svoboda slova a sdružování se ukazovaly jako účinné prostředky k nápravě.

V rozvíjejícím se organizačně reformním procesu, spojeném s možností důkladného vzdělání, přijetí demokratických hodnot a principů, včetně efektivní kontroly politické moci dostatečně vzdělanou veřejností, Masaryk viděl cestu k trvalejšímu řešení sociálních problémů. Vysvětloval, že dokonalá demokracie nebyla možná, užíval spíše pojmu demokratizace ve smyslu trvalého procesu nápravy a zdokonalování, řešení problémů v souladu s důležitými potřebami většiny a celé společnosti a ne na úkor menšin. Znamenalo to směřování ke spravedlnosti, k rovnosti, či spíše k odstraňování závažných sociálních nerovností, k celkové úrovni společnosti ve všech důležitých oblastech lidské existence. Demokracie byla schopna poskytnout tyto hodnoty ve větší míře, než systémy jiné. Demokracie se svým principem spravedlnosti, rovnosti, požadavkem obecného přístupu k dobrému vzdělání a hodnotné kultuře, respektu pro potřeby a možnosti komunity, mravní hodnoty a to i v politice a ekonomice, se zásadně lišila od politického a ekonomického liberalismu, s jeho individualismem, specifickým konceptem práv, která společnost spíše atomizovala než spojovala, s konceptem bezbřehé konkurence a svobody, ničící slabší, a s konceptem vlády chránící daleko více zájmy podnikatelů a korporací než pracujících lidí a nižších vrstev.

Myšlenka „welfare state“ (sociálně slušného státu), která se rozvinula na Západě od 50. let 20. století z demokratické orientace v konkurenci s komunismem, byla úspěšným vyvrcholením sociálního úsilí posledních dvou set let. V důsledku pádu komunismu, je tento koncept opouštěn v zájmu zisků globalizujících korporací a v zájmu soukromých zisků jednotlivců. Lidé na Západě i v postkomunistických zemích si nedovedli představit, že by sociální výdobytky a jistoty dosažené demokratizačním úsilím dvou posledních století mohly být ohroženy či dokonce zvráceny. V důsledku iluzí a neznalosti historie, přijali ztotožnění demokracie s tržní ekonomikou (kapitalismem), ačkoli hodnoty, na kterých tyto dva koncepty stojí, jsou v mnohém protikladné. Nezbyvá, než se vracet k historickým kořenům sociálního myšlení, sociální zkušenosti, ke kořenům konceptu demokracie, ze kterých sociální ideje rostly a naučit se důkladně obhajovat a prosazovat jejich legitimitu v konkrétních podmínkách a kontextech. Historikové v tomto ohledu mají úkol sice velmi náročný, ale nezastupitelný.

Marie L. Neudorflová

Die religiösen und philosophischen Wurzeln des sozialen Denkens und dessen Widerhall in der tschechischen Gesellschaft

Zusammenfassung

Im Geistesbereich sind seit den antiken Zeiten relevante Ideen und Bemühungen zu beobachten, welche sich auf die seit der Aufklärung gepflegte Philosophie der Geschichte beziehen und mit dem Demokratisierungsprozess und Sozialfortschritt der westlichen Zivilisation verbunden sind. In dem tschechischen Milieu verflochten sich sowohl die inländischen als auch die ausländischen Geistesinflüsse. Die relevanten religiösen und philosophischen Konzepte kommen in der westlichen Zivilisationsgeschichte unregelmäßig vor. T. G. Masaryk sah den Weg zur endgültigen Lösung der Sozialprobleme in einem ständigen Prozess von Verbesserung und Vervollkommen, wobei die Probleme im Einklang mit wichtigen Bedürfnissen der gesamten Gesellschaft und nicht zum Nachteil der Minderheiten gelöst werden sollten. Dies bedeutete eine Richtung zur Gerechtigkeit, Gleichheit, oder eher zur Abschaffung bedeutender sozialer Ungleichheiten, und zur allgemeinen Erhebung der Gesellschaft in allen wichtigen Bereichen der menschlichen Existenz. Demokratie, so Masaryk, war imstande diese Werte in größerem Maße sicherzustellen als die anderen Systeme. Mit ihrem Prinzip von Gerechtigkeit und Gleichheit, ihrer Förderung des gleichem Zugangs zur guten Bildung und wertvollen Kultur, ihrem Respekt für die Bedürfnisse und Möglichkeiten der Kommunität und mit dem Akzent auf moralische Werte sowohl in Politik als auch in Ökonomik unterschied sich Demokratie grundsätzlich von dem politischen und ökonomischen Liberalismus mit dessen Individualismus und spezifischem Rechtskonzept, welcher die Gesellschaft eher atomisierte als vereinheitlichte, mit dessen Konzept von uneingeschränkter Konkurrenz und Freiheit, welche die Schwächeren vernichtete, und mit einem Regierungskonzept, das viel mehr die Interessen von Unternehmern und Körperschaften schützte als die der arbeitenden Menschen und der niedrigeren Schichten. Ebenso unakzeptabel war für Masaryk der kollektivistische Kommunismus, der die Rechte des Individuellen völlig negierte. Die „Sozialstaatsidee“, d.h. die Idee eines sozial gerechten Staates, die sich im Westen seit den 50er Jahren aus der demokratischen Orientierung in Konkurrenz mit dem Kommunismus entwickelt hat, stellt einen erfolgreichen Gipfelpunkt der Sozialbemühungen der letzten zweihundert Jahre dar. In Folge des Niedergangs des Kommunismus wird jetzt jedoch auf dieses Konzept verzichtet im Interesse der Gewinne globalisierender Körperschaften und im Interesse der Privatgewinne von Individuellen. Deshalb ist es erforderlich zu den historischen Wurzeln von Sozialdenken und Sozialerfahrung, zu den Quellen des Demokratiekonzeptes, aus denen die sozialen Ideen herauswuchsen, zurückzukehren und die Legitimität dieser Ideen in konkreten Bedingungen und Kontexten konsequent zu verteidigen und

durchzusetzen. Den Historikern kommt in dieser Hinsicht eine zwar anspruchsvolle, doch unersetzbare Aufgabe zu.

Marie L. Neudorfllová

The religious and philosophical roots of social thinking and its reflection in Czech society

Summary

Since the ancient times relevant ideas and efforts have been observed in the spiritual field that are related to what has been known since the Enlightenment Era as philosophy of history and that are closely linked to the democratization efforts and the social progress in western civilization. As to the Czech milieu, both external and internal spiritual factors intertwined here. The relevant religious and philosophical concepts are unevenly interconnected in the history of western civilization. T.G. Masaryk saw a permanent solution to the social problems in an uninterrupted process of remedying and improving work, in solving the problems in compliance with the major needs of the whole society and not to the detriment of minorities. That means striving for justice and equality, or rather eliminating major social inequalities and raising the general level of society in all important fields of human existence. Democracy could provide, as Masaryk believed, a higher level of these values than other systems. With its principle of justice, equality, universal right to good education and to quality culture, with its respect for the needs and possibilities of the community and its stress laid on moral values both in politics and economy, it totally differed from the political and economic liberalism with its individualism and specific concept of rights that rather atomized society instead of uniting it, with its concept of unlimited competition and freedom destroying those who were weaker, and its concept of government preferring the interests of entrepreneurs and corporations to those of the working people and lower classes. Totally unacceptable for Masaryk was also the collectivist communism that totally denied the rights of the individual. The idea of “welfare state” (socially decent state) spreading in the West as of the 1950s and originating in the democratic struggle with communism was a successful culmination of the social efforts in the previous two centuries. Following the fall of communism the concept was abandoned in favor of profits of globalizing corporations and in the interest of private profit of individuals. That is why it is necessary to go back to the historical roots of social thinking, to social experience and to the sources of the concept of democracy that the social ideas grew from, and to learn how to efficiently protect and enforce their legitimacy in specific conditions and contexts. This is a highly demanding, yet unavoidable challenge to historians.

Andrej Tóth

Druhé parlamentní volby v poválečném Maďarsku v roce 1922 – usměrnění volebního práva ve prospěch Bethlenovy vládní Jednotné strany¹

„... *Demokracie tedy nemůže znamenat slepou moc masy,
slepou moc neřízených mas.*“
předseda vlády hrabě István Bethlen,
175. schůze Národního shromáždění 19. dubna 1921²

Second parliamentary election in postwar Hungary in 1922 – adaptation of the electoral law in favor of Bethlen's ruling United Party

The study summarizes the issue of adaptation of the right to vote in interwar Hungary at the occasion of the second Parliamentary election of 1922 by the government of Count István Bethlen in favor of the United Party (*Egységes Párt*) established by him. The study analyzes the issue of adaptation of the right to vote from autumn 1919 that was standardized in the end only at the level of a govern-

¹ Příspěvek je součástí řešení grantového projektu číslo P410/10/P140 *Československo-maďarské bilaterální vztahy na pozadí vnitropolitického vývoje horthyovského Maďarska v letech 1919–1927* financovaného Grantovou agenturou České republiky.

² Az 1920. évi febr. hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója. (Stenografické záznamy na 16. února svolaného Národního shromáždění; dále jen NgyN 1920), sv. IX. (21. březen 1921 – 12. květen 1921, 166.–190. schůze], Budapest 1921, 175. schůze, 19. duben 1921, s. 187.

ment decree and not by a law passed by the National Assembly even in 1922. The adopted new rules of the right to vote are summarized in comparison with the right to vote from November 1919 that was passed under the so called Concentration Cabinet of Károly Huszár but they had been defined under István Friedrich's government administration already. The form of the pre-election political scene of Hungary at the beginning of 1922 is summarized as well. The election results are described in detail by individual parties or political directions and the description of the social composition of the second postwar Hungarian National Assembly, again in comparison with the first term of office of the temporary legislative assembly of so called Horthy Hungary is included, too.

Keywords: History, 20th century, politics, Hungary, parliamentary elections

Studie shrnuje problematiku úpravy volebního práva v meziválečném Maďarsku u příležitosti druhých parlamentních voleb v roce 1922 Bethlenovou vládou ve prospěch vládní Jednotné strany a z ní plynoucí konsekvence související s výsledky voleb a politického a sociálního složení nového Národního shromáždění. Příspěvek navazuje na mou dřívější studii o prvních řádných poválečných parlamentních volbách v Maďarsku v roce 1920, prvních parlamentních volbách v maďarských dějinách uskutečněných na základě všeobecného, tajného, rovného a přímého volebního práva vztahujícího se i na ženy.³ Již tehdy jsem na závěr nastínil, že volby v roce 1920 byly z hlediska jejich široké demokratičnosti ojedinělé a že další parlamentní volby v horthyovském Maďarsku se již uskutečňovaly na základě regulovaného volebního práva. Počet oprávněných voličů byl postupně znatelně snižován a významně byly omezovány základní demokratické principy voleb, které byly ve vyspělých západních demokraciích, i včetně první Československé republiky, již běžným standardem. Cílem tohoto příspěvku je navázat na tuto dřívější studii a chronologicky pokračovat v detailnějším rozboru problematiky meziválečných maďarských parlamentních voleb.

Je známým faktem, že politický systém tzv. horthyovského Maďarska byl v mnoha aspektech specifický. Byl sice založen na občanském parlamentarismu se všemi orgány, které k němu přináležejí, jejich podoba a působnost v praxi však byly autokraticky regulovány. Snaha přebudovat dualistický uherský politický systém na bázi moderních západních demokracií z přelomu let 1918 a 1919 za Károlyiho éry vyústila v důsledku součinnosti složitých a nešťastných vnitro- a zahraničněpolitických okolností v kolaps občanské lidové republiky a ve vyhlášení Republiky rad. „Sovětský“ model administrace státu sice netrval dlouho, ale pokus o reinstalaci Károlyiho republiky během sotva týden úřadující jednobarevné sociálnědemokratické, tzv. odborářské vlády z počátku srpna 1919 skončil „palácovým pučem“

³ Andrej TÓTH, *První řádné poválečné parlamentní volby v Maďarsku v lednu 1920*, Slovanský přehled 89, 2003, č. 4, s. 441–473.

v režii národně-konzervativních politických sil.⁴ Zmatečný politický vývoj maďarského státu v bezprostředních poválečných měsících vyústil nakonec v období ústavněprávní nejistoty mezi 31. říjnem 1918⁵ a 7. srpnem 1919⁶ a v oficiální prohlášení ústavněprávní kontinuity s politickým systémem předválečného Uherska. Stalo se tak zákonným článkem ústavněprávní povahy č. 1920: I. o obnovení ústavnosti a prozatímním uspořádání výkonu nejvyšší státní moci, který byl ve sbírce zákonů vyhlášen 29. února 1920. Republikánská státní forma byla zavržena a za jedinou přípustnou byla stanovena monarchie. I když královský trůn zůstal již trvale neobsazen.⁷

Přijetím zákona č. 1920: I., první řádné poválečné maďarské zákonné normy schválené standardním zákonodárným sborem, byl završen mandát tzv. koncentračního kabinetu Károlye Huszára, ustaveného za pomoci prostřednictvím britského diplomata Sira George Clerka koncem listopadu 1919.⁸ Huszár, který jako první poválečný maďarský premiér získal mezinárodněpolitické uznání od mírové konference

⁴ K tzv. odborářské vládě vedené Gyulou Peidlem srov. podrobněji A. TÓTH, „*Peidlovo intermezzo*“ – zmařený pokus o návrat k lidové republice po 133 dnech vlády maďarské socialisticko-komunistické vlády Sándora Garbaiho (srpen 1919), *Slovanský přehled* 95, 2009, č. 4, s. 433–470. K Peidlově vládě z hlediska mezinárodněpolitického srov. blíže TÝŽ, *Tzv. odborářský kabinet Gyuly Peidla v Maďarsku a politika Nejvyšší rady pařížské mírové konference (srpen 1919)*, *Moderní dějiny: Sborník k dějinám 19. a 20. století*, sv. 13, 2005, s. 121–179. K problematice Maďarské republiky rad a postoji centristických a pravicových sociálních demokratů k ní srov. podrobně TÝŽ, *Úsilí opozičního křídla sociálních demokratů za Maďarské republiky rad sesadit „sovětský“ kabinet (1919)*, *Moderní dějiny: Sborník k dějinám 19. a 20. století*, sv. 12, 2004, s. 49–124.

⁵ Dne 31. 10. 1918 byl hrabě Mihály Károlyi jmenován místodržitelem vídeňského dvora v Uhersku v hodnosti homo regia arciknížetem Josefem Habsburským ministerským předsedou. Slib věrnosti maďarskému lidu před revoluční Národní radou složila Károlyiho vláda až večer 1. 11. 1918. Nicméně ještě předtím byl kabinet samotným panovníkem zproštěn původního slibu složeného do jeho rukou prostřednictvím homo regia Josefa Habsburského.

⁶ Datum nástupu prvního kabinetu Istvána Friedricha.

⁷ Srov. zde podrobněji A. TÓTH, *Obnovení ústavnosti a prozatímní uspořádání výkonu pravomoci hlavy státu v Maďarsku (1920)*, *Moderní dějiny: Sborník k dějinám 19. a 20. století*, sv. 11, 2003, s. 203–250; srov. dále *Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytar, 1920. évi törvények*. Térfy Gyula (ed.), Budapest 1921 (dále jen např. CJH 1920) 1920 : I. törvények az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről (zákon č. 1920 : I.), s. 3–13 anebo úřední věstník *Budapesti Közlöny (Hivatalos Lap)*, 1920, č. 49, 29. leden, s. 1–2.

⁸ Károly Huszár zastával funkci předsedy vlády od 24. 11. 1919 do 15. 3. 1920. K problematice Huszárovy vlády srov. zevrubně A. TÓTH, *Koncentrační kabinet Károlye Huszára v Maďarsku – naplnění představ Dohody?* *Slovanský přehled* 90, 2004, č. 4, s. 545–580. Tzv. Clerkova mise. Sir George Russel Clerk přijel do Budapešti na základě zmocnění tzv. pařížské Rady pěti 23. 10. Jeho mise byla dovršena 25. 11., kdy Dohoda uznala de iure Károlyem Huszárem vedenou koncentrační vládu. 1. 12. pak uznala Huszárovu vládu i v Paříži zasedající mírová konference.

v Paříži, dovedl nové Maďarsko k prvním řádným legitimním poválečným parlamentním volbám, které se uskutečnily koncem ledna 1920, a prosadil v Národním shromáždění výše zmíněnou zásadní legislativní normu, definující ústavněprávní kontinuitu poválečného maďarského státu s původním Uherskem a pořádající *ad interim* otázku nejvyšší státní moci v zemi. Ta podle odkazovaného zákona připadla regentovi, jímž se 1. března 1920 stal na základě výsledků volby poslanců Miklós Horthy de Nagybánya.

Od Huszára k Bethlenovi

Huszárovu vládu vystřídal kabinet Sándora Simonyi-Semadama, první poválečný maďarský vládní kabinet ustavený na základě výsledků parlamentních voleb. Simonyi-Semadam byl do Národního shromáždění, jehož se stal místopředsedou, zvolen s programem strany KNEP. Nicméně počátkem roku 1921, však již jako jen řadový poslanec a přívrženec svobodné volby krále přešel k maloroľníkům.⁹ Tento kabinet spravoval zemi do letního kola voleb do Národního shromáždění v Rumuny vyklizených zátiských volebních obvodech. Hlavním úkolem tohoto vládního kabinetu byl však zejména podpis mírové smlouvy se spojeneckými a přidruženými mocnostmi.¹⁰ Simonyi-Semadamovou vládou skončilo období stabilizace vnitropolitického fungování státu a vytváření základních podmínek pro vlastní politický konsolidační proces nového Maďarska.¹¹ Ten byl *de facto* zahájen za prvního ministerského předsednictví hraběte Pála Telekiho, ministra zahraničních věcí Simonyi-Semadamova kabinetu a jednoho z generálních komisařů maďarské mírové delegace na pařížské mírové konferenci, jenž byl do Národního shromáždění zvolen

⁹ Srov. Gyula VIDOR (ed.), *Nemzetgyűlési almanach 1920–1922. A Nemzetgyűlés tagjainak életrajzi adatai.* (Dále jen *Nemzetgyűlési almanach 1920–1922*), Budapest 1921, s. 126.

¹⁰ Sándor Simonyi-Semadam byl předsedou vlády od 15. 3. 1920 do 19. 7. 1920. Parlamentní volby v zátiských volebních obvodech proběhly v rozmezí od 13. 6. až do 5. 7. 1920, doplňující volby se však protáhly až do 19. 7. [Srov. László HUBAI, *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000* (dále jen MVA), I. *A választások története és politikai geográfiája*, Budapest 2001, s. 26, pozn. č. 20.) Maďarská mírová smlouva byla podepsána po šesti měsících od pozvání maďarské vlády k účasti na pařížské mírové konferenci, 4. 6. 1920. (Podrobněji k problematice trianonské mírové smlouvy viz sérii studií autora tohoto článku uveřejněnou ve Slovanském přehledu v letech 2005–2008.)

¹¹ Ke standardizaci politického života poválečného Maďarska na podzim roku 1919, resp. na sklonku let 1919 a 1920 srov. souhrnně A. TÓTH, *Standardizace vnitropolitického života v Maďarsku (srpen 1919 – březen 1920)*, Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity (SPFFBU), Řada historická / Series Historica (C), Studia Historica Brunensia, Brno, Masarykova univerzita v Brně 53, 2004 [vyd. 2005], č. 51, s. 129–152 anebo viz TÝŽ, *Survey of Important Internal Moments of the Process of Birth of the Specific Political System of Interwar Hungary (1919–1922)*, West Bohemian Historical Review 1, 2011, č. 2, s. 103–135.

rovněž s křesťansko-národním programem.¹² Jeho nástupce, hrabě István Bethlen, vyzdvihl později zásluhy Telekiho vlády následovně: „*Bezprostředně odstoupivší vláda vykonala záslužnou práci ve prospěch národa. Vykonala záslužnou práci ve prospěch národa proto, neboť v době, kdy se ujala vlády, nebyl ještě právní řád v zemi stabilizován a ona se naplno usilovala o to, aby právní řád v zemi upevnila. Snažila se o to, aby pro národ docílila takových výsledků na poli konsolidace, které jsou v jejím zájmu. Podařilo se jí vytvořit pozemkovou reformu a nastartovat konsolidaci i na poli financí.*“¹³

¹² Srov. *Nemzetgyűlési almanach 1920–1922*, s. 148. První vláda hraběte Pála Telekiho spravovala zemi v období od 19. 7. 1920 do 14. 4. 1921. Teleki zastával později post ministerského předsedy ještě jednou, na přelomu 30. a 40. let (od 16. 2. 1939 do 3. 4. 1941, kdy neunesl osobně nastalý politický vývoj v důsledku tlaku Berlína na Budapešť, aby napadla Jugoslávii, s níž právě nedávno uzavřela smlouvu o věčném přátelství, a spáchal sebevraždu).

¹³ Srov. Bethlenovo programové expoé v Národním shromáždění 19. 4. 1921 in: NgyN 1920, sv. IX. (21. 3. 1921 – 12. 5. 1921, 166.–190. schůze), Budapest 1921, 175. schůze, 19. 4. 1921, s. 184. A) Zákon č. 1920: XXXVI o vhodnějším rozdělení velkostatku byl Národním shromážděním schválen 13. 11. 1920. Pozemková reforma v Maďarsku však nebyla zdaleka tak rozsáhlá jako v sousedním Rumunsku nebo Československu a zemědělskou strukturu státu změnila jen nepatrně. Její realizace byla navíc velice vleklá a ve svém základním rámci se protáhla až do konce 20. let. Celkem bylo přerozděleno pouze 1,1 milionů katastrálních jiter zemědělské půdy, což tvořilo 8,5 % z její celkové rozlohy. Svými rozměry je tak poválečná maďarská pozemková reforma srovnatelná zhruba s polskou pozemkovou reformou, kde bylo přerozděleno něco málo přes 10 % z celkové rozlohy zemědělské půdy. Situaci v pozemkové držbě v poválečném Maďarsku dobře ilustrují i nastalé nepoměry ve srovnání se starým Uherskem. Zatímco poměr pozemkové držby nad 100 ha v roce 1913 činil 54,2 %, v roce 1925 se tento poměr zvýšil na 55,8 %. Záporný posun v poměrných číslech lze zaznamenat i v případě maloroľnické a velkostatkářské půdy. V roce 1913 bylo 66,1 % orné půdy v držbě maloroľníků a 33,9 % orné půdy pak v držbě velkostatkářů. K roku 1925 však rozloha orné půdy v držbě maloroľníků poklesla na 55,5 % a rozloha orné půdy v držbě velkostatkářů naopak stoupla na 44,5 %. [Sándor BALOGH (ed.), *Magyarország a XX. században*, Budapest 1985, s. 127–128; József NAGY, *A Nagyatádi-féle földreform 1920–1928*, Eger 1993, s. 14–15; k cit. zákonu k pozemkové reformě v Maďarsku srov. CJH 1920, 1920. évi XXXVI. törvénycikk a földbirtok helyesebb megoszlását szabályozó rendelkezésekről, tj. zákon č. 1921: XXXVI., s. 230–272.] B) Poválečná finanční situace Maďarska byla doslova katastrofální. Jen v důsledku paralyzování hospodářského života země v průběhu první světové války doznala společná rakousko-uherská koruna 60% znehodnocení. V létě 1919 však již koruna spadla na 15 % své původní předválečné hodnoty. Vláda byla svůj rozpočet schopna krýt pouze neúměrným tiskem papírových bankovek. Sanaci tíživé finanční situace země se pokusil řešit ministr financí Telekiho kabinetu Lóránt Hegedüs. Ke krytí razantně redukováných státních výdajů bylo zvýšeno daňové zatížení a stávající daňová soustava byla rozšířena o nové daňové položky. Největší podíl na příjem státu měla jednorázová majetková daň, která byla stanovena v rozpětí 5 až 20 %. Hegedüsův ekonomický sanační plán však za necelý rok skončil pod tíhou finanční situace země fiaskem a bezmocný ministr financí podal 16. 9. 1921 demisi. Poté se inflace opět zrychlila a od jara 1922 se měsíčně zvyšovala ve dvouciferných číslech. Srov. zde S. BALOGH (ed.), *Magyarország a XX. században*, s. 137–139; Marta ROMPORTLOVÁ – Zdeněk SLÁDEK, *Hospodářský a sociální vývoj ve střední a jihovýchodní Evropě 1918–1938*. Brno 1994, s. 65–66.

Autorem definitivní vnitropolitické konsolidace poválečného Maďarska se však stal hrabě István Bethlen, jeden z nejvýznamnějších politiků horthyovského Maďarska, který 14. dubna 1921 nahradil v Sándorově paláci, v tradičním sídle uherských, resp. maďarských premiérů v Budínské hradní čtvrti (dnes sídlo prezidenta), Telekiho. Ten byl totiž v důsledku vnitropolitické krize, zapříčiněné prvním restauračním pokusem excísaře Karla I. v Maďarsku, nucen odstoupit. Bethlen v křesle premiéra vydržel celých deset let, až do 24. srpna 1931. Jmenováním nestranického a nadstranického Bethlena předsedou vlády skončilo rovněž období poměrně velmi častého střídání ministerských předsedů a vlád. Těch se v Sándorově paláci v období od 31. října 1918 do 14. dubna 1921 vystříдалo celkem sedm,¹⁴ resp. devět.¹⁵

Bethlenův politický profil byl formován konzervativně-liberálním politickým myšlením 19. století. Nestavěl se tak proti nejnutnější minimální míře občanské transformace společnosti, odmítal ovšem radikální reformy zažitého politického systému ve prospěch navýšení politického vlivu širších občanských vrstev na úkor tradiční politické elity, vyšší nobilitace a zástupců finančního kapitálu. Bethlen se tedy sice hlásil k demokratickému občanskému parlamentarismu, ale byl pro jeho politickou regulaci v zájmu usměrňování podílu jednotlivých společenských skupin na politické správě země. Své specifické pojetí demokratické státní formy vyjádřil i ve svém prvním parlamentním programovém exposé předneseném na 175. schůzi maďarského Národního shromáždění 19. dubna 1921: *„Opravdová demokracie zabezpečuje vedení pro inteligentní společenské třídy a zapojuje široké vrstvy společnosti do státního života. Ta demokracie, která se neodvažuje vyřknout to, že v této demokracii je intelligence povolána k vedoucí úloze, není demokracií, nýbrž demagogií.“* Bethlen byl toho názoru, že *„demokracie nemůže znamenat slepou moc masy, slepou moc neřízených mas“*. Za jeden z úkolů svého ministerského předsednictví tak na jedné straně označil obnovení občanských svobod, na druhé straně ovšem v zápětí dodal, že úlohou jeho vlády bude za každých okolností ohlídat to, aby rehabilitací občanských svobod nezískaly opět převahu ty *„destruktivní síly“*, které již Maďarsko uvrhly v minulosti do neštěstí. Těmto svým politickým zásadám Bethlen jako předseda vlády podřídil i finální poválečnou vnitropolitickou konsolidaci země.¹⁶

¹⁴ Bez předsedy revoluční řídící rady Maďarské sovětské republiky Sándora Garbaiho (hrabě Mihály Károlyi, Dénes Berinkey, Gyula Peidl, István Friedrich, Károly Huszár, Sándor Simonyi-Semadam a hrabě Pál Teleki – premiéři řazení chronologicky podle jejich funkčního období).

¹⁵ Bez revoluční řídící rady Maďarské republiky rad, která vládla mezi 21. 3. 1919 do 1. 8. 1919 ve třech formacích. Premiér István Friedrich předsedal v období od 7. 8. 1919 do 24. 11. 1919 *de facto* celkem třem vládním týmům.

¹⁶ NgyN 1920, sv. IX. (21. 3. 1921 – 12. 5. 1921, 166.–190. schůze), Budapest 1921, 175. schůze, 19. 4. 1921, s. 187.

Účinné završení vnitropolitické konsolidace si však žádalo stabilní parlamentní většinu. Z prvních voleb vzešla vládní koalice obou největších politických stran, Strany křesťansko-národního sjednocení (*Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja*, KNEP)¹⁷ a Celostátní malorolnické a zemědělské strany (*Országos Kisgazda- és Földműves Párt*, OKgFP),¹⁸ byla velmi křehká a nesourodá. Její nejednotnost nejen ve směrodatných politických otázkách často činnost vlády i parlamentní většiny paralyzovala. Hlavním Bethlenovým úsilím od počátku převzetí premiérské funkce proto bylo vytvoření politicky konsolidované a homogenní jednotné, silné vládní strany, která by jeho politickým cílům zajišťovala stabilní politickou podporu v zákonodárném sboru. To se mu podařilo až na počátku roku 1922, kdy spolu se svými příznivci vstoupil do Nagyatádiho malorolnické strany. Tu se mu podařilo ovládnout a přetransformovat ji v dominantní politický subjekt. Původní malorolnická strana se přejmenovala na Křesťanskou malorolnickou, zemědělskou a občanskou stranu (*Keresztény-keresztyén Kisgazda, Földműves és Polgári Párt*), známou se však stala pod svým zkráceným názvem Jednotná strana (*Egységes Párt*, EP). Její vznik lze datovat 2. únorem 1922.¹⁹ Z úzce agrárně a především na venkovské vrstvy profilované malorolnické strany se tak stala strana s mnohem širší společenskou základnou. Vznik Jednotné strany znamenal konec nejen Nagyatádiho malorolnické strany, která měla blízko i k občanskému liberalismu, ale i společné ústřední strany křesťanských nacionalů a křesťanských socialistů KNEP, tedy stran, které dominovaly politické scéně Maďarska let 1919/1920–1922. Nové vedení rozšířené malorolnické strany bylo zvoleno 23. února 1922. Předsedou strany

¹⁷ Strana KNEP byla ustavena 25. 10. 1919 sloučením Křesťansko-národní strany (*Keresztény Nemzeti Párt*, KNP; strana byla zorganizována koncem srpna 1919 pod vedením premiéra Istvána Friedricha a hraběte Pála Telekiho a opírala se o legitimistické a monarchistické vrstvy městského obyvatelstva) a Křesťansko-sociální hospodářské strany (*Keresztény Szociális Gazdasági Párt*; strana byla založena koncem srpna 1919 a mezi její vůdčí osobnosti patřil např. premiér tzv. koncentrační vlády Károly Huszár; navzdory fúzi se stranou KNP existovala sociálně-hospodářská strana dál i pod svým původním názvem, a to až do jara 1922; strana se orientovala na maloměstské obyvatelstvo, křesťansko-národní inteligenci a církevní latifundisty.)

¹⁸ OKgFP byla založena již 2. 1. 1919. Nejznámější vůdčí osobností strany byl István Szabó Nagyatádi. Společenskou bází strany byli malorolníci, střední a velcí vlastníci půdy a lépe situovaní rolníci. Voličská základna strany byla posílena 29. 11. 1919, kdy se stranou fúzovala konzervativněji laděná druhá malorolnická strana, Sjednocená strana malorolníků a zemědělců (*Egyesült Kisgazda- és Földműves Párt*) vedená Istvánem Szabó Skoropátkaim (byla ustavena 3. 9. 1919). Ta reprezentovala zejména velkostatkáře a agrární kruhy. Název jednotné malorolnické strany zůstal nezměněn, tj. nadále figurovala jako OKgFP. K úpravě názvu strany došlo až 9. 3. 1920, kdy byl přívlastek „celostátní“ nahrazen přívlastkem „křesťanská“.

¹⁹ Srov. József SIPOS, *Nagyatádi Szabó István és a Kisgazdapárt kornányzópárttá bővítése*, Századok 136, 2002, č. 5, s. 1031.

zůstal na přání předsedy vlády nadále István Szabó Nagyatádi, lídrem strany se pak podle parlamentních zvyklostí stal automaticky premiér.²⁰

Cesta k úpravě volebního práva z roku 1919 formou vládního nařízení

Bethlen svou představu o nové podobě volebního práva vyjádřil při své předvolební návštěvě města Pécs (Pětikostelí) v říjnu 1921, kde na leden 1920 vypsané parlamentní volby mohly být realizovány teprve až na podzim 1921. Město – včetně jižní části baranyského regionu – se totiž pod maďarskou správu dostalo až ve druhé polovině léta 1921, po jeho vyklizení vojsky Království SHS.²¹ Premiér se tehdy na jihu Maďarska na mítinku s voliči vyjádřil k nejožehavějším vnitropolitickým otázkám. Vedle aktuální otázky královské²² a obhajoby nutnosti ustavit jednotnou vládní stranu se věnoval i problematice volebního práva. Ve svém veřejném projevu jasně deklaroval, že současná vláda musí jít v otázce volebního práva rozhodně dál než poslední uherská legislativní úprava volebního práva ze sklonku léta 1918.²³ Upozornil však, že volební právo pro další parlamentní volby nemůže mít

²⁰ *Budapesti Hírlap*, 1922, roč. 42, č. 45, 24. 2. s. 3, *Bethlen és nagyatádi Szabó a kormány párt egységéről*; tamtéž, 1922, roč. 42, č. 44, 23. 2., s. 4, *Politikai események – Tisztujítás az egységes pártban*; J. SIPOS, *Nagyatádi Szabó István*, Századok 136, 2002, č. 5, s. 1046.

²¹ Pětikostelí (Pécs) se do maďarských rukou po skončení války dostalo až 22. 8. 1921, kdy do města vpochoďovala maďarská Národní armáda. Tím oficiálně skončila okupace Pětikostelí a jižní části baranyského regionu (Baranya). Vojsky Království SHS však bylo obsazeno území mnohem větší, přesahující Baranyskou župu. Pod kontrolou vojska Království SHS byla zhruba oblast jižně od linie Pécs – Baja – Szeged. (Srov. zde podrobněji např.: Á. HORNYÁK, *Bácska-baranyai térség az I. világháború után – a szerb megszállás*, in: Á. Hornyák, *Találkozások–ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar-szerb kapcsolatok történetéből*. Pécs 2010, s. 7–21. Původně in: Pécs szerb megszállása egy szerb ujságíró szemével. Milan Glibonjski visszamelékezései. Források Pécs történetéből 2. Á. HORNYÁK (ed.), Pécs Története Alapítvány, Pécs 2006, s. 13–37.)

²² Den před Bethlenovým projevem před voliči v Pětikostelí, tj. 20. 10., přicestoval do Maďarska nečekaně opět excísař Karel I., aby se znovu ujal maďarského trůnu.

²³ Jedná se o zákonný článek 1918: XVII. přijatý uherským parlamentem 31. 7. 1918, kdy jej schválila horní sněmovna. Panovníkem byl zákon sankcionován 11. 9. 1918. K zákonu č. 1918: XVII. normující uherské volební právo viz CJH 1918, *Budapest 1919, 1918. évi törvények és néptörvények*, 1918: *XVII. törvény a választásokról az országgyűlési képviselők választásáról*, s. 124–179 (zákon sestával celkem z jedenácti hlav a ze 186 paragrafů), k základním ustanovením (volební právo – voliči) viz zejména § 1–13 hlavy první zákona (s. 124–130). Tato poslední uherská volební úprava byla sice výraznější, než v případě volebního zákona č. 1913: XIV., který však kvůli vypuknutí války nebyl aplikován, a počet oprávněných voličů navyšovala o více než jeden milion [na 2 719 000; celkový počet obyvatel Uherska na základě sčítání lidu v roce 1910 však činil 18 264 533 (bez Chorvatsko-Slavonska)] a věkovou hranici voličů snižovala ze 30 na 24 let, dosavadní volební praxi však zásadně nedemokratizovala. Charakter voleb zůstal nadále stejný, nadále bylo zachováno omezení volebního práva na základě majetku a dosaženého vzdělání. Károly SZERENCSE, *Választójog és választási rendszer Magyarországon 1848–1989*, in:

v žádném případě takový rozsah, jaký byl stanoven v listopadu 1919. Předseda vlády dal jasně najevo, že si sice přeje zachovat volební právo žen, ale že by jeho rozsah rád omezil. Současně vyzdvihl nezbytnost znovuoobnovení vzdělanostního censu, i když se neuzavíral před možností mírnější podoby tohoto kritéria pro přiznání volební práva ve srovnání s neuplatněným posledním volebním zákonem z doby dualistické monarchie v roce 1918. Bethlen rovněž zavrhl zastoupení politických stran v zákonodárném orgánu na principu poměrnosti, se kterým se podle svých slov nedokázal smířit. Byl toho názoru, že poměrný volební systém upřednostňuje tzv. třídní politické strany, a proto by mohl v konečném důsledku způsobit upozaždění národního citění v zákonodárném sboru. To by však podle Bethlena mělo pro Maďarsko fatální následky.²⁴

Ministerský předseda ovšem před pětikostelskými a baranyskými voliči nezmnínil svůj hlavní cíl, kterého chtěl úpravou volebního práva dosáhnout: částečnou reinstalaci veřejného hlasování. Je to logické, neboť tuto možnost odmítali nejen Nagyatádiho malorolníci, nejsilnější politická síla v Národním shromáždění, ale i zástupci strany KNEP. Navíc křesťansko-národní zákonodárci byli i proti omezení volebního práva žen, u nichž předpokládali větší vliv duchovních na jejich rozhodování ve prospěch politického katolicismu. Gordickým uzlem Bethlenem navrhovaných nových mantinelů volebního práva však byla snaha omezit všeobecné tajné hlasování. Poté, co Bethlen v polovině ledna odkryl plně před ministry svého kabinetu svůj návrh na novou úpravu volebního práva, byl nucen posléze v zájmu aktuálně probíhajícího utváření jednotné vůdčí politické strany na politické scéně vzbudit z taktických důvodů na společných konzultacích s vůdčími představiteli malorolníků u regenta Horthyho 25. ledna 1922 alespoň zdání toho, že je od částečné reinstalace veřejné volby ochoten odstoupit.²⁵

Velmi záhy se však ukázalo, že tomu tak není. Již dva dny po schůzce u Horthyho, 27. ledna 1922, byl Národnímu shromáždění předložen definitivní návrh zákona o volebním právu, který v případě regionálních volebních krajů, vyjma statutárních měst, počítal s reinstalací veřejného hlasování. Vládní předloha vyvolala rozčarování nejen u opozice, ale i obou největších vládních stran. Z opozice

Választási füzetek 59. Választástudományi tanulmányok, Választási stúdiomok 2. Sest.: Márta Dezső a István Kukorelli. Budapest, Országos Választási Iroda 1999, s. 270. K obyvatelstvu Uherska v roce 1910 srov. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, Új folyam XVIII, Budapest 1911 (dále jen MSÉ roč. + rok vydání), s. 11–12, resp. 12.

²⁴ Srov. *Budapesti Hírlap*, 1921, roč. 41, č. 236, 22. 10., tit. s. – s. 3, *Bethlen zászlóbon-tása Pécssett*, k Bethlenovu projevu srov. s. 2–3, *A miniszterelnök beszéde*, k jeho vyjádření ke královské otázce srov. s. 3 anebo *IV. Károly visszatérési kísérletei*, I. füzet (sine anno), příloha č. 51, s. 189–191.

²⁵ Péter SIPOS, *Választójogi puccs1922-ben. A polgári demokrácia szűkítése 80 évvel ezelőtt*, *História* 24, 2002, č. 7, s. 7; I. ROMSICS, *Bethlen István. Politikai életrajz*, Budapest 1991, s. 145.

předlohu zákona odmítali jak vůdčí legitimističtí politici, hrabě Albert Apponyi²⁶ a István Friedrich,²⁷ tak i čelní představitelé liberálně-demokratického spektra, Károly Rassay²⁸ a Rezső Rupert,²⁹ podporovaní opozičními politickými katolíky. Poslanci nesouhlasící s návrhem zákona tvrdili, že není třeba nového volebního práva, protože je stále v platnosti to Friedrichovo. Domnívali se, že pokud Národní shromáždění nestihne vládní předlohu projednat, budou muset být nové volby vypsány na základě volebního práva z podzimu 1919. Proti znovuzavedení veřejného hlasování se postavila i drtivá většina členů dvacetičlenného parlamentního výboru, ustaveného k posouzení návrhu zákona. Souhlas vyjádřili jen tři jeho členové.³⁰ Bethlen se snažil mírnit emoce tím, že dal zelenou individuálnímu rozhodování zákonodárců. Oznámil, že zaujetí stanoviska poslanců k předloze zákona nebude považovat za stranickou otázku a že tak Národní shromáždění může *in re* rozhodnout zcela demokraticky.³¹

Bethlen ovšem mohl zůstat zcela v klidu, poněvadž dosavadní Národní shromáždění působilo od 16. února 1920 s mandátem pouze na dva roky, tedy do 16. února 1922. Premiér si byl dobře vědom toho, že vzhledem k choulostivosti problematiky volebního práva a vzhledem k tomu, že podobně závažné zákonné předlohy byly v plénu Národního shromáždění diskutovány týdny, nestihnou již poslanci návrh projednat. Byť tomu z technického hlediska nic nebránilo, přestože poslanci měli k dispozici již jen čtyři dny, neboť rozprava poslanců k vládnímu návrhu byla zahájena teprve až 13. února 1922 na 312. schůzi Národního shromáždění. O dva dny dříve totiž malorolnický poslanec Zoltán Meskó a jeho druhové

²⁶ Poslanecký mandát získal s nezávislým programem ve volebním obvodě Jászberény.

²⁷ Do Národního shromáždění byl zvolen ve volebním obvodě Budapešť 6 s programem strany KNEP, které předsedal. Již 12. 4. 1920 však KNEP spolu s šesti poslaneckými kolegy opustil a vyloženě na legitimistickém základě znovu zorganizoval stranu KNP, která v lednu 1922 vstoupila do legitimistické Křesťanské, zemědělské a občanské strany (*Keresztény Földmíves és Polgári Párt*), k níž se přidalo i krajně legitimistické křídlo strany KNEP. Strana disponovala v Národním shromáždění kolem třiceti mandátů a její vedení převzal 20. 1. 1922 hrabě Gyula Andrássy. (Viz zde dále vlastní text.)

²⁸ Viz poznámka 37.

²⁹ Mandát získal ve volebním obvodě Devecser s programem OKgFP, z níž však v květnu 1921 vystoupil a v roce 1922 se připojil k Rassayho Malorolnické, zemědělské a občanské straně nezávislosti (*Függetlenségi Kiszgazda, Földmíves és Polgári Párt*), ustavené z malorolnických disidentů. V politice usiloval o rozšíření politických svobod, aplikaci všeobecného a tajného volebního práva, resp. demokratizaci politického systému; požadoval i spravedlivější pozemkovou reformu.

³⁰ Zvláštní dvacetičlenný parlamentní výbor pro posouzení vládního návrhu zákona o volebním právu byl ustaven na 300. schůzi Národního shromáždění 28. 1. 1922. *NgyN* 1920, sv. XVI. (26. 1. 1922 – 8. 2. 1922, 298.–308. schůze), Budapest 1922, 300. schůze. 28. 1. 1922, s. 72 a 81.

³¹ I. ROMSICS, *Bethlen*, tamtéž.

podali návrh na zrychlené projednání návrhu zákona a poslanci tento návrh na úvod své schůze dne 13. února i schválili. Premiérova výzva na konci jeho krátkého exposé k vládní předloze zákona adresovaná poslancům, aby bylo Národní shromáždění po onu krátkou dobu, která je k dispozici k projednání zákona, usnášeníschopné, resp. aby národ mohl v nadcházejících volbách odvolit na základě zákona, pak byla pronesena samozřejmě jen z taktických důvodů a rozhodně nebyla myšlena vážně.³²

A tak se také nakonec stalo. Regent na základě své pravomoci dané mu § 13 hlavy druhé zákonného článku ústavněprávní povahy č. 1920: I.³³ ukončil 16. února 1922 zasedání Národního shromáždění, aniž by byla v platnosti nová a hlavně standardní, legitimní legislativní úprava volebního práva.³⁴

Bethlen nicméně předložením vládního návrhu zákona k volebnímu právu Národnímu shromáždění splnil svou povinnost, která mu vyplývala z ustanovení zákona č. 1920: I. Paragraf 10 hlavy první odkazovaného zákonného článku totiž povolebním vládním kabinetům ukládal, aby v případech, kdy legislativní opatření kabinetů ustavených před parlamentními volbami v lednu 1920, resp. po 7. srpnu 1919 normovaly vládními a resortními nařízeními takové oblasti, které patří výhradně do působnosti zákonodárství, aby k nim co nejdříve předložily Národnímu shromáždění příslušné legislativní návrhy v podobě zákonů. A volební právo takovou oblastí bezesporu bylo.³⁵

Bethlenovi se po 16. únoru 1922 otevřela cesta k tomu, aby volební právo upravit podle svých představ, bez nutnosti hledání širšího mezistranického konsensu v parlamentu, a ovlivnil tak politické složení druhého poválečného zákonodárského sboru, který již bude muset zákon o volebnímu právu přijmout. Navíc Bethlen potřeboval takové složení nového Národního shromáždění, které by akceptovalo obnovení druhé komory parlamentu v jím prosazované podobě. Reinstalaci horní komory, která by zajistila konzervativní protiváhu poslanecké sněmovně, chtěl Bethlen prosadit již do voleb v roce 1922. Jeho představa o složení horní komory se však setkala s tak ostrým odmítnutím, že nakonec od této snahy ustoupil. Nicméně zde je třeba upozornit, že drtivá většina politické scény, ať již provládní anebo opoziční – vyjma zejména sociálních demokratů – považovala jednokomorový par-

³² I. ROMSICS, *Bethlen*, s. 145–146; NgyN 1920, sv. XVII. (9. 2. 1922 – 16. 2. 1922, 309.–315. schůze), Budapest 1922, 315. schůze, 13. 2. 1922, s. 106–126 (zahájená rozprava poslanců k vládnímu návrhu zákona); tamtéž, tatáž schůze Národního shromáždění, s. 103 (souhlas poslanců se zrychleným projednáváním návrhu zákona); tamtéž, 314. schůze, 11. 2. 1922, s. 94 (žádost poslance Zoltána Meskóa a jeho druhů o schválení zrychleného projednávání návrhu zákona); 315. schůze, 13. 2. 1922, s. 106 (uvedená Bethlenova prosba směrem k zákonodárcům).

³³ Viz zde dále.

³⁴ I. ROMSICS, *Bethlen*, s. 146; NgyN 1920, sv. XVII. (9. 2. 1922 – 16. 2. 1922, 309.–315. schůze), Budapest 1922, 315. schůze, 16. 2. 1922, s. 311.

³⁵ CJH 1920, odkaz. zák. č. 1920: I., § 10, s. 10.

lament pouze za dočasné řešení. Primární otázku tak v této souvislosti představovala především podoba druhé komory zákonodárného sboru, než otázka její reinstalace. Automatický předpoklad obnovení dvoukomorového parlamentu v poválečném Maďarsku napříč politickým spektrem pramenil jak z tradice maďarského parlamentarismu – uherský zemský sněm byl od roku 1608 vždy dvoukomorový, tak ze soudobé podoby evropského parlamentarismu. V tehdejší Evropě byl totiž jednokomorový parlament spíše vzácnou výjimkou. Ve 20. letech měly kromě baltských států jednokomorový parlament jen Království SHS, Bulharsko a Řecko. Jednokomorový zákonodárný sbor byl tehdy ze státoprávního hlediska vnímán většinou jako nucený přechodný stav, vyplývající z mimořádných okolností. Konec konců i Revoluční Národní shromáždění v Československu, které zasedalo v letech 1918–1920, bylo jednokomorovým interimním zákonodárným sborem. Nutno zde ovšem také dodat, že vzhledem k tradicím uherského parlamentarismu nepřicházela v Maďarsku v úvahu taková druhá komora zákonodárného sboru, která by byla pouze volená voliči, jako tomu bylo v Československu, Polsku anebo Belgii.³⁶

Není tedy divu, že představitelé opozičního politického tábora obviňovali ještě v době zasedání Národního shromáždění Bethlena z lehkomyšlného přístupu k otázce volebního práva. Podle jednoho z předních představitelů demokraticko-liberálního politického spektra Károlye Rassaye³⁷ zvažoval Bethlen dané možnosti,

³⁶ I. ROMSICS, *Bethlen*, s. 142–143; L. PŮSKI, *A magyar felsőház története. 1927–1945*, Budapest 2000, s. 11, 13 a 15–17. Pro celistvost základního obrazu problematiky je třeba rovněž dodat, že počátkem 20. let bylo v Maďarsku voláno i po reinstalaci původní panské sněmovny. Její opětovné svolání a zapojení do procesu přípravy ústavněprávních reforem požadoval tehdy poměrně silný tábor legitimistů. Jeho zástupci se odvolávali na to, že odmítnutí státoprávního vývoje Maďarska v letech 1918–1919 nemůže znamenat nic jiného, než bezpodmínečnou plnou reinstalaci ústavního pořádku z doby před 31. 10. 1918. Stoupenci této maximalistické varianty ústavněprávní kontinuity s původním Uherskem argumentovali mj. tím, že panská sněmovna se nerozešla, takže *de iure* nadále existuje. Navíc panská sněmovna se počátkem roku 1920 skutečně znovu zorganizovala a požadovala od vlády své uznání za zákonodárný orgán. Stejně pak původní panská sněmovna permanentně postupovala při všech následujících změnách vládních kabinetů. Takový krok však nebyl v zájmu tehdejší vládní garnitury, neboť by měl jednoznačně restaurační povahu, a mohl by proto, a to obzvláště po dvou restauračních pokusech uherského expanovníka Karla IV. Habsburského v roce 1921, vyvolat protest dohodových mocností. Nicméně reinstalaci staré panské sněmovny v jejím původním složení již nepřálo ani tehdejší celkové politické klima v zemi. A k tomu ani Národní shromáždění, vzešlé z lednových voleb 1920, nemělo zájem podělit se o moc se starou panskou sněmovnou, kterou v její původní podobě považovala již i širší veřejnost za zkosnatělou instituci. Srov. L. PŮSKI, *A magyar felsőház*, s. 13–14.

³⁷ Károly RASSAY (1886–1958): dlouholetý poslanec (1920–1944). Původně křesťansko-národně orientovaný politik kandidující v prvních maďarských poválečných parlamentních volbách v roce 1920 do poslaneckých lavic s programem strany KNEP (ve volebním obvodu Budapešť 4). Záhy však přešel do opozičního demokraticko-liberálního politického tábora. 22. 2. 1921 založil spolu s malorolníky, kteří vystoupili z první vládní strany (tehdy jen volného sdružení malorolníků a křesťanských nacionálů) Malorolnickou, zemědělskou a občanskou stranu nezávislosti (*Függetlenségi Kisgazda, Földmíves és Polgári Párt*), jejíž se stal jednou z vůdčích po-

kteřé v souvislosti s novou úpravou volebního práva přicházely v úvahu, způsobem jako by to byla jen nějaká hra. Správně přitom předsedu vlády obviňoval, že zvažuje i takovou alternativu, která by znamenala porušení ústavněprávních pravidel: uplatnění oktrojovaného volební práva formou dalšího vládního nařízení.³⁸

Bethlen skutečně taktizoval. V souvislosti s novou úpravou volebního práva sledoval premiér tři základní cíle: 1) dosáhnout toho, aby Národní shromáždění nestihlo návrh zákona o volebním právu projednat; 2) vyhnout se tomu, aby nové parlamentní volby byly vypsány na základě tzv. Friedrichova volebního práva z roku 1919, které nekořespondovalo s Bethlenovou představou o šíři volebního práva; 3) prosadit novou volební úpravu a nový volební systém zcela v souladu se svou představou na úrovni vládního nařízení.³⁹

Prvního cíle nebylo složité dosáhnout. Prakticky permanentně neklidná politická scéna posledních měsíců, nejen v důsledku opakovaného restauračního úsilí excísaře Karla I., dávala dostatek argumentů pro odkládání předložení vládního návrhu zákona o volebním právu parlamentu. Druhý a třetí Bethlenův cíl, vyhnout se realizaci dalších parlamentních voleb na základě volebního práva z podzimu 1919 a prosadit novou úpravu volebního práva na úrovni vládního nařízení, však bylo třeba zaštitit dostatečnou právní legitimitou.

Právní legitimita úpravy volebního práva byla spojována nikoliv s otázkou možnosti zrušení či novelizace původního vládního nařízení, ale s otázkou nutnosti držet se při vypsání nových parlamentních voleb plně ustanovení stávajícího vládního nařízení k volebnímu právu. Podle § 10 zákonného článku ústavněprávní povahy č. 1920: I. byly povolební vládní kabinety povinovány respektovat všechna legislativní vládní a resortní nařízení vzešlá po 7. srpnu 1919. Ovšem nikoliv bezpodmínečně v jejich původní podobě. Vlády ustavené po prvních parlamentních volbách mohly podle ustanovení odkazovaného paragrafu citovaného zákona tato nařízení v případě potřeby rušit, upravovat či doplňovat. Potřebnou legitimitu pro prosazení nového vládního nařízení k volebnímu právu si Bethlen rozhodl zajistit nestandardním „volebně-právním pučem“. Svolal tzv. ústavněprávní konferenci vážených konzervativních právníků, jejichž rozhodnutí mělo premiérovi poskytnout mandát k úpravě volebního práva opět pouze na úrovni vládního nařízení. Její účastníci dospěli pod předsednictvím interimní hlavy státu na svém zasedání 21. února 1922 samozřejmě k závěru, jak se od nich koneckonců očekávalo, že

litických osobností (strana se 22. 7. 1926 sloučila s Národní demokratickou stranou a utvořila s ní Nezávislou národní demokratickou stranu).

³⁸ NgyN 1920, sv. XVII. (9. 2. 1922 – 23. 2. 1922, 309.–315. schůze], Budapest 1922, 309. schůze, 9. 2. 1921, s. 37.

³⁹ P. SIPOS, *Választójogi puccs*, 24, 2002, č. 7, s. 7.

Friedrichovo vládní nařízení pozbylo rozpuštěním na 16. února 1920 svolaného Národního shromáždění platnosti.⁴⁰

Podívejme se blíže na zákonná ustanovení, která vyvolávala otázky. Paragraf 13 hlavy druhé zákona č. 1920: I přisuzoval regentovi panovníkovo právo rozpustit parlament pro jeho neusnášení schopnost za naplnění stanovených podmínek. V případě rozpuštění parlamentu byl regent povinován svolat nové Národní shromáždění buď na základě nově zákonem normovaného volebního práva, anebo v případě, že by zákon o volebním právu nebyl ještě zákonodárným sborem přijat, na bázi toho volebního práva, na jejímž základě se sešlo stávající Národní shromáždění. Přičemž zákon regentovi současně předepisoval, aby jím vystavený rozpouštěcí dekret obsahoval již i taková opatření, která zajistí, že se nové Národní shromáždění sejde nejpozději do tří měsíců od rozpuštění toho starého. Jak je vidět, literatura zákona byla problematická, neboť hovořila pouze o případu rozpuštění a nikoliv o standardním ukončení zasedání Národního shromáždění na konci jeho volebního období.⁴¹

To, že zákon č. 1920: I. neřešil explicitně všechny způsoby rozejití se Národního shromáždění, by však bylo možné považovat za logické. Tvůrci zákona vzhle-

⁴⁰ CJH 1920, cit. zákon č. 1920: I., § 10, s. 10. P. SIPOS, *Választójogi puccs*, 24, 2002, č. 7, s. 9–10. Bethlen v tomto případě využil, resp. zneužil ustanovení § 9 dualistického zákona č. 1891: XVII., které zavazovalo předsedy soudů poskytnout ministru spravedlnosti v případě potřeby náležitý odborný výklad v problematice zákonodárství, interpretace právních norem a justičních záležitostí. Tato poradní povinnost čelných soudních funkcionářů se však týkala případných otázek vyplývajících z jurisdikční a ne státoprávní oblasti. Navíc tato „poradní“ povinnost byla citovaným zákonným ustanovením omezena na předsedy soudů, nicméně na Bethlenem iniciovanou tzv. ústavněprávní konferenci byli pozváni nejen i právní odborníci z univerzit a bývalí ministři spravedlnosti, ale i církevní představitelé (zástupci katolické církve se však této porady nezúčastnili). P. SIPOS, *Választójogi puccs*, 24, 2002, č. 7, tamtéž; srov. též CJH 1889–1891, Budapest 1897, XVII. *Törvény-czikk a birói és ügyészi szerveszet módosításáról*, § 9, s. 435. Vyjádření maďarského předsedy vlády novinářům 22. 2. 1922 ke zmiňované právnické konferenci přinesly i Národní listy. Bethlen novináře informoval: „*Vláda pokládala za vhodné, aby předsedové soudů a vynikající hodnostové a právníci projevili své mínění o volebním právu. V poradě se také nejednalo o rozhodnutí, jež učiniti nemohla, ale každý mohl vysloviti svůj názor a ten vzala vláda klidně a s uspokojením na vědomí. Vláda nyní se může v ministerské radě zabývati otázkou volebního práva a rozhodnouti o vypsání voleb...*“ Národní listy, 1922, roč. 62, č. 55, 24. 2., s. 3–4, resp. 4, *Politický přehled – Maďarsko. Předseda ministerstva o volbách*. Svolaná tzv. ústavněprávní konference, měla přinést vládnímu kurzu odpovědi na následující čtyři otázky: 1) Musí se nové Národní shromáždění sejít na základě volebního práva z podzimu 1919? 2) Je možné novelizovat vládním nařízením stávající volební právo normované na úrovni vládního nařízení? 3) Lze na základě stávajícího či nově opět vládním nařízením upraveného volebního práva svolat standardní parlament anebo jen opět přechodný zákonodárný sbor tj. Národní shromáždění? 4) Lze na základě zákona č. 1918 : XVII. svolat standardní parlament? (Srov. *Az Újság*, 1922, 4. roč., č. 43, 22. 2., tit. s., *Az alkotmányjogi értekezlet nem „országgyűlés, hanem új „nemzetgyűlés“ összehívását javasolta.*)

⁴¹ CJH 1920, cit. zákon č. 1920 : I., § 13, s. 11–12.

dem k výše zmíněné skutečnosti, že jednokomorové Národní shromáždění bylo všeobecně považováno za dočasné řešení podoby zákonodárné moci v zemi, resp. že povolební vlády dostojí svým závazkům plynoucím jim ze zákona č. 1920: I. zajiště předpokládali, že další parlamentní volby se již budou konat do zákonem nově definovaného zákonodárného sboru a tím pádem i na základě Národním shromážděním přijatého nového volebního práva. Jedinou alternativou, se kterou bylo třeba po čas mandátu Národního shromáždění počítat, tak bylo nucené rozpuštění poslanců.

Problematictější znění však nabízel § 1 zákona č. 1920: XVII., kterým bylo právo odročit či ukončit zasedání parlamentu a právo jeho rozpuštění přiznáno regentovi, jakožto dočasné hlavě státu, v plné míře v souladu s bývalými panovnickými právy normovanými zákonnými články č. 1848: IV. a 1867: X.⁴² Zákon rovněž vedle toho zopakoval, že v případě rozpuštění Národního shromáždění je regent povinen svolat Národní shromáždění na základě buď nového zákona o volebním právu anebo v případě jeho absence na základě toho volebního práva, na jejímž základě se sešel zákonodárný orgán země v roce 1920. Postavení uvedeného trojího práva regenta vůči Národnímu shromáždění a odkazované povinnosti regenta v případě jednoho konkrétně zmíněného práva vedle sebe bez dalšího rozvíti a upřesnění působilo nejednoznačně. Byť předchozí formulace o právu odročení, ukončení činnosti a rozpuštění zákonodárného sboru sice mohla nabízet logickou interpretaci vyplývající z uvedeného řazení uvedených práv – po ukončení činnosti následuje rozpuštění zákonodárného sboru, resp. k rozpuštění parlamentu dochází až již v případě vypršení jeho mandátu anebo v případě konce jeho volebního období.⁴³

I příslušný regentův dokument zaslaný Národnímu shromáždění dokládá, že 16. února 1922 nastala podle vrcholných představitelů státu jiná situace, než v případě nuceného předčasného rozpuštění Národního shromáždění, k němuž byla interpretace zákona vztahována. Regentův přípis nehovořil o rozpuštění zákonodár-

⁴² V případě zákona č. 1848: IV. se jedná o § 5, podle kterého mohl panovník na daný rok svolané zasedání parlamentu prorogovat, ukončit, anebo dokonce parlament rozpustit i před uplynutím jeho tříletého mandátu a v takovém případě byl nucen vypsát nové volby do poslanecké sněmovny tak, aby se nový parlament mohl sejít nejpozději tři měsíce od rozpuštění toho starého. (Srov. CJH 1836–1868, Budapest 1896, *IV. törvény-czikk. Az országyűlés évenkénti üléseiről*, s. 222–223.). Zákon č. 1867: X. pak novelizoval uvedený § 6 zákona č. 1848: IV., podle kterého panovník nemohl ukončit na daný rok svolané zasedání parlamentu či parlament rozpustit před projednáním vyúčtování posledního státního rozpočtu a nového státního rozpočtu. (Srov. tamtéž.) Podle novely tohoto paragrafu zmiňovaného zákona z roku 1867 mohl nově panovník na daný rok svolané zasedání parlamentu i v uvedeném případě odročit nebo ukončit jeho zasedání, či parlament i rozpustit, nový parlament však musel být svolán ještě tentýž rok, aby stihl do konce roku projednat vyúčtování uplynulého státního rozpočtu a návrh nového státního rozpočtu. (Srov. tamtéž, *X. törvény-czikk. az 1847/8. évi IV. törvényczikk 6 §-ának módosításáról*, s. 333.)

⁴³ Srov. CJH 1920, 1920: XVII. *törvénycikk az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről szóló 1920. évi I. t.-c. 13. §-ának módosításáról* (zákon č. 1920: XVII.), § 1, s. 61.

ného sboru, ale o ukončení jeho činnosti v důsledku vypršení jeho dvouletého mandátu. Neobsahoval ani opatření směřující k vypsání nových parlamentních voleb, resp. ke svolání dalšího Národního shromáždění nejpozději do tří měsíců od rozejití se toho prvního; zde v předstihu předdesílám, že druhé parlamentní volby byly později vypsány až na konec května a druhé Národní shromáždění bylo na základě výsledků voleb svoláno na 16. června 1922, tj. noví zákonodárci se sešli přesně čtyři měsíce od konce mandátu prvního Národního shromáždění.⁴⁴

Zainteresovaní vůdčí představitelé státu tak využili nekasuistické ustanovení zákona § 13 zákona č. 1920 : I., resp. především problematičtějšího § 1 zákona č. 1920: XVII., aby obešli vypsání nových parlamentních voleb na základě demokratického Friedrichova volebního práva a otevřeli si cestu k nové „oktrojované“ úpravě volebního práva opět jen na úrovni vládního nařízení. Kritiku nezákonného postupu mohl tedy Bethlen odmítat tím, že v tomto případě nelze respektovat inkriminované zákonné ustanovení, týká-li se prakticky explicitně pouze nuceného rozpuštění Národního shromáždění a nikoliv ukončení jeho činnosti v důsledku vypršení jeho mandátu. Navzdory tomu, že například podle jediného odborníka na veřejné právo, který se účastnil Bethlenem iniciované ústavněprávní konference na Budínském hradě pod Horthyho předsednictvím, Ödöna Polnera,⁴⁵ se ustavení § 1 zákona č. 1920: XVII. o povinnosti svolání nového Národního shromáždění v případě nuceného rozpuštění toho starého mělo vztahovat i na případ vypršení mandátu aktuálního zákonodárného sboru. Odkaz na skutečnost, že zákon explicitně ne-

⁴⁴ CJH 1920, cit. zákon č. 1920: I., § 13 s. 11–12; NgyN 1920, sv. XVII. (9. 2. 1922 – 16. 2. 1922, 309.–315. schůze), Budapest 1922, 315. schůze, 16. 2. 1922, s. 311. Stručný regentův přípis Národnímu shromáždění v originálu doslova zněl: „Tisztelt Nemzetgyűlés! Az 1920. évi február hó 16-án egybegyűlt nemzetgyűlés két éven megállapított tartama a mai napon lejárván, a magyar királyi miniszerelnök előterjesztésére a nemzetgyűlést ezennel berekesztnek nyilvánitom. Ez alkalomból a nemzetgyűlés tagjainak buzgó fáradozásaiért meleg köszönetemet küldöm. Horthy, Magyarország kormányzója.“ (NgyN 1920, tamtéž.)

⁴⁵ Ödön POLNER (1865–1961), právník s odborným zaměřením na veřejné právo, univerzitní pedagog, člen Maďarské akademie věd. V roce 1914 byl jmenován řádným profesorem na prešpurské Uherské královské univerzitě královny Alžběty (*M. Kir. Erzsébet királyné-Egyetem*) založené v roce 1912 (univerzita byla ustavena zákonným článkem č. 1912: XXXVI., viz CJH 1912, Budapest 1913, 1912. évi XXXVI. törvény-cikk a debreczeni és a pozsonyi magyar királyi tudományegyetem felállításáról, s. 512–524, resp. s. 523–524.) a v roce 1923 pak na segedínské univerzitě, která byla vystavena na pedagogickém sboru bývalé Uherské královské univerzity Františka Josefa v sedmihradské Kluži (*M. kir. Ferenc József-tudományegyetem*), založené v roce 1872 (srov. zde CJH 1872–1874, Budapest 1896, 1872: XIX. törvény-cikk a kolozsvári magyar királyi tudományegyetem felállításáról és ideiglenes szervezéséről, s. 40–43. V letech 1918–1919 zastával funkci rektora prešpurské svatoalžbětinské univerzity, jejíž pedagogický sbor v roce 1921, resp. 1923 se stal základem pro obnovu univerzitní tradice v maďarském Pětikostelí. [Srov. zde též zákon č. 1921 : XXV. o dočasném umístění původní svatoalžbětinské a františskojosefské univerzity Pětikostelí, resp. do Szegedu in: CJH 1921, 1921. évi XXV. törvény-cikk a kolozsvári és pozsonyi m. kir. tudomány egyetem ideiglenes áthelyezéséről, s. 146–147).]

ošetřoval procedurální stránku ukončení činnosti Národního shromáždění, však stá-
vél bezesporu do výhody vládní garnituru. Implicitní ustanovení zákona poskytuje
totiž oproti explicitně vyjádřené skutečnosti vždy dostatečný prostor pro účelové
zpochybnění příslušných zákonných ustanovení.⁴⁶

Vládní nařízení č. 2200/1922. M. E. o volebním právu

Vládní nařízení nově upravující volební právo s číselným označením
2200/1920 M. E., které nahrazovalo vládní nařízení č. 5985/1919. ME. ze 17. listo-
padu 1919,⁴⁷ bylo ve sbírce vládních a resortních nařízení zveřejněno 2. března
1922. Jeho oficiální název zněl: „*Nařízení maďarského královského ministerstva*
[roz. vlády – A. T.] č. 2200 M. E. z roku 1922 o volbě členů v roce 1922 zased-
nuvšího Národního shromáždění“. Jednalo se o poměrně rozsáhlý dokument sestá-
vající ze 117 paragrafů, které byly seskupeny do osmi oddílů.⁴⁸

Preambule nového vládního nařízení k volebnímu právu prezentovala *via*
facti tuto legislativní normu jako novelizaci původního vládního nařízení, na jehož
základě vzešlo první Národní shromáždění, a které ustanovení původního nařízení
vlády parciálně upravuje a ponechaná opatření pak pro přehlednost znovu sumari-
zuje. V preambuli nechyběl samozřejmě ani odkaz na výše zmíněné ustanovení
§ 10 zákonného článku č. 1920: I.⁴⁹

Volební právo upravoval první oddíl Bethlenova vládního nařízení. Podle
§ 1 měl volební právo každý muž, který dosáhl věku 24 let, byl deset let držitelem
maďarského občanství, bydlel dva roky ve stejné obci anebo zde měl byt a úspěšně
ukončil minimálně čtvrtou třídu obecné školy. Volební právo však bylo v některých
případech přiznáno i mužům mladším 24 let. Podmínkou bylo absolvování univer-
zity či vysoké školy anebo držba zlaté, stříbrné nebo bronzové medaile za stateč-
nost, nebo Karlova vojenského kříže. Podle další výjimky se volebního aktu mohli
zúčastnit i ti muži, kteří byli v roce 1918 zahrnuti na listinu voličů podle tehdy plat-
ného volebního práva, a to i navzdory tomu, nesplňovali-li by výše zmíněné

⁴⁶ E. GUÓTH, *Trianontól Bécsig. A Horthy-korszak parlamentarizmusa a történelmi kihí-
vások és a felelős politikusi döntések tükrében (1919–1939)*, s. 109 a 108.

⁴⁷ Srov. sbírku vládních a ministerských nařízení: *Magyarországi rendeletek tára*, 53,
1919, Budapest 1919 (dále jen MRT), dok. č. 315, *A magyar kormány 1919. évi 5.985. M. E.*
számú rendelete, a nemzetgyűlési, törvényhatósági és községi választójogról (vl. nař.
č. 5985/1919 M. E.), s. 879–881 nebo *Budapesti Közlöny (Hivatalos Lap)*, 1919, č. 165 (Rendki-
vüli kiadás), 17. 11., s. 1–2.

⁴⁸ Srov. MRT 56, 1922, Budapest 1923, dok. č. 7, *A m. kir. minisztérium 1922. évi 2.200.*
M. E. számú rendelete, az 1922. évben összeülő nemzetgyűlés tagjainak választásáról (vl. nař.
2200/1919 M. E.), s. 14–70 nebo *Budapesti Közlöny (Hivatalos Lap)*, 1922, č. 51, 3. 3. 1922,
s. 1–12.

⁴⁹ Srov. MRT 56, 1922, s. 14–15 a taktéž CJH 1920, cit. zákon č. 1920 : I., § 10, s. 10.

podmínky. Dotyční však museli bydlet v té samé obci, do jejíž listiny voličů byli v roce 1918 zahrnuti.⁵⁰

V případě žen byla původní společná minimální věková hranice pro přiznání volebního práva s muži, stanovená v roce 1919 na 24 let, zvýšená na 30 let.⁵¹ Podmínka desetileté držby maďarského státního občanství a minimálně dvouletého trvalého bydliště nebo vlastnictví bytu v dané obci byla společná s muži. Přísnější byla hranice vzdělanostní cenzu, který byl u žen stanoven podmínkou absolvování alespoň šesté třídy obecné školy anebo z hlediska pedagogicko-obsahového ekvivalentního ročníku jiné školské instituce. Výjimky byly stanoveny i u žen, ty však v první řadě snižovaly mantinely vzdělanostního cenzu. Volební právo mohlo být přiznáno i těm ženám, které úspěšně ukončily i pouze čtvrtou třídu obecné školy, a to v případech, kdy jako manželky byly matkami alespoň tří a více dětí, které však musely být naživu (nevztahovalo se na děti padlé za války), nebo které žily z výnosu z vlastního majetku anebo z vlastního výdělku, resp. měly vlastní domácnost. Výjimka ovšem byla možná i u předepsané minimální věkové hranice. Dosažení 30. roku života nebylo vyžadováno u žen, které absolvovaly univerzitu či vysokou školu.⁵²

Pasivní volební právo bylo podle § 7 druhého oddílu vládního nařízení o volebním právu z roku 1922 přiznáno všem, kteří v termínu voleb disponovali aktivním volebním právem a byli starší 30 let.⁵³

Shrňme zde rozdíly v základních mantinelech Bethlenova návrhu volebního práva z roku 1922 oproti Friedrichově koncepci volebního práva z roku 1919: Minimální věková hranice pro přiznání volebního práva byla u mužů zachovaná, naopak u žen byla navýšena o šest let. Základním kritériem volebního práva z roku 1922, který omezoval počet voličů ve srovnání s počtem voličů do prvního Národního shromáždění, bylo znovuzavedení vzdělanostního cenzu, který ve Friedrichově koncepci nebyl, vůbec poprvé v historii maďarského parlamentarismu, aplikován. Odhlédneme-li od požadavku gramotnosti, tj. znalosti čtení a psaní v jakémkoliv tehdejší živém jazyce v Maďarsku. V tomto případě se však nejedná o klasický vzdělanostní census. Požadavek minimální nutné doby držby maďarského občan-

⁵⁰ Srov. MRT 56, 1922, § 1, s. 15.

⁵¹ Volební právo bylo sice v roce 1919 přiznáno všem ženám starším 24 let nezávisle na ukončené třídě obecné školy, bylo však podmíněno povinnou gramotností. (Srov. RT 1919, cit. vl. nař. č. 5985/1919, § 1, s. 879.)

⁵² Srov. MRT 56, 1922, § 2, s. 15. Aktivní volební právo pak mohl vykonat každý, komu toto právo přináleželo, byl-li zapsán na seznam voličů dané obce. (Srov. tamtéž, § 6, s. 18–19.) Volebním právem nemohli disponovat aktivní příslušníci ozbrojených složek anebo četnictva, vyjma těch příslušníků, kteří byli tč. uvolněni ze služby, dále příslušníci obecní policie, říční policie a celní stráž. Volebního práva byly zproštěni i osoby, které byly v bankrotu, žily z obecních dávek a osoby, které byly trestány. (Srov. zde tamtéž, § 4 a 5, s. 16–18.)

⁵³ Srov. tamtéž, § 7, s. 19.

ství byl v roce 1922 navýšen o čtyři roky. Posun směrem nahoru nastal i v požadované době trvalého bydliště, celkem o půl druhého roku. Omezeno bylo taktéž zvýhodnění věkové podmínky pro přiznání volebního práva u mužů bojujících v první světové válce. Friedrichova koncepce totiž přiznávala právo volit i mužům mladším 24 let, vykonávali-li před 1. listopadem 1918 alespoň dvanáctitýdenní službu na frontě. Naproti tomu základní podmínky přiznání pasivního volebního práva zůstaly v roce 1922 v nezměněné podobě.⁵⁴

Oproti prvním parlamentním volbám byl v roce 1922 částečně aplikován i poměrný volební systém.⁵⁵ Ten byl uplatněn pouze v hlavním městě. Kandidátky byly přitom vázané. Jejich jakákoliv úprava voličem znamenala znehodnocení jeho hlasu. V dalších volebních obvodech, ať již ve statutárních městech anebo v ostatních regionálních volebních obvodech, proběhly volby na bázi většinového volebního systému. Dvoukolejnost byla uplatněna i v případě tajnosti voleb. Tajné bylo hlasování pouze v Budapešti a ve statutárních městech. V ostatních volebních obvodech byly volby veřejné. Právě znovu zavedení veřejného hlasování lze označit za největší krok zpět v nové úpravě poválečného maďarského volebního práva. Nutno podotknout, že v poválečné Evropě se již veřejné hlasování ve volbách vyjma Maďarska neaplikovalo v žádném státě.⁵⁶

Volby měly proběhnout – stejně jako v roce 1920 – ve volebních obvodech, jejichž podoba měla být shodná s volebními obvody stanovenými ještě zákonem č. 1914: XV z doby dualismu.⁵⁷ Nově byly upraveny volební obvody v hlavním městě. Zdejších původních 22 většinových volebních obvodů bylo nahrazeno třemi poměrnými volebními obvody (Budín, Severní Pešť a Jižní Pešť), z nichž mělo vzejít 25 poslanců. Tyto tři volební obvody narýsované na území hlavního města byly doplněny čtvrtým volebním obvodem, utvořeným z 22 okolních obcí (název obvodu byl Budapešť – okolí), v němž se hlasovalo rovněž na kandidátní listiny a rovněž tajně. Z tohoto volebního obvodu mělo vzejít dalších 5 poslanců. Úpravou prošly i individuální volební obvody, tj. volební obvody, ve kterých se uplatnil

⁵⁴ Srov. MRT, 53, 1919, cit. vl. nař. č. 5985/1919 M. E., § 1 a 2, s. 879–880.

⁵⁵ Volby v roce 1920 probíhaly na základě většinového volebního systému, který byl *de facto* zakotven v § 6 vládního nařízení č. 5985/1919. M. E. (Srov. cit. vl. nař. č. 5985/1919 M. E., § 6, s. 881.)

⁵⁶ Z. PAKSY, *Választások Bethlen módra*, in: Gy. FÖLDES, L. HUBAI et al., *Parlamenti választások Magyarországon 1920–2010*, Budapest 2010 [3], s. 93; MVA I., s. 31; MRT, 56, 1922, cit. vl. nař. č. 2200/1922. M. E., druhý oddíl, § 11, s. 21.

⁵⁷ Pro doplnění uvedme, že zákon č. 1914: XV. stanovil v dualistickém Uhersku celkem 413 volebních obvodů, přičemž na jeden volební obvod připadlo v průměru 43 928 voličů. Pro srovnání ještě dodejme, že v Předlitavsku bylo vymezeno celkem 516 volebních obvodů a na jeden volební obvod připadlo zhruba o 11 a půl tisíce voličů více než v Zalitavsku, 55 372. (Srov. CJH 1914, Budapest 1915, *XV. törvény-czikk az országgyűlési képviselőválasztó-kerületek számának és székhelyének megállapításáról*, příloha č. 1, s. 115.)

většinový volební systém. Jejich cílem bylo dosažení rovnoměrnějšího počtu obyvatel v těchto volebních obvodech. Toho bylo částečně dosaženo buď jejich rozdělením anebo sloučením. Výjimku tvořila torza příhraničních bývalých uherských volebních obvodů, jejichž počet obyvatel zůstal i navzdory jistým přeskupením obcí na úkor sousedních volebních obvodů nadále velmi malý.⁵⁸ Na jeden volební obvod připadalo v roce 1922 v průměru 9721 voličů. Díky torzovitým příhraničním volebním obvodům však vznikl velký rozdíl mezi volebními obvody s největším a nejmenším počtem voličů. Největší počet oprávněných voličů v jednom volebním obvodě dosáhl čísla 18 743 a nejmenší počet oprávněných voličů v jednom volebním obvodě pak naopak jen čísla 911. Oproti roku 1920 to byl pokles o zhruba necelých pět a půl tisíc voličů.⁵⁹ Z celkového počtu 219 volebních obvodů byl tedy poměrný volební systém uplatněn ve čtyřech volebních obvodech, neboli z celkového počtu 245 poslanců druhého Národního shromáždění bylo poměrným způsobem voleno třicet poslanců. Z ostatních, většinových volebních obvodů pak vzešel vždy jeden poslanec. Došlo i k navýšení počtu mandátů druhého Národního shromáždění, a to o 26 mandátů; v rámci prvních parlamentních voleb bylo obsazováno celkem 219 mandátů.⁶⁰

⁵⁸ Výrazné teritoriální neupravení bývalých uherských volebních obvodů a jejich nepříznivý vliv na ostatní volební obvody měla *de facto* demonstrovat požadavek Maďarska na teritoriální revizi jeho území. Zachováno bylo i staré pojmenování těchto volebních obvodů a až do roku 1939 byla i nová sídla těchto volebních obvodů uváděna v závorkách. Takovým byl například bývalý uherský veľkokapušiánský volební obvod (podle Velkých Kapušian/Nagykapos) z bývalé Užské župy, jehož drtivá většina připadla Československu. Z tohoto bývalého uherského volebního obvodu připadly Maďarsku pouze dvě obce. Jejich počet byl rozšířen čtyřmi obcemi ze Szabolcské župy. Dočasným sídlem volebního obvodu se místo Velkých Kapušian stal Záhony. Hranice těchto torzovitých bývalých uherských volebních obvodů měly být upraveny tak, aby měly minimálně 2000 voličů. [Srov. MVA II., *Választókerületi adattár*, Budapest 2001, s. 31; MRT, 56, 1922, cit. vl. nař. č. 2200/1922. M. E., třetí oddíl, § 10, s. 21; Gyula BAJÁN (ed.), *Parlamenti almanach. Az 1922–1927. évi Nemzetgyűlésre (Sturm-féle országgyűlési almanach)* [dále jen *Parlamenti almanach 1922–1927*], Budapest (sine anno), s. 38; přehledně k seznamu volebních obvodů srov. posl. cit. publikaci, s. 15–44.] V těchto příhraničních torzovitých volebních obvodech se pak mimo jiné opoziční strany většinou ani nesnažily postavit své kandidáty, protože v těchto volebních obvodech bylo prakticky nemožné kandidovat bez zdůrazňování nutnosti teritoriální revize. (Srov. László HUBAI, *Választók és választói jog Magyarországon (1920–1947)*, Társadalmi Szemle 53, 1998, č. 7, s. 112.)

⁵⁹ V roce 1920 připadalo na jeden volební obvod v průměru 15 063 voličů. K uvedeným údajům v této souvislosti srov. MSÉ, XXVII.–XXX., 1919–1922, s. 214, A) *A törvényhozás*, tab. č. 1. *A nemzetgyűlési képviselők s az 1920. és az 1922. évekre összeírt képviselőválasztók törvényhatóságokint*, s. 214 a L. HUBAI, *Választók és választói jog*, s. 113.)

⁶⁰ MVA I., s. 31 a MVA II., s. 32; srov. MRT, 56, 1922, cit. vl. nař. č. 2200/1922. M. E., třetí oddíl, § 10, s. 20–21. U příležitosti prvních parlamentních voleb se nejprve, tj. v lednu 1920, obsazovalo 164 křesel Národního shromáždění. V červnu a červenci se volbami v zátiských volebních obvodech rozhodlo o dalších 44 mandátech a posledních 11 křesel prvního Národního shromáždění bylo obsazeno v říjnu 1921, tedy necelé tři měsíce před vypršením mandátu prvního

Kromě výše uvedených čtyř budapešťských volebních obvodů⁶¹ mělo být možné hlasovat tajným způsobem ještě ve 20 volebních obvodech vytýčených na území 11 statutárních měst – Baja, Debrecen (celkem tři volební obvody; dále jen VO), Győr (celkem 2 VO), Hódmezővásárhely (celkem 2 VO), Kecskemét (celkem 2 VO), Komárom, Miskolc (celkem 2 VO), Pécs (celkem 2 VO), Sopron, Szeged (celkem 3 VO) a Székesfehérvár.⁶² V ostatních 195 volebních obvodech se hlasovalo veřejně. Veřejný způsob hlasování popisoval § 73 vládního nařízení. Každý oprávněný volič musel osobně před volební komisí nahlas říci jméno toho kandidáta, jemuž odevzdával svůj hlas. Hluchý nebo hluchoněmý volič odevzdával vyplněný volební lístek, který musel předseda volební komise nahlas přečíst. Voličův hlas byl připsán na volební listinu vystavenou příslušnému kandidátovi a současně byl zapsán do volebního protokolu, takže hlas každého voliče v těchto volebních obvodech tak bylo možné dodatečně dohledat. Zaprotokolovaný hlas již nebylo možné vzít zpět anebo upravit. Veřejná volba probíhala podle kandidátů, tedy skupinově. Tj. voliči byli k volbám připuštěni po skupinách podle toho, komu odevzdávali svůj hlas. O tom, jaká skupina byla připuštěna k volbě jako první, rozhodoval los předsedy přisedící volební delegace jmenované volební komisí.⁶³ Svůj hlas však musel veřejně oznámit i ten, kdo by nebyl k volbám připuštěn. Jak vládní nařízení stanovovalo, v případě, nebyl-li by volič, který by byl uveden na volební listině, připuštěn k volbám, byl předseda přisedící volební delegace povinen dotázat se dotyčného, komu by odevzdal svůj hlas. Dokonce i tento hlas musel být zaevidován. Povinně pak musely být zaprotokolovány i ty hlasy, které nebyly předsedou přisedící volební delegace uznány platnými. Veřejný způsob hlasování se dotkl až 89 % volebních obvodů a až 74,11 % voličů (!). Tajný způsob hlasování se tak týkal pouze čtvrtiny všech oprávněných voličů. Veřejnou volbou se obsazovalo až 80 % a tajným hlasováním pak jen pouhých 20 % mandátů v zákonodárném sboru.⁶⁴ Můžeme konstatovat, že na základě volebního práva z roku 1922 se tak v Maďarsku uplatnila pouze „dvacetiprocentní demokracie“, která se týkala pouze

řádného poválečného Maďarského zákonodárného sboru. (Přehledně zde srov. např. MVA II., s. 12.)

⁶¹ Tři budapešťské volební obvody a jeden volební obvod vytvořený z okolních obcí hlavního města označuji v textu souhrnně jako „budapešťské volební obvody“.

⁶² Srov. např. MVA II., s. 33.

⁶³ Tzv. volební delegace pověřené řízením voleb, tj. výběrem volebních lístků, resp. zaprotokolováním hlasů voličů v případě veřejných volebních obvodů byly jmenovány volebními komisemi, které byly ustaveny ústředním volebním výborem pro každý volební obvod pod předsednictvím z řad voličů dotčeného volebního obvodu. U voleb přisedící volební delegace musela být příslušnou volební komisí ustavena nejpozději dvanáctý den před zahájením voleb. Na každou přisedící volební komisi muselo připadnout maximálně tisíc voličů. (Srov. MRT, 56, 1922, cit. vl. nař. č. 2200/1922. M. E., šestý oddíl, § 51, s. 38 a § 52, s. 39–40.

⁶⁴ Zde výjimečně zaokrouhleno na celá poměrná čísla.

616 804 obyvatel s volebním právem (!). Je zřejmé, že veřejný způsob hlasování dával mnohem větší prostor pro omezení svobodného projevu politického vůle. V případě parlamentních voleb v roce 1922 se setkáme s případy, kdy byl opoziční kandidát záměrně držen mimo svůj volební obvod, např. jeho vykázaním vrchním slúžným z příslušného okresu. Voliči pak byly v den voleb vystaveny řadě nepřímým nátlakům, kdy museli čelit nepříjemným situacím, např. museli hodiny čekat bez jídla a bez pití na slunci anebo v dešti před budovou s volební místností. Vyskytly se i případy skrytého zastrašování anebo znemožnění výkonu jejich volebního práva. V krajních případech pak docházelo i k porušování zákona, kdy byly falšovány podpisy voličů anebo bylo dokonce vůči voličům uplatněno i policejní násilí.⁶⁵

Ve volebních obvodech, kde se volilo tajně, probíhaly volby standardním způsobem, vhozením volebního lístku uzavřeného v úřední obálce do volební urny umístěné na stole, u něhož seděla přisedící volební delegace. Urny s vhodným otvorem pro vhození hlasovacího lístku měly být uzamčeny zámkem anebo zapečetěny tak, aby je bez otevření zámku anebo porušení pečeti nebylo možné otevřít. Každá volební místnost měla mít buď dvě boční místnosti s přímým vstupem anebo dvě příslušně zastřené kabinky se stolky pro úpravu volebního lístku voličem. Po dobu voličovy přítomnosti v uvedené vedlejší místnosti anebo kabince nemohl do těchto místností anebo za plentu nikdo vstoupit ani nahlédnout, vyjma povoleného pomocného doprovodu tělesně postižených voličů. Předseda přisedící volební delegace pověřené výběrem hlasovacích lístků nesměl přijmout jakoukoliv voličovou značkou opatřenou obálku a nesměl rovněž přijmout takový hlasovací lístek, který by nebyl upraven a umístěn do obálky ve vyhrazené vedlejší místnosti anebo za plentou.⁶⁶

Kandidatura uchazeče o mandát v Národním shromáždění měla být podepřena příslušným počtem podpisů od voličů. Sesbírané podpisy pak měly být odevzdány nejpozději do osmého dne před konáním voleb volebnímu komisaři. V úvahu přicházely samozřejmě pouze podpisy občanů s aktivním volebním právem, přičemž každý, kdo chtěl podpořit kandidaturu konkrétní osoby do zákonodárního sboru, musel spolu se svým jménem uvést i svůj věk, profesi a bydliště. Každý volič mohl přitom podpořit pouze jednoho kandidáta, v opačném případě by byl jeho podpis neplatný a dopustil by se přestupku trestaného peněžitou pokutou. Výše peněžité pokuty mohla být přitom stanovena až do výše 2000 korun. Potřebný počet

⁶⁵ MVA II., s. 33; MVA I., s. 31 a 35 (srov. údaje z tab. č. 1922.2.); Gy. BAJÁN (ed.), *Parlamenti almanach 1922–1927*, s. 15–16; L. HUBAI, *Választók és választói jog*, s. 110; MRT, 56, 1922, cit. vl. nař. č. 2200/1922. M. E., šestý oddíl, § 73, s. 52–53; László HUBAI, *Politikai irányzatok választási eredményeinek kontinuitása, 1920–1947*, in: Levente PÜSKI – Lajos TIMÁR – Tibor VALUCH (eds.), *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben II.*, Debrecen 2000, s. 57; Z. PAKSY, *Választások*, s. 95.

⁶⁶ MRT, 56, 1922, cit. vl. nař. č. 2200/1922. M. E., šestý oddíl, § 74, s. 53–55.

podpisů pod kandidátní listinu uchazeče o poslanecké křeslo byl stanoven následovně: ve volebních obvodech s nižším počtem voličů než 10 000 musel kandidát do Národního shromáždění podepřít svou kandidaturu podpisy 10 % zde přítomných voličů. Ve volebních obvodech s větším počtem obyvatelstva než 10 000 pak vždy alespoň 1000 podpisy voličů a ve čtyřech budapešťských volebních obvodech pak pokaždé dokonce až 5000 podpisy voličů.⁶⁷

Pro srovnání s volebním právem první Československé republiky zde uvedme, že maďarské volební právo z roku 1922 se v tomto bodě od soudobých československých volebních pravidel velmi nelišilo (odhlédneme-li však od požadavku až pěti tisíc podpisů pro kandidaturu v budapešťských volebních obvodech), byť kandidatura do poslanecké sněmovny a senátu Národního shromáždění Republiky československé byla podepřena pouze stovkou podpisů voličů. Podmínění platnosti kandidatury do obou sněmoven československého Národního shromáždění stovkou podpisů od voličů však platilo pouze v historických zemích, tj. v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, přísnější kritérium platilo pro kandidatury na východ od řeky Moravy. Na Slovensku a Podkarpatské Rusi byla platnost kandidatury do obou sněmoven zákonodárného sboru podmíněna předložením tisícovky podpisů voličů. Tato výjimka byla stanovena v roce 1920 v zákoně č. 123 ze dne 29. února, jímž se vydával řád volení do poslanecké sněmovny. Platnost tohoto rozdílného pravidla kandidatury do Národního shromáždění ve východní polovině republiky byla na základě § 21 odkazovaného zákona z roku 1920 stanovena až do 1. ledna 1935.⁶⁸

Co se komparace dalších kritérií maďarského volebního práva z roku 1922 s volebním právem v prvorepublikovém Československu týče: Základní mantinely tehdejšího československého volebního práva byly normovány zákonem

⁶⁷ Tamtéž, cit. vl. nař. č. 2200/1922. M. E., šestý oddíl, § 60, s. 43–44, resp. druhý oddíl § 11, s. 21 a sedmý oddíl, § 95, s. 64.

⁶⁸ Sbírka zákonů a nařízení (dále jen Sb. z. a n.). Roč. 1920. Částka XXVII. Vydána dne 6. 3. 1920. Čís. 123. *Zákon ze dne 29. února 1920, kterým vydává se řád volení do poslanecké sněmovny*, s. 271–284, § 21, s. 277. Podpisy voličů ve volebních krajích na území Slovenska a Podkarpatské Rusi, na které byla vázána platnost kandidátní listiny, měly být navíc ověřeny přednostou politického úřadu druhé stolice (županem) té župy, na jejímž území leželo sídlo krajské volební komise, anebo osobou jím k tomu pověřenou (srov. tamtéž). Je logické, že tuto nerovnost volebního práva často kritizovali zejména zástupci maďarské menšiny. Opoziční maďarské menšinové politické strany na toto legislativní ustanovení poukazovaly jako na jeden z výrazných diskriminačních prvků znevýhodňujících rovnost politické soutěže v Československu i směrem do zahraničí. Srov. souhrn k postavení maďarské menšiny v Československu Ústřední kanceláře spojených opozičních stran na Slovensku a Podkarpatské Rusi: *The Situation of the Hungarian Minority in Czechoslovakia*, Publication of the Central Bureau of the United Oppositional Parties in Slovakia and Carpathian-Russia, Wien [1930?], s. 17. Souhrnně k problematice zastoupení národnostních menšin v první Československé republice srov. příslušnou kapitolu in: Andrej TÓTH – Lukáš NOVOTNÝ – Michal STEHLÍK, *Národnostní menšiny v Československu 1918–1938. Od státu národního ke státu národnostnímu?* Praha 2012.

č. 123/1920 Sb. z. a n.⁶⁹ resp. zákonem č. 124/1920.⁷⁰ Volební právo v prvorepublikovém Československu bylo od počátku rovné pro muže i ženy. Samozřejmostí pak byla všeobecná platnost tajnosti voleb. Aktivní volební právo bylo přisouzeno všem občanům Československé republiky, kteří dovršili věk 21 let v případě volby do poslanecké sněmovny a 26 let v případě volby do senátu. Udělení volebního práva nebylo omezeno předepsaným minimálním stupněm dosaženého vzdělání. Pasivní volební právo v případě poslanecké sněmovny bylo, stejně jako v případě maďarského volebního práva, podmíněno dosažením věku 30 let.⁷¹ Pro kandidaturu do senátu byla minimální věková hranice stanovena na 45 let. O liberálnosti volebního práva v první Československé republice pak svědčí i nepoměr mezi počtem voličů k celkovému počtu obyvatelstva v Maďarsku a Československu. Ten byl v první Československé republice takřka dvojnásobný.⁷²

Upozornit je však třeba ještě i na další specifikum maďarského volebního práva. Stejně jako v předchozích parlamentních volbách ani podle Bethlenova vládního nařízení nemusely volby nutně proběhnout ve všech volebních obvodech. Volby se nemusely uskutečnit v těch volebních obvodech, kde kandidoval pouze jeden kandidát do Národního shromáždění, a to ať již na základě mezistranických dohod či na základě výsledku různých politicko-strategických snah s cílem zbránit vícero kandidaturám. Jakmile takováto situace nastala, stával se zdejší jediný kandidát automaticky poslancem zákonodárného sboru bez standardního volebního aktu. Jeho „zvolení“ poslancem Národního shromáždění bylo v takovém případě úředně zjištěno volební komisí, která se i za této okolnosti musela v sídle volebního obvodu o osmé hodině ranní volebního dne vždy sejít. V takovýchto případech hovoříme o jednohlasných volebních obvodech a jedná se o přímé pokračování uherského volebního systému. Institut jednohlasné volby byl uplatněn ve všech šesti parla-

⁶⁹ Srov. Sb. z. a n. Roč. 1920, Částka XXVII. Vydána dne 6. 3. 1920. Již cit. dok. čís. 123, resp. zákon ze dne 29. 2. 1920, hlava první, oddíl I. *O právu volebním a volitelnosti*, zejm. § 1 a 4, s 275 a Oddíl II. *O volitelnosti*, § 5.

⁷⁰ Srov. tamtéž, Čís. 124. Zákon ze dne 29. 2. 1920 o složení a pravomoci senátu, srov. Čl. I. složení senátu, § 3 a 4, s 284.

⁷¹ Srov. tamtéž.

⁷² U příležitosti prvních československých parlamentních voleb, které proběhly v dubnu 1920, disponovalo volebním právem pro volby do poslanecké sněmovny 6 917 956 obyvatel, tj. 55 % všeho obyvatelstva a pro volby do senátu 5 804 134 obyvatel, tj. 46,1 % všeho obyvatelstva. Jakou váhu mělo ženské voličstvo, ukazují i československé statistiky. Při prvních volbách do poslanecké sněmovny bylo 52,8 % voličů žen, tj. na 100 voličů mužů připadalo 111,9 voličů žen. Ženských voličů bylo více ve všech volebních krajích mimo novozámecký a košický volební kraj. V případě voleb do senátu však voličky tvořily většinu ve všech volebních krajích. Při volbách do senátu bylo ze všech voličů 53,7 % žen, takže na 100 voličů mužů připadalo 115,8 voličů žen. [Srov. Československá statistika (dále jen ČSS) – Svazek 1. Řada 1, Volby, Sešit 1, Volby do Národního shromáždění v dubnu r. 1920 a všeobecné volby do obecních zastupitelstev v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v červnu r. 1919 (dále jen Volby 1920), Praha 1922, s. 18.]

mentních volbách v horthyovském Maďarsku. Ve druhých parlamentních volbách bylo celkem 25 jednohlasných volebních obvodů (11,63 %), z nichž až ve 22 získal bez volebního aktu poslanecký mandát kandidát Jednotné strany.⁷³ V prvních parlamentních volbách však jednohlasných volebních obvodů bylo zhruba o 6 % více (17,81 %)⁷⁴ a jednohlasnou volbou bylo tehdy obsazeno 39 mandátů z 219.⁷⁵

Uplatnění volebního práva pak bylo současně povinné. Maďarské volební právo se však z tohoto hlediska ze soudobého standardu nikterak nevymykalo, volby byly tehdy povinné např. i v Československu.⁷⁶ Povinné uplatnění volebního práva občanem však tentokrát nemělo celo územní platnost, na rozdíl od roku 1920 v souvislosti s prvními poválečnými parlamentními volbami v zemi. Volby byly povinné pouze ve volebních krajích s tajným hlasováním, tj. v hlavním městě, v jeho okolí a ve statutárních městech. Jejich cíl byl jednoznačný: kompenzovat disciplinovanější voličský tábor levicových, tj. v tomto případě sociálnědemokratických voličů, kteří např. v Budapešti představovali nezanedbatelnou voličskou základnu.⁷⁷ O tom se vládní garnitura mohla přesvědčit již u příležitosti parlamentních voleb v roce 1920, a to právě díky povinnému charakteru voleb. Přesto, že se sice tehdy socialisté nakonec voleb odmítli zúčastnit, nemohla strana své potenciální voliče instruovat, aby se voleb neúčastnily, neboť záměrná neúčast byla poku-

⁷³ Z 215 individuálních, tj. většinových volebních obvodů.

⁷⁴ Z 219 všech volebních obvodů.

⁷⁵ E. GUÓTH, *Triantonól Bécsig*, s. 114; L. HUBAI, *Választók és választói jog*, s. 110–111; MVA I., s. 35 (tab. č. 1922. 2.), 23 (tab. č. 1920. 2), 28 (tab. č. 1920. 10), 29 (tab. č. 1920. 14.) a 34; srov. MRT, 56, 1922, cit. vl. nař. č. 2200/1922. M. E., šestý oddíl, § 64, s. 47 a MRT, 53, 1919, dok. č. 318, *A magyar kormány 1919. évi 5.988. M. E. számú rendelete, a nemzetgyűlés tagjainak választásáról* (vl. nař. 5988/1919 M. E.), pátý oddíl, § 25, s. 907.

⁷⁶ Volby byly v první Československé republice pro všechny občany, kteří dovršili stanovenou minimální věkovou hranici pro získání volebního práva, povinné. Nesplnění volební povinnosti občanem byla promíjena pouze v pěti zákonem stanovených případech: věk nad 70 let, zdravotní indispozice, neodkladné pracovní povinnosti, vzdálenost od obce více než 100 km a překážky v dopravě. (Srov. zde Sb. z. a n. Roč. 1920, Částka XXVII. Vydána dne 6. března 1920. Již cit. dok. čís. 123, resp. zákon ze dne 29. 2. 1920, hlava první, Oddíl III. Povinnost voliti, § 6, s. 275.

⁷⁷ MRT, 56, 1922, cit. vl. nař. č. 2200/1922. M. E., třetí oddíl, § 12, s. 22; RT 1919, Budapest 1919, dok. č. 318, *A magyar kormány 1919. évi 5.988. M. E. számú rendelete, a nemzetgyűlés tagjainak választásáról*, desátý oddíl, § 64–69, s. 924–925; E. GUÓTH, *Triantonól Bécsig*, s. 115. Zanedbání povinné účasti ve volbách bez udání závažných důvodů, které vládní nařízení nijak nespécifikovalo, bylo trestáno peněžitou pokutou v rámci trestního řízení. Osoby, které nebyly zatíženy daní z příjmu mohly být potrestány peněžitou pokutou v rozsahu 50 až 500 korun, v opačném případě mohly být potrestány peněžitou pokutou ve výši 10 % daně z příjmu pravomocně stanovené na ten kalendářní rok, ve kterém volby proběhly. Peněžitá pokuta však nemohla být v obou případech nižší než 50 korun. (Srov. MRT, 56, 1922, cit. vl. nař. č. 2200/1922. M. E., sedmý oddíl, § 97, s. 65.)

tována.⁷⁸ Sociální demokracie tak své příznivce vyzývala k odevzdávání prázdných hlasovacích lístků. Těch ze 369 tisíc odevzdaných hlasovacích lístků ve 22 budapešťských, tehdy většinových volebních obvodech bylo až 71 tisíc, tj. bez mála až 20 %.⁷⁹

Nové volební právo z roku 1922 snížilo počet oprávněných voličů v zemi až o celou čtvrtinu. Volebním právem nově disponovalo celkem 2 381 598 obyvatel. V roce 1920 to však bylo 3 133 094.⁸⁰ V rámci celkového počtu obyvatelstva Maďarska tvořili voliči 29,82 %. V roce 1920 však byl poměr obyvatel s aktivním volebním právem k celkovému počtu obyvatelstva 39,23%. Doplňme zde, že podle statistických údajů žilo počátkem dvacátých let v Maďarsku celkem 7 987 204 obyvatel.⁸¹ Zatímco tedy na základě volebního práva z podzimu 1919 mohlo jít k prvním poválečným parlamentním volbám 74,6 % obyvatel starších 24 let, v roce 1922 mohlo do druhého Národního shromáždění odvolit již jen 58,4 % obyvatel starších 24 let. Suma sumárum, díky Bethlenově úpravě volebního práva z roku 1922 mohlo do druhého maďarského Národního shromáždění volit o více než 800 tisíc lidí méně, než při příležitosti prvních parlamentních voleb, vezmeme-li v potaz, že údaje z roku 1920 neobsahovaly údaje obyvatel z jihomaďarských oblastí, které byly dlouhodobě pod kontrolou armády SHS. Počet oprávněných voličů v Maďarsku v roce 1922 tak zhruba odpovídal počtu voličů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v roce 1911, u příležitosti posledních voleb do Říšské rady, kdy zde volebním právem disponovalo 2 116 358 obyvatel, což však bylo v poměru k celkovému počtu zde žijícího obyvatelstva podle sčítání lidu z roku 1910 pouze 21 %, tedy asi o 8 %

⁷⁸ Srov. Népszava, 1920, roč. 48, např. č. 17, 20. 1., s. 3, *A választások és a szociáldemokrata párt* nebo č. 19, 22. 1. 1920 s. 2, *Hogyan szavazzak a szociáldemokraták. Utmutató a választásokra*.

⁷⁹ Srov. statistické údaje in: MVA II., s. 21 (tab. č. 4/1920.). Přesný počet odevzdaných prázdných hlasovacích lístků v budapešťských volebních obvodech činil 71 371. Přesný počet platných hlasovacích lístků v Budapešti pak byl 297 751. Přesný poměr prázdných hlasovacích lístků byl 19,34 %. (Srov. tamtéž.)

⁸⁰ Srov. MSÉ, XXVII.–XXX., 1919–1922, Budapest 1925, s. 214, *A) A törvényhozás*, tab. č. 1. *A nemzetgyűlési képviselők s az 1920. és az 1922. évekre összeírt képviselőválasztók törvényhatóságokint*. V citovaném MVA I. však v souvislosti s počtem oprávněných voličů v roce 1922 nalezneme oproti citované Maďarské statistické ročence (MSÉ) statistické číslo nepatrně vyšší. V MVA I., v tab. č. 1922. 2. (s. 35.) je uveden celkový počet 2 382 158 oprávněných voličů, v textu nad tabulkou pak i 2 382 157. S číslem 2 382 158 se setkáme taktéž in: Z. PAKSY, *Választások*, s. 93.

⁸¹ Srov. MSÉ, XXVII.–XXX., 1919–1922, s. 8, strana 8 [*A) Terület és álló népesség*], tab. č. 2, *A terület és a népesség törvényhatóságokint a két utolsó népszámlálás szerint*, srov. zde pozn. označenou hvězdičkou.

méně než činil poměr voličů k celkovému počtu obyvatelstva v Maďarsku o dvanáct let později při zhruba stejném počtu voličů.⁸²

Necelý třicetiprocentní podíl voličů v Maďarsku po Bethlenově úpravě volebního práva v roce 1922 však nebyl ve srovnání s okolními státy, samozřejmě vyjma nejdemokratičtějšího státního útvaru v prostoru střední Evropy, Československé republiky, ale i Polska a rovněž v tomto směru vedoucího Rakouska, nikterak výrazně nízký. Ba naopak, tento procentuální ukazatel zcela zapadal do tehdejších reálií regionu a dokonce ho mezi státy středo-východního regionu řadil na první místo. Počet oprávněných voličů vzhledem k celkovému počtu obyvatelstva vykazoval u středovýchodních států tyto hodnoty: Rumunsko – 21 %, Království SHS – 23 %, Bulharsko – 25 %. Vysoký podíl voličstva na souhrnném počtu obyvatel státu vykazovalo Československo a Polsko, kde se podíl oprávněných voličů k celkovému počtu obyvatelstva pohyboval kolem 50 %.⁸³ Vedoucí pozici ve středoevropském prostoru však zaujalo nikoliv Československo, ale Rakousko s 59% podílem voličů na obyvatelstvu. Maďarsko však v tomto směru nebylo výjimkou ani ve srovnání s některými západoevropskými státy. Vždyť poměr voličů k celkovému počtu obyvatelstva ve Francii v daném období byl nepatrně nižší než v Maďarsku, volebním právem zde disponovalo 28 % voličů. Itálie na tom nebyla o mnoho lépe, volební právo zde mělo 31 % obyvatel. Nejvyšší podíl voličstva byl tehdy v Německu, kde mohlo volit 61 % obyvatel. Pro kompletaci situace na tomto poli u dohodových států ještě uveďme, že v Anglii mohlo v první polovině dvacátých let 20. století odevzdat v parlamentních volbách svůj hlas 47 % obyvatelstva.⁸⁴

Počet voličů v poválečném Maďarsku v roce 1922 snižoval primárně samozřejmě vzdělanostní census a v případě žen pak ještě dále vyšší věková hranice pro přiznání volebního práva. U mužů však výsledný pokles voličů nebyl oproti roku 1920 tak markantní. V roce 1922 mohlo přijít volit o 6,8 % mužů méně, což byl zhruba stotisícový rozdíl ve srovnání s počtem oprávněných voličů-mužů na základě Friedrichovy koncepce. Na základě volebního práva aplikovaného při volbě prvního Národního shromáždění mohlo odvolit celkem cca 85,1 % mužů starších 24 let, v roce 1922 se však voleb do druhého Národního shromáždění mohlo

⁸² Z. PAKSY, *Választások*, s. 93; E. GUÓTH, *Trianontól Bécsig*, s. 111; MSÉ, XXVII.–XXX., 1919–1922, s. 214, A) *A törvényhozás*, tab. č. 1. *A nemzetgyűlési képviselők s az 1920. és az 1922. évekre összeírt képviselőválasztók törvényhatóságokint* pozn. č. 1; MVA I., s. 35; ČSS – Volby 1920, s. 18. Pro celistvost obrazu ještě dodejme, že v roce 1910 bylo v Uhersku 1 162 241 oprávněných voličů z celkového počtu 18 264 533 obyvatel (bez Chorvatska a Slavonska). Volebním právem tak tehdy v Uhersku disponovalo jen 6,4 % obyvatel. (Srov. Miklós RUSZKAI, *Az 1945 előtti magyar választások statisztikája*, Történeti statisztikai közlemények. A Központi Statisztikai Könyvtárának és a Levéltárak Országos Központjának folyóirata, 3, 1959, č. 1–2, s. 16, tab. č. 2.

⁸³ K Československu zde viz pozn. č. 72. U Polska se v odborné literatuře uvádí 48 %.

⁸⁴ Srov. E. GUÓTH, *Trianontól Bécsig*, s. 112–113 a I. ROMSICS (ed.), *Magyarország története*, Budapest 2007, s. 801.

účastnit již jen 78,3 % mužů starších 24 let. Mnohem výraznější pokles voličů díky novému volebnímu právu nastal u žen. V tomto případě byl úbytek voličů ve srovnání s podmínkami platnými při volbě prvního řádného poválečného zákonodárního sboru výrazně vyšší a dosáhl až 26,7 %. V roce 1922 dostalo volební právo pouze 40,3 % žen starších 24 let, naopak v roce 1919 disponovalo volebním právem až 67 % žen starších 24 let. Tento výrazný úbytek ženského voličstva byl způsoben zejména aplikací vzdělanostního censu. Jak již bylo výše uvedeno, toto ztenčení voličské základny Maďarska se dotýkalo zejména křesťansko-socialistického politického proudu, ale současně oslabovalo i legitimistický politický tábor. V konečném výsledku tak v roce 1922 mohlo odvolit o 600 tisíc žen méně, než v případě prvních poválečných parlamentních voleb.⁸⁵

Vládnímu kurzu však mělo usnadnit politickou soutěž nejen regulované volební právo, ale i účelová úprava volebních obvodů, které neprobíhaly všude jen s cílem vyrovnat nerovnoměrné rozložení počtu voličů, jak bylo výše zmíněno. Některé úpravy volebních obvodů byly provedeny v neprospěch opozičních stran a jejich kandidátů a naopak nadále účelově nastavovaly a konzervovaly nerovnoměrné početní rozložení voličů. U příležitosti voleb v roce 1922 se tak setkáme se situací, kdy původní volební obvod, kde v roce 1920 zvítězil opoziční politik, byl upraven tak, že část obcí, v nichž dotyčný politik získal největší podporu, připadla nově do jiného volebního obvodu. Záměrná úprava volebních obvodů ve prospěch vládního kurzu pak proběhla v řadě městských volebních obvodů. V městských čtvrtích s výrazným podílem dělnického obyvatelstva byly vytvořeny volební obvody s mnohem vyšším počtem voličů než v případě center měst, kde měl větší šance na vítězství provládní kandidát. Jako příklad těchto úprav zde uveďme města Győr a Pécs. Zatímco vnitřní volební obvod v Győru čítal jen 5326 voličů, vnější volební obvod města pak zahrnul dvakrát více voličů, 10 730. Podobná situace nastala v centru baranyského regionu. Vnitřní volební obvod města Pécs čítal 5724 a vnější volební obvod města pak 11 921 voličů.⁸⁶

Stručný nástin politické scény před volbami v roce 1922

Dominantním politickým subjektem na maďarské politické scéně se po svém vzniku 22. února 1922 stala Křesťanská malorolnická, zemědělská a občanská strana, tj. Jednotná strana. Politický program EP stavěl na programových zásadách původní malorolnické strany, nově však byly zdůrazněny křesťansko-národní zásady hospodářsko-společenské znovu výstavby nového Maďarska. V mnoha ohledech pak došlo ke zmírnění a zevšeobecnění původních malorolnických požadavků, v důsledku programové nejednotnosti strany. Ta vyplývala z výrazného rozšíření její společenské báze. Strana z hlediska ústavněprávního prosazovala „maďarské

⁸⁵ E. GUÓTH, *Trianontól Bécsig*, s. 111–112.

⁸⁶ Z. PAKSY, *Választások*, s. 94.

národní království“, jehož legitimita měla být podepřena všelidovým hlasováním. Na předním místě programu strany z jara 1922 stál dokonce i požadavek na uzákonění všeobecného tajného volebního práva (!), byť tvůrce strany Bethlen nebyl všeobecnému tajnému volebnímu právu nakloněn. V souvislosti s parlamentními principy pak EP požadovala tehdejší době odpovídající reformu horní komory parlamentu. Strana rovněž deklarovala „neústupné“ lpění na starých hranicích tisíciletého Maďarska. Nezpochybňovala podpis trianonské mírové smlouvy, ale odmítala zřeknutí se byť jen „píďe země“ starého Uherska. Jednotná strana postavila kandidáty ve 120 otevřených volebních obvodech. Přímo v Budapešti strana nekandidovala, zde podporovala kandidátky koaličního „většinového KNEPu“. Měla však své kandidáty ve volebním obvodu Budapešť – okolí. Z 11 statutárních měst nekandidovala jen v Győru, Miskolci a Pétikosteli, kde opět přenechala zisk mandátu koaličním křesťanským nacionálům.⁸⁷

Původní ústřední politická strana rodícího se křesťansko-národního Maďarska, KNEP, se ve víru vnitropolitických událostí rozpadla na dva politické subjekty. Většina podpořila nový vládní kurz a utvořila provládní, tzv. „většinovou stranu KNEP“ [*Keresztény Nemzeti Egyesülés (többségi) Pártja*], v jejímž čele stál premiérem Károly Huszár a Sándor Ernst, zakladatel Křesťansko-sociální hospodářské strany a spolupracovník Antibolševického komitétu ve Vídni za Republiky rad,⁸⁸ a menšina pak opoziční, tzv. „menšinovou stranu KNEP“ [*Keresztény Nemzeti Egyesülés (kisebbségi) Pártja*], kterou vedl István Haller, exministr kultu a vyučování v Huszárově, Simonyi-Semadamově a Telekiho prvního kabinetu,⁸⁹ tvůrce a předkladatel zákona o numeru clausu.⁹⁰ Menšinová část bývalého jednotného

⁸⁷ Z. PAKSY, *Választások*, s. 96; MVA I., s. 32 a 35 (tab. č. 1922. 1.); MVA II., s. 48 (tab. č. 6/1922.) a 40 (tab. č. 3/1922.); Jenő GERGELY – Ferenc GLATZ – Ferenc PÖLÖSKEI, *Magyarországi pártprogramok 1919–1944*, Budapest 2003 [2], dok. č. 11 z jara 1922, s. 58–59 anebo Sándor BALOGH – Gizella FÖGLEIN (eds.), *Magyarország története 1918–1975. Szöveggyűjtemény*, Budapest 1986, dok. č. 13, s. 67. Ke straně KNEP viz dále vlastní text.

⁸⁸ *Keresztény Szociális Gazdasági Párt*. Jejím sloučením se stranou KNP byla ustavena strana KNEP. (Viz výše vlastní text.)

⁸⁹ Post ministra kultu a vyučování zastával v období do 24. 11. 1919 do 16. 12. 1920.

⁹⁰ Zákon č. 1920: XXV. Cílem zákona, který nastavoval proporční zastoupení studentů jednotlivých národností na univerzitách a vysokoškolských akademiích vzhledem k jejich početnímu poměru k celkovému počtu obyvatelstva, bylo snížení univerzitních posluchačů židovského původu. V důsledku ustanovení zákona se počet vysokoškolských posluchačů židovského původu snížil v první polovině 20. let z 30–34 % z období před rokem 1918 na 8–11 %. Pomalu stabilizující se hospodářská situace země ve druhé polovině 20. let pak sice vedla k modifikaci opatření zákona č. 1920: XXV prostřednictvím nového zákona o numeru clausu přijatého horní komorou maďarského parlamentu v březnu 1928 (zákon č. 1928 : XIV), jenž rušil regulaci přijímaných studentů na vysokoškolské studium podle národnostní příslušnosti, nicméně jeho nové nastavení na poměrné zastoupení studentů na vysokých školách podle profesí rodičů (poměrné zastoupení bylo uplatněno i na orgány místní samosprávy) byl diskriminující zejména opět pro židovskou

KNEPu kvůli odlišení se od příbuzně pojmenované strany používala i název Křesťansko-socialistická strana (*Keresztényszocialista Párt*, KSzP), neboť její základy tvořili bývalí křesťanští socialisté, jejichž fúzí se stranou KNP na podzim v říjnu 1919 strana KNEP vznikla. Obě strany, vyjma jejich postoje vůči vládě – Huszárova strana se účastnila vládní koalice třemi ministry – se lišily víceméně již jen v postoji v otázce královské. „Většinoví“ křesťanští národní se oproti „menšinovým“ kolegům řadili mezi umírněné legitimisty. KNEP ve svém programu vyzdvihla orientaci na obranu a rozvoj křesťanského mravního řádu, křesťanských konfesijních škol a zachování *Pax Christiana*, tj. křesťanského, resp. společensko-třídního míru. KSzP požadovala bezpodmínečné uplatnění křesťanských zásad ve všech oblastech státního života, restauraci právního pořádku a primární ochranu a rozvoj maďarsko-národních sil ve státě a znovu vydobytí tisíciletého Maďarska. Z dominantního místa v jejím programu nechyběl ani požadavek na zavedení všeobecného, rovného, přímého a tajného volebního práva, přiznaného i ženám, zákonné uspořádání svobody tisku a shromažďování nebo postulát na zavedení osmihodinové pracovní doby. Vládní „většinová strana KNEP“ uzavřela s EP volební dohodu, takže většinou postavila kandidáty v těch volebních obvodech, kde neměla své kandidáty EP. V budapeštských poměrných volebních obvodech pak postavila provládní kandidátky pod názvem Tábor křesťanské jednoty (*Keresztény Egység Tábor*, KET), jejímiž lídry byli Károly Wolff, András Csilléry, hlavní osobnosti uskupení Bílý dům, který 6. srpna 1919 sesadil Peidlovu vládu, a Ferenc Usetty.⁹¹

Politickou platformou skálních legitimistů z bývalé jednotné strany politického katolicismu, KNEPu, se stala Křesťansko(-národní) malorolnická, zemědělská a občanská strana [*Keresztény (Nemzeti) Kisgazda, Földműves és Polgári Párt*], kterou vedli poslední společný ministr zahraničních věcí Rakousko-Uherska hrabě Gyula Andrássy ml., jenž se aktivně podílel na druhém restauračním pokusu Karla I. v Maďarsku na podzim 1921, a expremiér a exministr války István Friedrich, který z jednotné strany KNEP vystoupil již v dubnu 1920 a znovu zorganizoval stranu KNP. Křesťansko(-národní) malorolnická strana byla známá spíše pod označením Andrássy-Friedrichova strana (*Andrássy-Friedrich Párt*, AFP) a vznikla v lednu 1922 vstupem Andrássyho a jeho deseti kolegů poslanců do KNP. Strana s odkazem na princip plné ústavněprávní kontinuity s dualistickým Uherskem požadovala restauraci královské moci Habsburků, nicméně vzhledem k aktuální zahraničněpolitické choulostivosti královské otázky však žádala její úplné interimní

část populace. V důsledku nového zákona však vzrostl ve 30. letech poměr vysokoškolských studentů židovského původu na zhruba 12 %. Připomeňme, že z necelých osmi milionů obyvatel meziválečného Maďarska v roce 1920 se hlásilo na základě vyznání k izraelitům 473 310 obyvatel, tedy zhruba 5,9 % populace. [Srov. zde souhrnně S. BALOGH (ed.), *Magyarország*, s. 127, 152–153, 499; I. ROMSICS (ed.), *Magyarország*, s. 815–816.]

⁹¹ Z. PAKSY, *Választások*, s. 97; MVA I., s. 32–33; J. GERGELY – F. GLATZ – F. PÖLÖSKÉI, *Magyarországi pártprogramok*, dok. č. 13 z 27. 4. 1922, s. 77 včetně pozn. č. 6 a dok. č. 14 z 10. 5. 1922, s. 79.

vyřazení z politického života země. Detronizační zákon z podzimu 1921, stejně jako imatrikulaci trianonské mírové smlouvy do zákona označila AFP za Dohodu vynucené skutečnosti, které porušují svrchovanost země a požadovala proto, aby stát v příhodné chvíli usiloval o dosažení revize obou zákonných norem, ovšem pouze zákonnou cestou.⁹² Z vnitropolitického hlediska AFP žádala plné obnovení veřejných svobod v zemi, reinstalaci právního pořádku a právní jistoty.⁹³ Obě křesťanské legitimistické strany, tedy „menšinová strana KNEP“ a AFP, uzavřely mezi sebou v Budapešti volební dohodu, nekandidovaly proti sobě a ve dvou volebních obvodech postavily i společné kandidátky pod názvem Sdružená křesťanská opozice [(*Szövetkezett/Szövetséges*) *Keresztény Ellenzék*, KE]. Opoziční tábor politické-

⁹² Jedná se o zákony č. 1921: XXXIII. a 1921: XLVII. K problematice přijetí detronizačního zákona č. 1921: XLVII. maďarským Národním shromážděním v české historické provenienci srov. A. TÓTH, *Adoption of the Act No. 1921: XLVII on the Extinction of the Ruler Rights of Charles IV and Succession to the Throne of the House of Habsburg in Hungary by National Assembly in November 1921*, Prague Papers on the History of International Relations, 14, 2011, č. 1, s. 82–100.

⁹³ Protirevoluční vládní kurz, který nastoupil k moci v létě 1919, se snažil usměrňovat politickou situaci v zemi i uplatňováním mimořádných opatření na základě zákona č. LXIII. z roku č. 1912: LXIII. o výjimečných opatřeních pro případ války. (Srov. zde CJH 1912, *LXIII. törvény-cikk a háború esetére szőő kivételes intézkedésekről*, s. 691–710.) Zmíněný dualistický zákon umožňoval nové státní administrativě zvýšení svrchované pravomoci ústředního státního aparátu s odkazem na přetrvávání „revolučního stavu“ v zemi. Kromě výjimečných opatření v regionální správě povoloval zmiňovaný zákon ústřední státní správě zakázat zakládání spolků a přerušit činnost spolků již existujících (§ 9). Dále dával zákon ústřední státní administrativě mandát zakázat konání politických shromáždění (§ 10) jakož i mandát k zavedení výjimečného pořádkového řízení ve vztahu k tisku (§ 11). Na základě zákona bylo dále v pravomoci vlády převedení trestního řízení v případě veřejný pořádek či veřejnou bezpečnost ohrožujících trestných činů z povolaných soudů na jiné civilní, mimořádné soudy, resp. nařídít vojenské soudcovství nebo zrychlené trestní řízení (§ 12). (Srov. CJH 1912, cit. zák. č. 1912: LXIII., k § 9 s. 699–700, k § 10 s. 700, k § 11 s. 700–701 a k § 12 s. 702.) S ohledem na „mimořádné poměry“ v zemi v důsledku revolučních událostí v letech 1918–1919 však byla veškerá právní opatření vzešlá na základě zákona č. 1912: LXIII. o výjimečných opatřeních pro případ války, resp. výjimečný režim státní moci, postavený na mimořádném porevolučním období, zákonem č. 1920: VI. schváleného Národním shromážděním v dubnu 1920 prodloužen s platností o jeden rok počínaje podpisem mírové smlouvy. (Srov. CJH 1920, 1920. évi VI. törvény-cikk a háború esetére szőő kivételes hatalom idejének meghosszabbításáról, § 1, s. 26–27.) Některá veřejné svobody omezující opatření byla rušena průběžně. Tak např. 23. 12. 1921 byla obnovena svoboda konání politických schůzí, byť ty se mohly pořádat pouze na základě předběžného policejního povolení [Srov. nařízení vlády č. 11004/1921 in: MRT, 55, 1921, I. díl, Budapest 1922, dok. č. 107, *A m. kir. minisztérium 1921. évi 11.004. M. E. számú rendelete a győőkezesi jog korlátozásáról szőő 5.481/1914. M. E. számú rendelet módosításáról* (vl. nař. č. 5481/1914 M. E.), s. 332–333]. Platnost mimořádné moci byla na základě ustanovení zákona č. 1912: LXIII. definitivně zrušena ke dni 26. 7. 1922 vládním nařízením č. 6310/1922. M. E. z 25. 7. 1922. [MRT, 56, 1922, Budapest 1923, dok. č. 28., *A m. kir. minisztérium 1922. évi 6.310. M. E. számú rendelete a háború esetére szőő kivételes hatalom megszőőnése napjának közzétételéről* (neparagrafované znění), s. 174.]

ho katolicismu reprezentovalo i několik kandidátů v regionálních volebních obvodech, kteří kandidovali pod hlavičkou Křesťanská opozice (*Keresztény Ellenzék*) a požívaly podporu stran KSzP a AFP. Nutno podotknout, že AFP měla v době svého vzniku na počátku roku 1922 relativně vysoký počet mandátů, až třicet.⁹⁴

Provládním politickým uskupením vedle „menšinového KNEPu“ byla politicky nevýznamná konzervativně liberální Národní občanská strana (*Nemzeti Polgári Párt*, NPP), jež byla politickou bází pro přívržence předválečného vládního politického kurzu spojeného s Tiszovou Národní stranou práce.⁹⁵ Byla založena ex-ministrem obchodu ve druhé Friedrichově vládě a rovněž v Huszárově kabinetu Ferencem Heinrichem,⁹⁶ jehož Národní strana středu⁹⁷ ve volbách v roce 1920 propadla, a bývalým uherským ministrem financí a pak i ministerským předsedou László Lukácsem.⁹⁸ Strana však kandidovala pouze ve třech poměrných volebních obvodech v hlavním městě, ve třech tajných většinových volebních obvodech ve třech statutárních městech a ve třech regionálních veřejných většinových volebních obvodech.⁹⁹

Vůdčím občansko-liberálním politickým subjektem byla opoziční parlamentní Národní demokratická strana (*Nemzeti Demokrata Párt*, NDP) Vilmore Vázsonyiho, která v prvních poválečných parlamentních volbách obsadila v Národním shromáždění šest mandátů. Strana sice byla legitimistická, ale důsledně se opírala o zásady občanského a politického liberalismu. Její politický program vyplýval z požadavku „národní demokracie“ založené na rovnosti před zákonem a nekrácených veřejných právech. Politiku postavenou na těchto zásadách označovala nejen za opravdovou maďarskou, ale i opravdovou křesťanskou politiku. Tím narážela na národně-konzervativní politické síly, které se označovaly za jediné nositele správné maďarské a křesťanské politiky. Opoziční postoj Vázsonyiho NDP vůči křesťansko-národnímu politickému kurzu pramenil i ze skutečnosti, že její voličská báze se rekrutovala z řad budapešťského židovského obyvatelstva. Strana se proto logicky ostře stavěla proti politickému antisemitismu a antisemitské politice křesťanského

⁹⁴ Z. PAKSY, *Választások*, s. 97; MVA I., s. 33; J. GERGELY – F. GLATZ – F. PÖLÖSKEI, *Magyarországi pártprogramok*, dok. č. 9 z 21. 4. 1922 včetně uvození dokumentu, s. 53–54.

⁹⁵ Nemzeti Munkapárt.

⁹⁶ Ministrem obchodu byl v období od 17. 8. 1919 do 17. 9. 1919 a od 24. 11. 1919 do 15. 3. 1920.

⁹⁷ Nemzeti Középpárt.

⁹⁸ Ministrem financí byl od 26. 2. 1899 do 18. 6. 1905 ve vládách Kálmána Szélla, hraběte Károlye Khuen-Héderváryho a hraběte Istvány Tiszy (v první Tiszově vládě). Resort financí vedl i ve druhé vládě hraběte Károlye Khuen-Héderváryho, v němž krátkou dobu (od 5. 5. 1911 do 18. 10. 1911) vedl i ministerstvo obchodu. Od 22. 4. 1912 do 10. 6. 1913 zastával funkci předsedy vlády.

⁹⁹ Z. PAKSY, *Választások*, a. 98; MVA I., s. 32.

kurzu. Jejím prakticky výhradním volebním kolbištěm tedy byly čtyři budapeštské volební obvody, v nichž postavila společnou kandidátku s Rassayho-stranou.¹⁰⁰

Dalším významnějším politickým subjektem liberální politické scény Maďarska před druhými parlamentními volbami v roce 1922 byla Malorolnická, zemědělská a občanská strana nezávislosti (*Függetlenségi Kisgazda, Földmíves és Polgári Párt*, FKgFPP; zkráceně též Rassayho strana, *Rassay-párt*). Strana se orientovala na příznivce liberálního demokratického politického proudu v řadách malorolníků a zemědělců, tedy v řadách venkovského obyvatelstva. V čele strany stál Károly Rassay, který již v únoru 1921 opustil Nagyatádiho malorolnickou stranu kvůli jejímu příklonu ke straně KNEP, s níž tehdy malorolníci vstoupili do volného politického svazku v zájmu vytvoření jednotného vládního politického kurzu. Liberální malorolníci požadovali demokratizaci politického-společenského života a důsledné respektování zákonů v zájmu nastolení standardního právního pořádku v zemi. Strana rovněž prosazovala účinnější pozemkovou reformu. V hospodářské oblasti navrhovala reformu daní, resp. zavedení progresivní daně. V otázce královské FKgFPP požadovala, aby o ní rozhodlo obyvatelstvo v referendu. Strana v Budapešti kandidovala společně s NDP¹⁰¹ a v regionech pak postavila kandidáty ve 26 veřejných většinových volebních obvodech.¹⁰²

Vedle obou zmíněných hlavních opozičních liberálních stran kandidovala do zákonodárního sboru v roce 1922 i nevýznamná provládní liberální legitimistická strana s názvem Hospodářsko-politická strana (*Gazdaságpolitikai Párt*), kterou vedl exministr zahraničních věcí Telekiho kabinetu Gusztáv Gratz.¹⁰³ Strana se orientovala na ty legitimisty, kteří se cítili být současně i liberály. Působnost této politické strany však nebyla celostátní, organizovala se pouze v Budapešti. Podle jejího lídra byla možná úplná rekonstrukce zákonného pořádku v zemi pouze

¹⁰⁰ Z. PAKSY, *Választások*, s. 98; J. GERGELY – F. GLATZ – F. PÖLÖSKEI, *Magyarországi pártprogramok*, dok. č. 15 z 15. 5. 1922, s. 85; MVA I., s. 33. Jméno kandidátní listiny bylo Spojená národně-demokratická a liberální opozice (*Egyesült Nemzeti Demokrata és Szabadelvű Ellenzék*, ENDSzE). Jeden uchazeč o poslanecké křeslo kandidoval pod názvem NDP v Miskolci a jeden pak pod označením Liberální opozice (*Liberális Ellenzék*, LE) v Monoru. (Srov. MVA, I, tamtéž.) K Rassayho straně viz dále vlastní text.

¹⁰¹ Viz výše vlastní text.

¹⁰² J. GERGELY – F. GLATZ – F. PÖLÖSKEI, *Magyarországi pártprogramok*, dok. č. 12 z jara 1922, s. 62–66; Z. PAKSY, *Választások*, s. 98; MVA I., s. 33.

¹⁰³ Nemzeti Középpárt. Post ministra zahraničních věcí zastával krátce, od 17. 1. 1921 do 12. 4. 1921. Ministerský resort již vedl v původním Uhersku, a to ve vládě hraběte Mórica Esterházyho, v němž spravoval – opět velmi krátkou dobu – ministerstvo financí (od 15. 6. do 16. 9. 1917). Podílel se na hospodářských rokováních v rámci brestlitevských a bukurešťských mírových jednání. V letech 1918 až 1919 byl jedním z vůdčích představitelů vídeňského Antibolševického komitétu. Jako legitimistický politik se aktivně podílel na druhém restauračním pokusu ex-císaře Karla I. v Maďarsku na podzim 1921. Poté se věnoval již jen vědecké činnosti, resp. spisům z oblasti historie a hospodářství.

v rámci plné ústavněprávní reinstalace monarchie. Strana se však do Národního shromáždění nedostala.¹⁰⁴

Politickým nástupcem a dědicem tzv. oktoberistů, byla Osmáčtyřicátnická a Kossuthova strana nezávislosti (*Függetlenségi '48-as és Kossuth Párt*), v jehož čele stáli „politici října“, kteří se na sklonku roku 1918 rozešli s Károlyim: někdejší člen maďarské Národní rady a ministr vnitra v Károlyiho vládě Tivadar Batthány¹⁰⁵ a státní tajemník na ministerstvu spravedlnosti za Károlyiho republiky, premiér třetí segedínské vzdorovlády, tzv. národní vlády za Republiky rad a za Huszárovy tzv. koncentračního kabinetu pak státní tajemník na ministerstvu vnitra Dezső P. Ábrahám,¹⁰⁶ za jehož „segedínského předsednictví“ byl mimochodem Miklós Horthy de Nagybánya jmenován vrchním velitelem Národní armády. Program strany se nesl v duchu občansko-demokratických zásad, na jejichž základech byla vyhlášena Maďarská lidová republika. Přibrání přívlastku „Kossuthova“ do názvu strany mělo částečně rehabilitovat pověst strany, resp. eliminovat automatické asociování jejích politických požadavků s obdobím chryzantémové revoluce.¹⁰⁷

Vůbec druhým nejsilnějším politickým subjektem na předvolební politické scéně za v únoru 1922 ustavenou Jednotnou stranou byla Maďarská sociálnědemokratická strana (*Magyarországi Szociáldemokrata Párt*, MSzP), která byla současně nejstarší politickou stranou v zemi. Založena byla v roce 1890. Strana se však z pohledu tehdejší národně-konzervativní většiny „zkompromitovala“ svou účastí na Károlyiho a Berinkeyho vládě, ale především svým podílem na vzniku Maďarské republiky rad. Dne 21. března 1919 se totiž maďarská sociální demokracie, ovládnutá jejím levým křídlem, sloučila s maďarskými komunisty. Vládní stranou, byť k oficiálnímu znovuoobnovení samostatné maďarské sociálnědemokratické strany došlo až 24. srpna 1919, tedy již v době vlády druhého vládního kabinetu národního křesťana a legitimisty Istvána Friedricha,¹⁰⁸ byla i v bezprostředním období po pádu Republiky rad, od 1. do 6. srpna 1919, kdy po demisi Revoluční řídící rady „sovětské“ republiky sestavili opět standardní vládní kabinet centrističtí a pravicoví socialisté rekrutovaní z opozičně laděných odborů (tzv. odborářská vláda Gyuly Peidla). Na vládě se sociální demokraté podíleli i za Huszárova ministerského před-

¹⁰⁴ Z. PAKSY, *Választások*, s. 98; MVA I., s. 34 a 38 (tab. 1922. 7.). K volebním výsledkům strany viz MVA I., s. 36 (tab. č. 1922. 3.)

¹⁰⁵ Ministrem vnitra v období od 31. 10. 1918 do 12. 12. 1918.

¹⁰⁶ Předsedou segedínské vzdorovlády a dočasným ministrem financí byl v období od 12. 7. 1919 do 12. 8. 1919. Ve třetí segedínské vzdorovládě byl opět ministrem financí.

¹⁰⁷ Z. PAKSY, *Választások*, s. 98; MVA I., s. 33.

¹⁰⁸ Tehdy se sociálnědemokratická strana obrodila na svém kongresu pod svým dřívějším oficiálním názvem a přihlásila se k původnímu politickému programu strany z roku 1903. Strana současně deklarovala, že nenáleží k III., ale k II. internacionále, tj. nikoliv ke Kominterně, ale k dělnické internacionále, tj. k Sociálnědemokratické internacionále. (Srov. Lajos VARGA (ed.), *A Magyar szociáldemokrácia kézikönyve*, Budapest 1999, s. 129.)

sednictví,¹⁰⁹ nicméně 15. ledna 1920 z ní na protest proti omezování svobody volební kampaně ze strany státního aparátu, řízeného vesměs křesťanskými nacionalisty, vystoupili a stáhli své kandidáty i z chystaných parlamentních voleb.

Stažení se sociální demokracie z aktivního politického života však Bethlenovi nevyhovovalo, a to jak z vnitro-, tak zahraničněpolitického hlediska, a proto měl zájem o znovu zapojení sociální demokracie do aktivního politického života, byť ne samozřejmě na úrovni vládní. Nicméně na počátku Bethlenovy éry bylo již i sociální demokracii zřejmé, že svou záměrnou neúčastí na parlamentním životě spíše ztrácí a její pasivní role je pro ni spíše kontraproduktivní. Strana proto dávala ve druhé polovině roku 1921 stále zřetelněji najevo svou ochotu dohodnout se s Bethlenem. Po sérii vzájemných jednání z období od 8. do 21. prosince 1921 byla mezi Bethlenovou vládou a maďarskou sociální demokracií uzavřena dohoda, kterou by bylo možné nazvat smlouvou opoziční. Úmluva nazvaná Bethlen-Peyerův pakt vymezovala koexistenci obou stran, křesťansko-národního vládního kurzu a sociální demokracie, v nastavených mantinelech fungování politického systému země. V rámci této dohody s vládním kurzem sociální demokracie mj. slíbila, že neuzavře politické spojení s občansko-liberální opozicí, nebude propagovat republikánské zřízení, otevřeně přeruší spolupráci se sociálně-demokratickou emigrací a bude proti ní v zahraničí bojovat, bude podporovat zahraniční politiku vlády, resp. využije své zahraniční kontakty v zájmu revize trianonské mírové smlouvy a bude rovněž směrem k zahraničí dementovat zprávy o bílém teroru. V záhlaví toho pak bylo sociálním demokratům mj. slíbeno, že nebude bráněno stranickému životu sociálnědemokratické strany, distribuci ústředního deníku strany (*Népszava*) a fungování odborů, které se však nesměly zabývat politickou činností. Straně bylo dovoleno pořádat týdně stranické dny, které však mohly být dozorovány policejními orgány, a za předchozího souhlasu pak i politické schůze, ovšem na uzavřeném anebo ohrazeném místě. Nesměla však organizovat protestní pochody.¹¹⁰

Vyjma těchto hlavních politických uskupení kandidovalo ve volbách v roce 1922 do Národního shromáždění i několik menších politických subjektů. Takovou byla například Osmačtyřicátnická malorolnická strana,¹¹¹ která svůj politický pro-

¹⁰⁹ Ve vládní administrativě ji zastupovali ministr práce a sociálních věcí Károly Peyer a ministerský státní tajemník na ministerstvu obchodu Ferenc Miákits.

¹¹⁰ S. BALOGH (ed.), *Magyarország a XX. században*, s. 132–133; L. VARGA (ed.), *A Magyar szociáldemokrácia kézikönyve*, s. 121–131. K souhrnnému protokolu k vyjednávání mezi vládou a sociální demokracií srov. S. BALOGH – G. FÖGLEIN (eds.), *Magyarország története*, dok. č. 9, s. 37–45. Za vládu se vyjednávání účastnili premiér hrabě Bethlen, ministr vnitra hrabě Kunó Klebelsberg, ministr spravedlnosti Pál Vilmos Tomcsányi, ministr práce a sociálních věcí Nándor Bernolák a ministr obchodu Lajos Hegyeshalmy. Za sociální demokracii se jednání účastnil vedoucí tajemník strany István Farkas, vedoucí tajemník svazu horníků Károly Peyer, vedoucí svazu kovodělníků Ferenc Miákits, hlavní tajemník rady odborů Samu Jászai a zastupující redaktor ústředního deníku MSZP *Népszava* Sándor Propper. (Srov. tamtéž, s. 37.)

¹¹¹ 48-as Kiszgazdapárt.

gram postavila na původních malorolnických politických myšlenkách a požadovala radikální pozemkovou reformu. Podobné politické zásady prosazovala i Maďarská národní strana práce, která působila v jižní části Velké uherské nížiny (Alföld), která získala jeden mandát již ve volbách v roce 1920.¹¹² O mandát v zákonodárném sboru se dále ucházela programově bohužel neidentifikovatelná Křesťanská zemědělská a živnostenská strana.¹¹³ Národně cítící dělnictvo zastupovala pouze v Budapešti se organizující Celostátní maďarská národně-socialistická strana,¹¹⁴ která sice postavila kandidátní listiny ve dvou budapeštských volebních obvodech,¹¹⁵ předepsaný počet pěti tisíc podpisů od voličů pro uznání kandidátky se jí však podařilo získat pouze v případě jedné z nich. Ve čtyřech individuálních volebních obvodech a ve dvou budapeštských volebních obvodech pak kandidovala Strana domobran.¹¹⁶ Jak název strany napovídá, ústředním bodem jejího politického programu byl otevřený požadavek teritoriální integrity. Jakákoliv konsolidační problematika byla podle ní řešitelná až po teritoriální revizi poválečného maďarského státu.¹¹⁷

Výsledky druhých poválečných parlamentních voleb v červnu 1922

Druhé poválečné parlamentní volby v Maďarsku byly zahájeny 28. května 1922.¹¹⁸ Volit bylo možné z dvaceti politických subjektů včetně stranických kandidátních listin. O mandát v Národním shromáždění se ucházelo celkem 742 kandidátů, tj. na každý mandát připadali v průměru zhruba tři kandidáti.¹¹⁹ Poměrně vysoký

¹¹² Magyar Nemzeti Munkáspárt.

¹¹³ Keresztény Földműves és Iparos Párt. O programu strany nelze v historické literatuře nalézt zmínku. (Srov. MVA I., s. 34.)

¹¹⁴ Országos Magyar Nemzeti Szocialista Párt.

¹¹⁵ Pod názvem Maďarský národně-socialistický blok (*Magyar Nemzeti Szocialista Blokk*).

¹¹⁶ Honvédelmi Párt.

¹¹⁷ Z. PAKSY, *Választások*, s. 99; MVA I., s. 33 a 34.

¹¹⁸ Srov. např. Z. PAKSY, *Választások*, s. 104. Volby se protáhly téměř až takřka do poloviny července, neboť v řadě většinových volebních obvodech musely proběhnout ještě doplňovací volby. Naposledy se volilo 11. července 1922. [Srov. MVA I., s. 31 a 36; Z. PAKSY, *Választások*, s. 104; Kálmán BENDA (ed.), *Magyarország történeti kronológiája, III. 1848–1944*, Budapest 1982, s. 885.]

¹¹⁹ Srov. MVA I., s. 35 (tab. č. 1922. 1.) Připomeňme zde pro srovnání, že u příležitosti prvních poválečných parlamentních voleb v lednu 1920, v rámci kterých se volilo jednotně ve většinových volebních obvodech, kandidovalo do Národního shromáždění ve 164 volebních obvodech celkem 11 politických subjektů. Kandidátů bylo celkem 379. Ve volbách ve 44 zátiských volebních obvodech v létě 1920 kandidovalo již jen 8 politických uskupení a o mandát v zákonodárném sboru se ucházelo 132 kandidátů. Na podzim 1921 pak v posledních 11 volebních obvodech kandidovalo rovněž 8 politických subjektů a o poslanecké křeslo se utkalo celkem

byl počet nestranických kandidátů, kteří kandidovali ve většinových volebních obvodech. Nestranických kandidátů bylo celkem 56 a po kandidátech EP tvořili druhou nejsilnější skupinu uchazečů o křeslo v Národním shromáždění (10,77 %).¹²⁰ Ve většinových volebních obvodech se o poslanecké místo utkali dva až tři kandidáti. Jedním z nich byl prakticky určitě kandidát vládní koalice, který se v případě tří kandidátů utkal s jedním pravicovým a jedním levicovým kandidátem. Největší volební klání probíhalo přímo v Budapešti a ve volebním obvodu zahrnující okolní obce hlavního města, kde mezi sebou soutěžilo v průměru sedm kandidátních listin. Bylo to logické, neboť poměrný volební systém zvyšoval šance malých stran dostat se do Národního shromáždění.¹²¹

Celkový počet zúčastněných voličů není bohužel znám. K dispozici je jen relativně přesný celkový počet odevzdaných platných hlasů, kterých bylo dohromady 1 632 304. V poměru k tehdejšímu celkovému počtu oprávněných voličů to bylo 68,52 %. I tento údaj ovšem není zcela přesný. Příčinou je skutečnost, že ne ze všech dvaceti tajných většinových volebních obvodů z území statutárních měst zůstaly zachovány přesné statistické údaje.¹²² Ty jsou známy pouze z 12 z nich a dále ze čtyř tajných poměrných volebních obvodů. Pouze částečné údaje jsou pak k dispozici i ze 170 veřejných většinových volebních obvodů.¹²³ Víme, že ve veřejných většinových volebních obvodech byl celkový počet odevzdaných platných hlasů 1 102 680, nicméně ani zde nevíme, kolik oprávněných voličů ze zdejších 1 553 184 se voleb zúčastnilo. Naopak u 12 tajných většinových volebních obvodů, v nichž však bylo celkem pouhých 95 359 oprávněných voličů, víme, že volební účast zde dosáhla hodnoty 92,82 %. Přesně o jeden a půl procentní bod byla nižší

35 kandidátů. Celkem tak do prvního Národního shromáždění kandidovalo 546 kandidátů. Na jeden mandát tak připadlo zhruba dva a půl kandidátů. [Srov. MVA I., s. 23 (tab. č. 1920. 1.), 27 (tab. 1920. 7.) a 29 (tab. č. 1920. 13.).]

¹²⁰ Srov. MVA I., s. 35 (tab. č. 1922. 1.). Na s. 34 tamtéž se však v textu omylem uvádí 55 nestranických kandidátů. Správně by zde mělo být 56. [Srov. zde podrobné údaje podle volebních obvodů in: MVA II., s. 34–38 (tab. č. 1/1922.) a 39 (tab. č. 2/1922.).] Opět jen pro úplnost uveďme, že v lednu 1920 kandidovalo do prvního Národního shromáždění 21 nestranických kandidátů. V létě 1920 se pak o mandát ucházelo dalších 14 nestranických kandidátů a na podzim 1921 se o hlasy voličů ucházelo 7 nestranických kandidátů. Bezpartijních kandidátů bylo tedy v prvních volbách celkem 42. Je však třeba dodat, že celkem u dalších 18 kandidátů nelze určit jejich stranickou příslušnost. [Srov. MVA I., s. 23 (tab. č. 1920. 1.), 27 (tab. 1920. 7.) a 29 (tab. č. 1920. 13.).]

¹²¹ MVA I., s. 34.

¹²² Z šesti tajných většinových volebních obvodů jsou k dispozici pouze neúplné údaje, v jednom volebním obvodu je pak znám pouze vítěz a údaj o celkovém počtu voličů. (Srov. MVA I., s. 35, tab. č. 1922. 2.)

¹²³ Srov. MVA I., tamtéž. Zbylých 24 většinových volebních obvodů byly jednohlasné a v jednom většinovém volebním obvodu byly výsledky anulovány. (Viz zde dále poznámkový aparát.)

volební účast v tajných poměrných volebních obvodech (tj. 91,32 %), kde přišlo k urnám 406 100 ze 444 710 oprávněných voličů. Na základě dostupných údajů tak lze částečně dokumentovat, že mnohem vyšší volební účast byla v tajných volebních obvodech – v šesti tajných většinových volebních obvodech, z nichž máme k dispozici částečné údaje,¹²⁴ měla volební účast hodnotu zhruba 89,16 %, v tajných poměrných volebních obvodech pak – jak jsme mohli vidět – zhruba kolem 92 %, oproti 70,99% účasti voličů ve veřejných volebních obvodech.¹²⁵

To, že druhé parlamentní volby byly ve znamení velmi intenzivního politického klání – nejintenzivnějšího ze všech voleb mezi dvěma světovými válkami – mezi politickými stranami účastnících se voleb, svědčí skutečnost, že ve většinových volebních obvodech, kde se o mandát v Národním shromáždění utkali alespoň tři kandidáti, bylo nakonec rozhodnuto až v doplňovacích volbách. Takových volebních obvodů bylo celkem 60, tj. více než čtvrtina (24,49 %).¹²⁶ V těchto volebních obvodech rozhodovalo o definitivním vítězi volebního klání celkem 416 454, tj. 73,24 % zdejších oprávněných voličů. Doplňující volby proběhly 5. a 11. července.¹²⁷

Drtivým vítězem voleb se stala podle očekávání Jednotná strana, která dosáhla téměř na dvoutřetinovou většinu. Z 244 mandátů, o nichž bylo ve volbách rozhodnuto,¹²⁸ obsadila v Národním shromáždění 140, tj. 57,38 % mandátů (z toho 39 mandátů získala v doplňovacích volbách).¹²⁹ Tento výsledek přinesly straně většinové volební obvody s veřejným hlasováním, kde dosáhla absolutního volebního vítězství. Prakticky dobré výsledky zaznamenala Jednotná strana i ve statutárních městech, především s ohledem na to, že neměla své kandidáty všude a na více místech podporovala nestranické kandidáty. Nicméně z poslanců zvolených ve městech, patřil k EP pouze každý čtvrtý.¹³⁰ Ve všech 195, resp. 194¹³¹ volebních obvo-

¹²⁴ Tj. pouze údaj o celkovém počtu oprávněných voličů a platných hlasů. Chybí údaje o neplatných hlasech, resp. nevíme, kolik voličů se tak zde přesně k volbám dostavilo.

¹²⁵ Srov. MVA I., tamtéž.

¹²⁶ 53 volebních obvodů bylo veřejných většinových a 7 tajných většinových. [MVA I., s. 34 a 37 (tab. č. 1922. 5.).] Procentuální poměr je zde vypočítán z celkového počtu 245 mandátů, byť jich nakonec bylo obsazeno o jeden méně. (Viz zde dále poznámkový aparát.)

¹²⁷ MVA I., s. 36–37, včetně tab. č. 1922. 5.

¹²⁸ Výsledky v jednom volebním obvodě Tarpa na severovýchodě Maďarska na tehdejších československých hranicích (nyní ukrajinských), na jejichž základě by byl obsazen 245. mandát, byly anulovány. [Srov. MVA I., s. 36, tab. 1922. 3. anebo s. 38 (tab. č. 1922. 7.).]

¹²⁹ MVA I., s. 38 (tab. č. 1922. 7.) a Z. PAKSY, *Választások*, s. 106 (tab. č. 2).

¹³⁰ MVA I., s. 36 (včetně tab. č. 1922. 3.), 37 a s. 38 (tab. č. 1922. 7.).

¹³¹ Viz zde poznámkový aparát výše.

dech, kde se volby uskutečnily,¹³² získala EP celkem 38,18 % odevzdaných hlasů, které pocházeli od 623 201 voličů.¹³³ Politická síla EP pak byla posílena ještě dvěma mandáty (0,82 %) provládní Národní občanské strany, která od voličů obdržela 1,39 % (22 764) hlasů.¹³⁴

Druhým nejsilnějším politickým uskupením v Národním shromáždění se stala Maďarská sociálně-demokratická strana, která se podle očekávání stala nejvýznamnější politickou silou ve městech. Sociální demokracie získala z padesáti mandátů, o kterých se rozhodovalo v tajné volbě, až dvacet, tedy rovných 40 %. Celkem v zákonodárném sboru obsadila 25 mandátů (10,25 %), z toho dva v doplňovacích volbách. Nejvíce mandátů obdržela samozřejmě v budapešťských volebních obvodech, kde jí na základě volebních výsledků připadlo 13 mandátů (43,33 %).¹³⁵ Dalších sedm mandátů (35,00 %) strana získala v tajných většinových volebních obvodech, tj. ve statutárních městech. Z volebních obvodů, kde se hlasovalo veřejně na bázi většinového systému, dokázali socialisté ovládnout pět mandátů (2,58 %), což byl dobrý výsledek, zejména vzhledem ke skutečnosti, že v dalších volbách se jí to již nepodařilo zopakovat.¹³⁶ Výsledky voleb v Budapešti ukazují, že podpora sociální demokracie oproti roku 1920 rovněž poměrně významně vzrostla.

¹³² Jak již bylo výše řečeno, ve 24 veřejných většinových jednohlasých volebních obvodech bylo rozhodnuto bez nutnosti proběhnutí volebního aktu.

¹³³ MVA I., s. 36, tab. č. 1922. 3. nebo Z. PAKSY, *Választások*, s. 105 (tab. č. 1). V doplňovacích volbách ve zbylých šedesáti volebních obvodech, kde o definitivních výsledcích volebního klání kandidátů rozhodovalo 416 454 voličů, obdržela EP 44,2 % hlasů, které obdržela od 184 066 voličů. [Srov. údaje tamtéž, s. 37 (tab. č. 1922. 5. a 1922. 6.).]

¹³⁴ MVA I., s. 38 (tab. č. 1922. 7.) a 36 (tab. č. 1922. 3.) Strana sice v doplňovacích volbách získala takřka stejný procentuální výsledek, 1,33 % (5527) hlasů, další mandát jí to však již nepřineslo. [Srov. tamtéž, s. 37 (tab. č. 1922. 6.) a Z. PAKSY, *Választások*, s. 106 (tab. č. 2).] Připomeňme jen, že samostatná Nagyatádiho malorolnická strana získala v lednovém kole voleb v roce 1920 celkem 78 mandátů, v létě 1920 pak v zátiských volebních obvodech dalších 27 mandátů a na podzim 1921 na jihu Maďarska další tři mandáty. (Uváděny jsou pouze ty malorolnické mandáty, které připadly kandidátům kandidujících pod aktuálním oficiálním označením strany.) Celkem tak malorolníkům na základě kompletních volebních výsledků připadlo z 219 mandátů prvního Národního shromáždění 108 mandátů. [Srov. MVA I., s. 25 (tab. č. 1920. 6.), 28 (tab. č. 1920. 12.) a 30 (tab. č. 1920. 16.).]

¹³⁵ U dílčích volebních výsledků podle typu volebních obvodů vyjadřují uvedená procenta podíl mandátů vzhledem k celkovému počtu mandátů rozdělovaných v dané skupině volebních obvodů.

¹³⁶ MVA I., s. 38 (tab. č. 1922. 7.) a 37 a Z. PAKSY, *Választások*, s. 106 (tab. č. 2) a 107 (tab. č. 3.). MSZDP však nakonec v Národním shromáždění obsadila o jeden mandát méně, tedy dohromady 24 mandátů. Socialistický kandidát, který zvítězil v jednom ze dvou tajných většinových volebních obvodů ve statutárním městě Hódmezővásárhely, totiž zvítězil i ve veřejném většinovém volebním obvodě Békéscsaba. V nově vypsanych volbách v dotčeném hódmezővásárhelyském volebním obvodě pak již zvítězil kandidát EP. (Z. PAKSY, *Választások*, s. 104, pozn. č. 46.

V souvislosti s prvními parlamentními volbami v roce 1920, kterých se strana, jak již bylo výše uvedeno, nezúčastnila, jí bylo možné v hlavním městě přisoudit podle rozličných propočtů 15–20% podporu.¹³⁷ V roce 1922 obdržela MSzDP v budapešťských volebních obvodech 167 712 hlasů, což bylo v poměrném číselném vyjádření až 42,68 %.¹³⁸ Vůbec v prvních parlamentních volbách, jichž se MSzDP účastnila, získala strana celkem 277 481, tj. rovných 17 % všech odevzdaných hlasů. Ve statutárních městech obdrželi socialisté 29,46 % hlasů (40 268), tj. MSzDP se stala vítězem voleb nejen v Budapešti, ale i ve statutárních městech (!).¹³⁹ Pro srovnání uveďme, že Jednotná strana zaznamenala ve volebním obvodě Budapešť – okolí, v jediném poměrném volebním obvodě, kde kandidovala, se ziskem pouze 2,77 % (10 885) hlasů (!) naprostý debakl. Lepšího volebního výsledku dosáhl v budapešťských volebních obvodech, včetně volebního obvodu Budapešť – okolí, pouze Tábor křesťanské jednoty, volební kandidátka strany KNEP v poměrných volebních obvodech, který počítal i s podporou sympatizantů EP. Kandidátka KET zde obdržela 15,14 % (59 508) hlasů.¹⁴⁰ Téměř o deset procentních bodů méně získala EP ve srovnání s MSzDP i ve statutárních městech, kde zaznamenala zisk pouze 19,58 % (26 765) hlasů.¹⁴¹ Ve většinových veřejných volebních obvodech pak socialisté zaznamenali zisk 6,30 % (69 501) všech hlasů.¹⁴² Navíc vysoký volební úspěch zaznamenala MSzDP i v tajném poměrném volebním obvodě Sopron, kde její kandidát kandidoval proti ministrovi vnitra hraběti Kunó Klebelsbergovi (EP) a hraběti Gyulovi Andrássymu (AFP). Vládní kurz, i přes značný úspěch plebiscitu o teritoriální příslušnosti města Sopron a jeho nejbližšího okolí (proběhlo

¹³⁷ MVA I., s. 24.

¹³⁸ MVA I., s. 36 (tab. č. 1922. 3.) nebo Z. PAKSY, *Választások*, s. 107 (tab. č. 3). U dílčích volebních výsledků podle typu volebních obvodů vyjadřují uvedená procenta získaných hlasů poměr k počtu hlasujících voličů v dané skupině volebních obvodů.

¹³⁹ MVA I., s. 36 (tab. č. 1922. 3.).

¹⁴⁰ MVA I., s. 36 (tab. č. 1922. 3.) nebo Z. PAKSY, *Választások*, s. 107 (tab. č. 3) a MVA II., s. 50 (tab. č. 8/1922.).

¹⁴¹ MVA I., s. 36 (tab. č. 1922. 3.) a s. 33 a MVA II., s. 50 (tab. č. 8/1922.). Volební úspěchy Bethlenovy vládního politického kurzu však v Budapešti prakticky zdvojnásobovala Národní občanská strana, která zde obdržela 2,41 % (9473) hlasů. Ve statutárních městech pak toto „post-Tiszovské“ politické uskupení obdrželo 4,25 % (5809) hlasů. [Srov. tamtéž, s. 36 (tab. č. 1922. 3.).]

¹⁴² MVA I., s. 36 (tab. č. 1922. 3.) V doplňovacích volbách podpořilo socialisty 8,83 % (36 778) voličů. Největší poměrnou podporu zaznamenala ve statutárních městech 31,36 % (15 533), ve venkovských volebních obvodech s veřejným hlasováním ji podpořilo 5,79 (22 245). [Tamtéž, s. 37 (tab. č. 1922. 6.).]

14.–16. prosince 1921), nezaznamenal konzervativní vládní směr ani ve veřejném většinovém volebním obvodu Sopron – okolí, kde zvítězil nestranický kandidát.¹⁴³

Třetím nejsilnějším politickým proudem v zemi se na základě výsledků druhých poválečných parlamentních voleb v roce 1922 stal politický katolicismus. I přesto, že křesťansko-národní a křesťansko-socialističtí kandidáti obdrželi dohromady 34 (13,93 %) mandátů, tj. o devět více než sociální demokracie, netvořily strany politického katolicismu v zákonodárném sboru jednolitou politickou sílu, neboť její poslanci zastupovali několik politických uskupení, resp. se dělili na provládní a opoziční, byť se jejich většina nakonec postupně přiklonila na stranu vládního kurzu. Nejsilnější z těchto politických subjektů byla vládní strana KNEP, která obsadila deset (4,10 %), resp. 15 (6,15 %) mandátů včetně poslanců výše již zmíněného Tábora křesťanské jednoty.¹⁴⁴ Za stranu KNEP usedl do poslaneckých lavic např. bývalý ministerský předseda Károly Huszár nebo ministr práce a sociálních věcí, jeden ze signatářů trianonské mírové smlouvy za maďarskou vládu Ágost Benárd.¹⁴⁵ Připomeňme jen, že v lednových parlamentních volbách v roce 1920 získala strana KNEP ve 164 volebních obvodech 73 (44,51 %) mandátů a stala se druhým nejsilnějším politickým uskupením v zákonodárném sboru v závěsu za Nagyatádiho malorolnickou stranou.¹⁴⁶ Druhým významnějším uskupením politicko-

¹⁴³ Srov. MVA I., s. 37 a MVA II., s. 48 (tab. č. 6/1922.). MSZDP zde obdržela 40,99 % hlasů. (Srov. MVA II., tamtéž.)

¹⁴⁴ MVA I., s. 38 (tab. č. 1922. 7.) nebo Z. PAKSY, *Választások*, s. 106 (tab. č. 2; zde mandáty KNEP a KEP uvedeny dohromady). Z opoziční spektra politického katolicismu zcela propadla strana původní křesťansko-národní strana KNP, na kterou odevzdalo svůj hlas celkem 3547 (0,22 %) voličů, kteří jí však v Národním shromáždění nepřinesli žádný mandát. [Srov. MVA I., s. 36 (tab. č. 1922. 3.).]

¹⁴⁵ K zajímavé problematice otázky personálního zajištění podpisu mírové smlouvy mezi spojeneckými a přidruženými mocnostmi a Maďarskem viz v české historické provenienci A. TÓTH, *Otázka personálního zajištění podpisu Trianonské mírové smlouvy se spojeneckými a přidruženými mocnostmi na schůzích maďarské ministerské rady (květen 1920)*, Slovanský přehled 94, 2088, č. 3, s. 329–356 anebo z maďarské historické proveniencce T. L. VIZI, *Ki legyen az aláíró? Vita a minisztertanácsban a trianoni békediktátum aláíróinak a személyéről*, Közép-Európai Közlemények. Történeszek, geográfusok és regionalisták folyóirata, 3, 2010, č. 4, s. 109–132. K veřejné činnosti signatářů maďarské mírové smlouvy v meziválečném Maďarsku viz také TÝŽ, *A trianoni békeszerződés aláíróinak politikai és közéleti tevékenysége a két világháború között*, přednáška na VII. mezinárodním hungarologickém kongresu v Kluži 27. 8. 2011 (rukopis, v tisku); viz zde též TÝŽ, *A trianoni diktátum aláírója: a politikus Benárd Ágoston*, Közép-Európai Közlemények. Történeszek, geográfusok és regionalisták folyóirata, 3, 2010, č. 3, s. 67–79.

¹⁴⁶ Srov. MVA I., s. 25 (tab. č. 1920. 6.). Rozdíl v počtu mandátů strany KNEP a malorolníků se však v průběhu voleb v dalších volebních obvodech zvětšil v neprospěch křesťanských nacionálů. V letním kole voleb ve 44 zátiských volebních obvodech pak strana získala dalších 8 mandátů, k nimž si na podzim 1921 připočetla na základě volebních výsledků v jihomaďarských volebních obvodech ještě 1 mandát. Celkem tak bylo straně na základě voleb do prvního

katolické „fronty“ byla opoziční, silně legitimistická Andrásyho a Friedrichova strana, jež získala 11 (4,51 %) mandátů. Což byl značný propad oproti původním 30 mandátům, kterými strana po svém vzniku v lednu 1922 v prvním Národním shromáždění disponovala. Opoziční křesťanští socialisté obsadili šest mandátů (2,46 %) a úspěšní kandidáti Křesťanské opozice pak dva (0,82 %) mandáty.¹⁴⁷ Podíváme-li se na počet voličů podporujících hlavní uskupení politického katolicismu, zjistíme, že KNEP a KET podpořilo celkem 130 256 voličů (7,98 %), AFP dalo svůj hlas 103 705 (6,35 %) voličů a křesťanští socialisté obdrželi 65 325 (4,00 %) hlasů.¹⁴⁸ Opoziční větev politického katolicismu podpořilo celkem 193 187, tj. 11,84 % voličů, včetně hlasů pro společnou kandidátku KSzP a AFP, KE a velmi nízkého počtu hlasů pro torzo původní Friedrichovy strany KNP, které zůstalo stranou při sloučení většiny KNP s Andrásyho skupinou v lednu 1922 a nadále vystupovalo pod původní stranickou hlavičkou, pod kterou se jí v tajném poměrném volebním obvodu Severní Pešť podařilo sestavit i vlastní kandidátku s dovětkem „stará Friedrichova strana“.¹⁴⁹ Celkem opoziční KSzP, AFP a KE získala 19 mandátů, zatímco provládní KNEP a KET získá 15 mandátů, které jí zajistilo výše zmíněných necelých 8 % voličů.¹⁵⁰ Nicméně zatímco podpora KNEP a KET byla omezena na konkrétní oblasti, kde dosahovala vysoké hodnoty, opoziční politický katolicismus byl rozdroben nejen teritoriálně, ale i stranicky.¹⁵¹ Pravicová opozice Bethlenova politického kurzu tak ve volbách zaznamenala drtivou porážku a s uvedeným počtem 19 mandátů představovala v zákonodárném sboru zcela marginální politickou sílu. Opoziční báze politického katolicismu však v průběhu volebního období – jak bylo naznačeno výše – významně zeslábla. V květnu 1923 byla stranicky obnovena původní křesťansko-socialistická strana, která se snažila sloučit program politického katolicismu s Bethlenovým kurzem, a 18. prosince téhož roku pak byla jako prorežimní znovu založena konzervativní Křesťanská národní hospodářská strana (*Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt*), která se stala prakticky nástupcem strany KNEP. Tyto změny v katolickém táboře změnily i rozřazení jejích poslanců. Při sloučení obou těchto subjektů počátkem roku 1926 v Křesťanskou hospodářskou a sociální stranu (*Keresztény Gazdasági és Szociális Párt*) čítal tábor provládních politických katolíků již 23 poslanců. Zatímco tedy politický kato-

Národního shromáždění přiděleno 82 z celkového počtu 219 mandátů. [Srov. tamtéž, s. 28 (tab. č. 1920. 12.) a 30 (tab. č. 1920. 16.).]

¹⁴⁷ MVA I., s. 38 (tab. č. 1922. 7.).

¹⁴⁸ MVA I., s. 36 (tab. č. 1922. 3.). V doplňovacích volbách podpořilo KNEP 15 436 (3,71 %), AFP 39 701 (9,53 %) voličů a křesťanské socialisty 22 041 (5,29 %) voličů. [Srov. tamtéž, s. 37 (tab. č. 1922. 6.).]

¹⁴⁹ Původní KNP obdržela v uvedeném volebním obvodu pouze 0,22 % (3547) hlasů. [Srov. MVA I., s. 33 a 36 (tab. č. 1922. 3.).]

¹⁵⁰ Srov. MVA I., s. 38 (tab. č. 1922. 7.) a 36 včetně tab. č. 1922. 3.

¹⁵¹ MVA I., s. 36.

licismus představoval v prvním volebním období Národního shromáždění prakticky rovnocennou vládní politickou sílu s malorolníky, po parlamentních volbách v roce 1922 se její politická pozice na maďarské politické scéně významně propadla, v souladu s Bethlenovým úsilím o eliminaci jeho politického vlivu v zemi. Křesťansko-katolický kurz se v desetiletém období Bethlenovy konsolidace stal z hlediska zájmů vládní politiky pouze jakýmsi stabilizátorem počtu mandátů vládního kurzu, resp. její „konzervativní zálohou“.¹⁵²

Naprosto drtivou většinu mandátů Národního shromáždění, 176 (72,13 %), tedy obsadily konzervativní, resp. konzervativní liberální a neokonzervativní politické síly. O těchto 176 mandátech rozhodlo celkem 969 408 hlasů (59,39 %), z čehož 776 221 (47,55 %) patřilo vládnímu, resp. provládnímu kurzu, který mohl vykázat celkový zisk 157 (64,34 %) mandátů, jejichž počet, jak bylo výše zmíněno, však nadále díky pohybu v politicko-katolickém spektru postupně narůstal.¹⁵³

Čtvrtému, rovněž roztržštěnému politickému proudu, liberálním politickým stranám, připadlo v Národním shromáždění 16 (6,56 %) mandátů. Stejně jako v případě sociální demokracie, měl liberální politický směr největší zázemí v Budapešti, navzdory tomu však polovinu mandátů získal v regionálních veřejných většinových volebních obvodech, díky liberálním agrárníkům. „Městská“ podpora liberálů se však omezila výhradně na budapešťské volební obvody. Ve statutárních městech liberálové zcela prodali a dokázali zde získat pouze jeden mandát. Lídrem liberální politické platformy byla společná volební kandidátka Vázsonyiho a Rassayho strany, Spojená Národní demokratická strana a Liberální opozice, která ve čtyřech budapešťských volebních obvodech získala celkem sedm (23,33 %) mandátů. Tato kandidátka získala ve čtyřech budapešťských tajných poměrných volebních obvodech celkem 20,22 % (79 434) hlasů.¹⁵⁴ Ve statutárních městech a regionech pak sdružená liberální opozice získala zcela zanedbatelnou podporu. Připsala si jen jeden mandát ve veřejném většinovém volebním obvodu, který připadl kandidátovi, jenž se volebního klání zúčastnil pod hlavičkou Liberální opozice. Těchto 8 občansko-liberálních mandátů bylo podepřeno celkem 5,17 % (84 307) hlasů.¹⁵⁵ V regio-

¹⁵² MVA I., s. 40; J. GERGELY, *A keresztény-szocializmus*, 171–172; Jenő GERGELY, *A keresztény pártok és a választások 1920–1947*, Századok, 130, 1996, č. 3, s. 616.

¹⁵³ Srov. údaje in: MVA I., s. 38 (tab. č. 1922. 7.) a s. 36 (tab. č. 1922. 3.).

¹⁵⁴ Nejsilnější podporu však měla liberální kandidátka přímo v hlavním městě, kde se její podpora pohybovala mezi 11 a až téměř 37 %. Ve volebním obvodu Budapešť – okolí dosáhla jen necelé 9% podpory. [Srov. MVA I., s. 50 (tab. č. 8/1922.).]

¹⁵⁵ Srov. MVA I., s. 38 (tab. č. 1922. 7.) a s. 36 (tab. č. 1922. 3.) a Z. PAKSY, *Választások*, s. 105 (tab. č. 1). V prvních řádných poválečných parlamentních volbách získala Vázsonyiho strana šest mandátů v lednovém kole voleb. Ve volbách v zátiských a jihomaďarských volebních obvodech, vyklizených cizími armádami, strana své kandidáty neměla. Strana měla svou voličskou základnu soustředěnou výhradně v hlavním městě. Až 11 kandidátů z celko-

nech, resp. ve veřejných většinových volebních obvodech byla nejsilnější Rassayho liberální malorolnická strana, která zde obdržela čtyři (2,06 %) mandáty, resp. 5,56 % (61 266) hlasů. Strana získala ještě jeden mandát v jednom z debrecínských tajných většinových volebních obvodů, celkem tak v Národním shromáždění obsadila pět (2,05 %) mandátů. Celostátní zisk liberálních malorolníků dosáhl 4,09 % (66 693) hlasů.¹⁵⁶ Ve volbách naprosto propadli tzv. oktobristé. Osmáčtyřicátnická a Kossuthova strana nezávislosti získala jen jeden (0,41 %) mandát ve veřejném většinovém volebním obvodě, které jí zajistily hlasy 23 795 voličů (2,16 %). Hlasy v ostatních volebních obvodech již straně mandát nepřinesly. Nicméně v prvním Národním shromáždění strana zastoupena nebyla. Celkem ji v roce 1922 podpořilo celostátně 2,04 % (33 220) voličů.¹⁵⁷

Původní malorolnickou politiku reprezentující osmačtyřicátnická malorolnická strana obdržela pouze dva (0,82 %) poslanecké mandáty ve veřejných většinových volebních obvodech díky 26 972 (2,45, resp. 1,65 % na celostátní úrovni) hlasům. Jeden mandát (0,41 %) pak obdržela Maďarská strana práce, která získala v jednom veřejném většinovém volebním obvodě 7768 (0,70 %) hlasů.¹⁵⁸

Poslední malou stranou, která ve volbách uspěla, byla Křesťanská zemědělská a živnostenská strana, která získala taktéž jeden (0,41 %) mandát díky 3584 (0,33 %, resp. 0,22 % na celostátní úrovni) hlasům, jež obdržela rovněž ve veřejném hlasování. Pravděpodobně tuto stranu reprezentoval v letenyském¹⁵⁹ volebním obvodě v župě Zala zvolený poslanec, bývalý malorolník György Hegedüs, kandidující pod hlavičkou Křesťanská zemědělská strana.¹⁶⁰ O politickém zaměření výše zmíněného vypovídá parlamentní almanach, kde se uvádí, že byl zvolen s antisemitským programem a byl spolupředsedou krajně pravicového Spolku probouzejících se Maďarů (*Ébredő Magyarok Egyesülete*). Hegedüs se s malorolníky rozešel ještě v květnu 1921. Malorolnické straně vytýkal její příklon k liberalismu, zejména v křesťanské otázce, resp. že neřeší adekvátně židovskou otázku.¹⁶¹

vého počtu 12 kandidovalo v lednu 1920 v budapeštských volebních obvodech. [Srov. MVA I., s. 25 (tab. č. 1920. 6.), 27 (tab. č. 1920. 7.), 29 (tab. č. 1920. 13.) a 22.

¹⁵⁶ MVA I., MVA I., s. 38 (tab. č. 1922. 7.) a s. 36 (tab. č. 1922. 3.); MVA II., s. 48 (tab. č. 6/1922.) a Z. PAKSY, *Választások*, s. tamtéž.

¹⁵⁷ MVA I., s. 38 (tab. č. 1922. 7.) a 36 (tab. č. 1922. 3.).

¹⁵⁸ Srov. tamtéž.

¹⁵⁹ Letenye na jihozápadě Maďarska na jugoslávském, resp. dnes na chorvatsko-slovinském pomezí.

¹⁶⁰ Keresztény Földmíves Párt. Uvedený kandidát do Národního shromáždění zde zvítězil s celkem 1765 (53,29 %) hlasy. [Srov. MVA II., s. 45 (tab. č. 4/1922.).]

¹⁶¹ Srov. MVA I., s. 38 (tab. č. 1922. 7.), 36 (tab. č. 1922. 3.) a 34 (pozn. č. 16.) a srov. *Parlamenti almanach 1922–1927*, s. 264; srov. též *Nemzetgyűlési almanach 1920–1922*, s. 59–60.

Z kandidátů, kteří se o poslanecké křeslo ucházeli jako nestraníci, se do Národního shromáždění dostalo celkem 25. Nestraníční poslanci tak obsadili až 10,25 % poslaneckých křesel. Jejich politické rozřazení však bylo různorodé. Nestranických držitelů poslaneckých mandátů bez dalších přívlastků bylo celkem 14 (5,74 %). Politický profil zbylého počtu nestranických poslanců pak prozrazovaly jejich přívlastky: nestranický křesťanský (1), nestranický křesťanský opoziční (2), nestranický opoziční (6) a nestranický provládní (2).¹⁶² Nestranickým opozičním poslancem druhého Národního shromáždění se stal například i bývalý předseda maďarské mírové delegace hrabě Albert Apponyi.¹⁶³

V souvislosti se známými jmény maďarského společensko-politického života po pádu Maďarské republiky rad uveďme ještě pro zajímavost, že v poslaneckých lavicích druhého maďarského Národního shromáždění usedli vyjma Sándora Simonyi-Semadama i všichni bývalí předsedové vlád: bývalý premiér tzv. odborářské vlády Gyula Peidl zvolený za sociální demokraty,¹⁶⁴ István Friedrich, jenž palácovým pučem sesadil Peidlovu vládu a nechal se jmenovat předsedou vlády arcivévodou Josefem Habsburským;¹⁶⁵ Károly Huszár, předseda tzv. koncentrační vlády, kterou jako první budapešťskou vládu uznaly i dohodové mocnosti, a jenž byl

¹⁶² MVA I., s. 38 včetně tab. č. 1922. 7.

¹⁶³ Stejně jako v prvních poválečných parlamentních volbách (tehdy také jako nestraník), i v roce 1922 byl zvolen ve volebním obvodě Jászberény. Stejně jako v roce 1920 i v roce 1922 však proti Apponyimu nikdo nekandidoval, takže se stal poslancem automaticky, tj. bez volby. [Srov. MVA II., s. 12 (tab. č. 1/1920.), 17 (tab. č. 3/1920.), 35 (tab. č. 1/1922.) a 42 (tab. č. 4/1922.). V případě uskutečnění volebního aktu mělo v roce 1922 v uvedeném volebním obvodě právo odvolit 5957 obyvatel. [Srov. tamtéž, s. 42 (tab. č. 4/1922.).] Pro rok 1920 počet oprávněných voličů ve volebním obvodě není k dispozici. [Srov. tamtéž, s. 17 (tab. č. 3/1920.).] příslušné tabulky tamtéž.) Mandát v tomto volebním obvodě získal Apponyi i ve třetích a čtvrtých parlamentních volbách, tj. v r. 1926 a 1931. Pokaždé kandidoval jako nestraník a pokaždé bez protikandidáta. [Srov. MVA II., s. 57 (tab. č. 1/1926.), 65 (tab. č. 4/1926), 77 (tab. č. 1/1931.) a 85 (tab. č. 4/1931.).] Volební obvod Jászberény Apponyi reprezentoval v parlamentu již od roku 1881.

¹⁶⁴ Peidl získal mandát v poměrném tajném budínském volebním obvodě, kde získal mandát i hrabě Gyula Andrássy anebo čelný zástupce KET Károly Wolff a kde se vítězem voleb stala sociální demokracie se ziskem 32,60 % (21 921) hlasů a dvou mandátů, a v tajném většinovém volebním obvodě Szeged I, kde obdržel 56,31 % (5365) hlasů a porazil kandidáta EP, který obdržel 43,69 % (4163 hlasů). [Srov. MVA I., s. 40 (tab. č. 3/1922.), 50 (tab. č. 8/1922. a 9/1922. a 9/1922.), 39 (tab. č. 2/1922.) a 48 (tab. č. 6/1922.).]

¹⁶⁵ Friedrich byl poslancem zvolen v poměrném tajném jihopešťském volebním obvodě, kde socialisté dostali až čtyři volební mandáty a kde byl poslancem zvolen i jeden z předáků liberálního politického směru István Bárczy, bývalý ministr zahraničních věcí v době prvního restauračního pokusu Karla I. v Maďarsku na jaře 1921 Gusztáv Gratz a další vůdčí osobnost KET Sándor Ernst. AFP zde získala 9,02 % (11 297) hlasů, které jí vynesly jeden mandát. [Srov. MVA I., s. 40 (tab. č. 3/1922.), 50 (tab. č. 8/1922. a 9/1922. a 9/1922.).]

současně zvolen i místopředsedou Národního shromáždění,¹⁶⁶ a rovněž hrabě Pál Teleki, který musel Sándorův palác opustit kvůli prvnímu restauračnímu pokusu Karla I. v Maďarsku na jaře 1921.¹⁶⁷

Na základě uvedených výsledků parlamentních voleb lze zjistit, že proti 157 mandátům,¹⁶⁸ který měl Bethlenův politický kurz k dispozici, stálo celkem zhruba jen 41 levo-středových opozičních zákonodárců, kteří tak obsadili 16,80 % všech mandátů druhého Národního shromáždění.¹⁶⁹ Levo-středová opozice však nebyla zdaleka jednotná a nedokázala v zákonodárném sboru vytvořit jednotnou alternativní politickou platformou vůči Bethlenově vládní síle, což vzhledem k daným politicko-historickým okolnostem nebylo prakticky ani možné.¹⁷⁰

Rozdrobenost politické scény v roce 1922 ilustruje nejen vyšší počet politických subjektů, které kandidovaly do druhého Národního shromáždění, ale i nižší počet vládních a provládních poslanců a vyšší počet opozičních poslanců v nově zvoleném zákonodárném sboru oproti roku 1920 na základě jejich rozřazení na počátku volebního období. Zatímco v roce 1920 připadalo na sto mandátů 72,5 provládních a 27,5 ne-provládních (nikoliv doslova opozičních) poslanců, v roce 1922 to bylo 60,0 provládních a 40,0 ne-provládních poslanců.¹⁷¹

Zajímavou výpovědní hodnotu v souvislosti s výsledky druhých poválečných maďarských parlamentních voleb má i věkové rozvrstvení voličů vládních a provládních politických subjektů a kandidátů a ne-provládních a opozičních stran a kandidátů. Zatímco v roce 1920 volilo provládní politické síly 38,7 % voličů

¹⁶⁶ Huszár byl zvolen ve veřejném většinovém volebním obvodu Sárvár, kde kandidoval proti kandidátovi strany AFP. Jednoznačným vítězem volebního klání se stal Huszár, který obdržel 71,80 % (8 510) hlasů. Kandidát AFP získal 28,20 % (3 343) hlasů. [Srov. MVA I., s. 37 (tab. č. 1/1922.) a 44 (tab. č. 4/1922.).]

¹⁶⁷ Teleki do Národního shromáždění vyslali voliči tajného většinového volebního obvodu Szeged I, kde proti němu kandidoval nezávislý liberální politik István Bárczy, který si místo v poslaneckých lavicích vydobyl v tajném poměrném jihopeštském volebním obvodu (viz poznámkový aparát výše). Vítězství volebního klání Telekiho a Bárczyho v segedínském volebním obvodu bylo poměrně těsné. Teleki obdržel 54,73 % (5385) hlasů a Bárczy 45,27 % (4455) hlasů. [Srov. tamtéž, s. 39 (tab. č. 2/1922.) a 48 (tab. č. 6/1922.).]

¹⁶⁸ Na základě výchozího rozložení politických sil ve druhém poválečném Národním shromáždění bezprostředně po parlamentních volbách.

¹⁶⁹ Do uvedeného počtu opozičních mandátů jsou započítány mandáty MSzDP, liberální stranické, resp. politické hlavičky kandidátních listin a kandidátů (FKgFPP, LE, NDP, resp. ENDSzE) včetně tří mandátů dvou malých agrárních stran (Osmačtyřicátnické malorolnické strany a Maďarské strany práce).

¹⁷⁰ MVA I., s. 38.

¹⁷¹ Rezső RUDAI, *Adalék a magyar képviselőház szociológiájához (1887–1931)*, Társadalomtudomány. A Magyar Társadalomtudományi Társulat folyóirata, 13, 1933, s. 220 anebo TÝŽ, *A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935)*, Budapest 1936, s. 35.

mladších 40 let, v roce 1922 to bylo takřka o deset procent méně – 29,3 %. Opačný pohyb u této věkové kategorie voličů pak nastal v případě podpory ne-provládních a opozičních politických sil. V roce 1920 získal nevládní tábor u této skupiny voličů 24,6% podporu, v roce 1926 pak 29,6% podporu. Naopak podpora provládního kurzu vzrostla v roce 1922 oproti roku 1920 u voličů ve věkové kategorii 41 až 60 let z 54,6 % na 63,9 %. Nevládní politické síly pak u této věkové kategorie ztratily. V roce 1922 poklesl z 66,7 % na 60,2 %. Pohyb u voličů starších 61 let byl marginální a spíše ve prospěch nevládních politických subjektů a jejich kandidátů.¹⁷²

Parlamentní volby potvrdily nové zásadní změny na vnitropolitické scéně poválečného Maďarska „režírované“ premiérem Bethlenem. Největší „malorolnickou“ stranou se stala Jednotná strana, v níž se rozměnil liberalismus a radikální agrární program Nagyatádiho strany, největší parlamentní strany v prvním Národním shromáždění. Většina voličů strany KNEP se přiklonila ke straně EP a tábor politického katolicismu ztratil oproti prvnímu volebnímu období Národního shromáždění na své politické síle. Rozštěpením politicko-katolického spektra vnitropolitické scény zeslábl i vliv legitimistů. Zastoupení liberálů v Národním shromáždění zůstalo nadále bezvýznamné a usednutí zástupců sociální demokracie do poslaneckých křesel bylo pro Bethlena naopak potřebným plusem směrem k zahraničí.

Nová úprava volebního práva změnila i společenskou strukturu nově zvoleného zákonodárského sboru, která korespondovala s Bethlenovými představami. Zastoupení statkářů mezi zákonodárci nadále kleslo, tentokrát z 30 % na 26,9 %. Navíc se v případě zástupců této společenské skupiny v parlamentu poměrně významně proměnila i jejich sociální skladba. Podíl tzv. „poslanců v holínkách“ klesl oproti roku 1920 z 32 na 16, zatímco podíl středně majetných statkářů včetně velkostatkářů stoupl na 36. I tyto změny v sociální struktuře poslanců druhého Národního shromáždění ilustrují minimalizaci politické síly agrárních demokratů na úkor movitějších agrárních skupin, pro které byla nová malorolnicko-zemědělsko-občanská EP programově přijatelnější než původní OKgFP. Mnohem výrazněji se snížil počet zástupců církve mezi poslanci. Jejich úbytek v poslaneckých lavicích Národního shromáždění byl oproti jeho prvnímu volebnímu období 50 %, klesl totiž z 12,1 % na 6,1 %. Poměrně větší pohyb dolů zaznamenalo i procentuální zastoupení středních městských vrstev z řad inteligence (spisovatelé, novináři, umělci, vědci a učitelé). Jejich předchozí 15% podíl poklesl na 9 %. Úbytek těchto společenských skupin nahradili advokáti, jejichž zastoupení vzrostlo z 11,2 % na 14,3 % a župní úředníci, jejichž počet v poslaneckých lavicích vzrostl ze 4,3 % až na 11 %. Posíláno bylo i zastoupení soukromníků, duchodců, soukromých úředníků a různých skupin pracujících, resp. dělnictva. Jejich podíl mezi zákonodárci stoupl z 3,4 % na 9,8 %. Sociální skladba poslanců, ale i samotné vládní strany se

¹⁷² R. RUDAI, *Adalék*, s. 227 nebo TÝŽ, *A politikai ideológia*, s. 41–42.

v mnoha ukazatelích po druhých poválečných parlamentních volbách přiblížila k „dualistickým“ ukazatelům z roku 1910.¹⁷³

Bethlenem budovaný a upevňovaný politický systém poválečného Maďarska, postavený na účelovém politickém usměrňování demokratických zásad občanského parlamentarismu v praxi, především prostřednictvím regulovaného volebního práva, poskytl základní rámec pro politicko-společenský život poválečného Maďarska prakticky pro období následujících 24 let, tj. do obsazení země Němci za druhé světové války v roce 1944. Cílená regulace parlamentní demokracie v meziválečném Maďarsku úspěšně eliminovala politickou moc zejména levicové opozice, tj. sociální demokracie, a liberálních, resp. občansko-liberálních politických směrů, tedy těch politických skupin, které byly spojovány s obdobím Károlyiho lidové republiky. Tyto politické síly měly představovat ony „destruktivní síly“, které se zasloužily o „zcestný“ vývoj země v období od podzimu 1918 do půlky léta 1919, neslučitelný podle vládního kurzu s historicko-politickou tradicí uherského státu. Trvalé omezení politického vlivu „nežádoucích“ politických směrů pak měla pojistit další úprava volebního práva v roce 1926 při příležitosti třetích poválečných parlamentních voleb. Tehdy již byly podmínky volebního práva sice konečně po osmi letech opět normovány zákonem, nicméně podmínky pro přiznání volebního práva byly dále zpřísněny a počet oprávněných voličů se v novodobém Maďarsku propadl vůbec na historické minimum. Propad mezi počtem oprávněných voličů v roce 1920 a 1926 dosáhl již téměř hranici jednoho miliónu.

¹⁷³ Srov. E. GUÓTH, *Trainontól Bécsig*, s. 116–117 a R. RUDAI, *Adalék*, s. 218–219 nebo TÝŽ, *A politikai ideológia*, s. 32–33. O mnohém vypovídala i sociální struktura poslanců obou táborů, provládního a ne-provládního v nově zvoleném druhém řádném poválečném maďarském zákonodárném sboru. Největší skupinu poslanců u provládních (PV) i ne-provládních (NPV) stran tvořili statkáři: PV 33,3 % a NPV 17,3 %. Zatímco druhou nejsilnější skupinu v řadách provládních poslanců tvořili župní funkcionáři – 15,6 %, druhou nejsilnější skupinu v řadách ne-provládních zákonodárců představovali advokáti – 13,3 %. V řadách vládních poslanců dosáhli poměru 15,0 %. Župních funkcionářů usedlo v řadách ne-provládních poslanců jen 4,1 %. Další skupiny měly v řadách poslanců následující zastoupení: spisovatelé, novináři, umělci, učitelé, vědci – PV 6,1 %, NPV 13,3 %; státní funkcionáři – PV 10,9 %, NPV 7,1 %; zástupci církve – PV 4,1 %, NPV 9,2 %; soukromníci, dělníci různých skupin, soukromí úředníci – PV 0,7 %, NPV 23,4 %; zástupci průmyslu, obchodu, úvěrové sféry PV – 8,8 %, NPV 6,1 %; lékaři, lékárníci, odbory, vojáci – PV 4,8 %, NPV 6,1 %; městští funkcionáři – PV 0,7 %, NPV 3,1 %. (Srov. R. RUDAI, *Adalék*, s. 221 nebo TÝŽ, *A politikai ideológia*, s. 36.)

Andrej Tóth

Zweite Nachkriegs-Parlamentswahlen in Ungarn in 1922 – Anpassung des Wahlrechts zu Gunsten der regierenden Einheitspartei Bethlens

Zusammenfassung

Graf István Bethlen, dem die endgültige innere Konsolidierung Ungarns nach dem Kriege zu verdanken ist, bekannte sich zum demokratischen bürgerlichen Parlamentarismus, doch er bevorzugte dessen politische Regulierung durch Bestimmung der Vertretung einzelner Gesellschaftsgruppen in der politischen Verwaltung des Landes. Diesem Grundsatz sollte auch die neue Änderung des Wahlrechts vom Herbst 1919, das nur durch ein Regierungsdekret verordnet worden war, angepasst werden und es wurde deshalb erwartet, dass die Regulierung in den nächsten zwei Jahren (1920-1922) während der Wahlperiode der ersten Nationalversammlung die entsprechende Gesetzform erhalten würde. Dies war jedoch nicht in Bethlens Interesse, denn er plante eine wesentliche Einschränkung des Wahlrechts durch dessen Änderung. Ziel des Ministerpräsidenten war es, die neue Wahlrechtsänderung völlig im Einklang mit seinen Plänen wieder durch ein Regierungsdekret einzuführen, um sich um keine Zustimmung seitens der in der Nationalversammlung vertretenen Parteien bemühen zu müssen. Es gelang ihm dieses Ziel zu erreichen, sodass die im Mai und Juni 1922 stattfindende zweite Parlamentswahl wieder nur auf Grund des durch ein Regierungsdekret geregelten Wahlrechts stattfand. Durch das so dekretierte Wahlrecht wurde die legitime Wählerzahl wesentlich reduziert. Die neue Wahlrechtsänderung vom März 1922 enthielt wieder ein Bildungszensus und das Wahlalter für Frauen wurde von den ursprünglichen 24 Jahren auf 30 Jahre erhöht. Der wichtigste Rückschritt war jedoch die Wiedereinführung der öffentlichen Wahlform in den meisten Wahlbezirken, die sich auf 74 Prozent der legitimen Wähler bezog. Dadurch sank deren Zahl von 3.133.094 im Jahre 1920 auf 2.381.598 im Jahre 1922, also um 24 Prozent.

Andrej Tóth

Second parliamentary election in postwar Hungary in 1922 – adaptation of the electoral law in favor of Bethlen’s ruling United Party

Summary

Count István Bethlen, author of the final internal consolidation of postwar Hungary, professed the democratic civic parliamentarism but he favored its political regulation so that the share of the individual social groups in the political administration of the country could be directed. He subordinated to that principle also the new adaptation of the right to vote from autumn 1919 that was standardized only at the level of a government decree, and therefore it was expected that it would be regulated in form of a law in the course of the two years (1920–1922) of term of office of the first National Assembly. But that was not in Bethlen’s interest because he expected its noticeable curtailment from the adaptation of the right to vote. The Prime Minister’s aim was to enforce the new adaptation of the right to vote, completely in compliance with his idea, only at the level of a government decree again, so that he did not have to seek consensus among parties in the National Assembly. Bethlen succeeded in achieving that aim and the second postwar Parliamentary election, taking place in May and June 1922, could be based on the right to vote passed only in form of a government decree again. The right to vote reduced markedly the number of legitimate voters. The new adaptation of the right to vote from March 1922 introduced the education census again and increased the minimum age of women for getting the right to vote from the original 24 to 30 years. But the most essential step back consisted in the re-introduction of the public way of voting in most electoral districts, affecting up to 74% of legitimate voters. Therefore the number of legitimate voters from 1920, amounting to 3 133 094, dropped to 2 381 598 in 1922, which constituted a decrease by 24 %.

Jana Burešová

Vystěhovalectví z Československa do Austrálie v podmínkách světové hospodářské krize (1929–1932)

Emigration from Czechoslovakia to Australia under the conditions of Great Depression (1929–1932)

The study offers an insight into the life of first Czech and Slovak immigrants in Australia during the existence of the First Czechoslovak Republic. After the hard beginnings in the new milieu most of the Czechoslovak immigrants could eventually make a good career there. Many of them started working in agriculture, mostly in private land-cultivating business. Their life conditions in Australia were very hard and it became soon clear that they had not reckoned with so harsh conditions before leaving for Australia. The worst period of time for them was the turn of the 1920s as many of them became unemployed. The Czechoslovak Foreign Office tried to monitor the general living conditions in the countries where Czechs and Slovaks lived. The Office paid special attention to the social and economic conditions in Australia in the late 1920s and the early 1930s. Detailed information on the situation in Australia was sent to Czechoslovakia. Starting from the end of the 1920s emigration was not recommended. The bad situation started to improve in the latter half of the 1930s.

Keywords: History, 20th century, Australia, Czechoslovakia, emigration, Great Depression

Úvod

Předložená studie je pohledem do života prvních českých a slovenských přistěhovalců v Austrálii v období meziválečné Československé republiky.¹ Zaměřuje se především na konec dvacátých a začátek třicátých let 20. století, kdy byl veškerý život ovlivňován negativními dopady světové hospodářské krize.²

Austrálie patří k oblastem geograficky nejvzdálenějším, kam odcházeli čeští a o něco více slovenští emigranti v první polovině 20. století. Logicky tomu odpovídal i relativně malý počet československých vystěhovalců. Ve druhé polovině 20. století, po nástupu diktátorského komunistického režimu k moci v Československu v únoru 1948, byl následně zaznamenán relativně velký odchod a za těchto okolností už i politických exulantů právě do Austrálie, vedle samozřejmě bližších a schůdnějších či jinak příznivějších demokratických států.³ Tato studie si klade za cíl připravit jisté znalostní východisko o situaci v Austrálii k podrobnému výzkumu právě období druhé poloviny 20. století. Rovněž zde vznikne možnost následného srovnání situace, poměrů a okolností československého vystěhovalectví do Austrálie v první a v druhé polovině 20. století. Emigrace a exil z Československa do Austrálie dosud nebyly předmětem hlubšího a systematictějšího výzkumu mezi českými a slovenskými historiky.⁴

Jistý obraz o okolnostech a podmínkách odchodu Čechů a Slováků do Austrálie a jejich dalším osudu jsme schopni do určité míry zrekonstruovat i z pramenů

¹ Tato studie vznikla v rámci práce na výzkumném projektu GA ČR P410/12/1294 na téma *Český exil Austrálii a jeho kultura 1948–1989*.

² Na problematiku měnících se poměrů ve druhé polovině 30. let s obecným cílem zjistit podobu informačních toků o Austrálii do Československa v období mezi světovými válkami ve 20. století je zaměřena dílčí studie autorky připravená pro publikování v časopisu *Historica Olomucensia* v roce 2013.

³ Problematice československého exilu do Austrálie po roce 1948 je věnován základní výzkum v rámci výše uvedeného grantového projektu.

⁴ Publikací k dějinám Čechů v Austrálii je minimum. Jediným ucelenějším pojednáním o Čechách v Austrálii je anglicky psaná kniha Michael CIGLER, *The Czechs in Australia*, Melbourne 1983, 149 s. Samostatnou kapitolu o Čechách v Austrálii najdeme v knize: Geoffrey BLAINEY, *Dějiny Austrálie*, Praha 1999 (angl. 1994), 251 s. Kapitola *Češi, kteří přijeli do Austrálie*, dodatek autora k českému vydání, s. 209–217. Charakter prezentace útržkovitých osobních životních příběhů doplněných fotografiemi, bez přesných citací a odkazů na pramenné zdroje má kniha Jan KRATOCHVIL – Sabina KRATOCHVILOVÁ, *Můj nový domov Austrálie – Australia My New Home*, Praha 2006. Jan KRATOCHVIL téma zpracoval v rámci projektu *Český a slovenský exil 20. století. Český a slovenský exil 20. století. Katalog k výstavám český a slovenský exil 20. století*. 1. a 2. díl. Uspořádala Společnost pro kulturu a dialog K 2001. Jan Kratochvil, Meadow Art, s. r. o., 2002. V Brně autor zřídil Muzeum československého exilu. Další zmínku o Čechách v Austrálii najdeme v publikaci Josef PAPEŽ, *Československý orel v exilu. Župa svatojáclavská, Český a slovenský exil 20. století*, Brno 2005, s. 145–159.

uložených v České republice.⁵ Další písemnosti se nacházejí v zahraničních archívech, převážně jsou v držení krajanských spolků v cizině, z jejichž činnosti vznikly, mnoho písemností je soukromé povahy, především korespondence a vlastní tvorba, nacházející se v držení jednotlivců.⁶ Pracovníci projektu se k jednotlivým pramenům dostávají postupně a průběžně.

Pramenné materiály k dějinám emigrace a exilu je nutno zkoumat kritickými postupy, jednotlivě, ale v průběhu získávání dalších druhů pramenů i v jejich vzájemné souvislosti. V podstatě se ke studiu dějin emigrace a exilu nabízejí tři skupiny pramenů: První představují materiály vzešlé z činnosti krajanských a exilových institucí, spolků, vydavatelství, výsledky tvůrčí práce emigrantů, exilové a krajanské noviny a časopisy, fotografie, filmový materiál, záznamy rozhlasových vysílání, později televize, výsledky umělecké a literární tvorby. Cenná je osobní korespondence. Druhou skupinou pramenů jsou materiály z působnosti československé státní správy, po únoru 1948 pak i materiály z aparátu komunistické strany a aparátů komunistických policejních a zpravodajských orgánů. Tisk vlastních zemí emigrantů, kde je reflektován vztah občanů vlastní země k emigrantům. Třetí skupinu tvoří úřední a soukromé prameny hostitelských zemí, např. materiály z práce politických stran, zahraničních institucí a organizací.⁷

Tento text vznikl na základě studia písemností úřední povahy (bohaté a podrobné písemnosti Československého ústavu zahraničního) a osobní povahy (korespondence některých emigrantů).⁸ Skromné informace najdeme i ve vybraných periodikách zaměřených na život a potřeby Čechů a Slováků žijících za hranicemi první ČSR. Ve sledované době vycházely (ne vždy pravidelně a ne celé dvacetiletí první republiky) např. časopisy *Krajan*, *Čechoslovák* a *Národnostní obzor*. Příspěvky zde publikované jsou jednak obecného charakteru, k dění světovému i československému, dále obsahují texty věnované otázkám života Čechů v příslušné zemi.

⁵ Hlavní instituce v ČR, kde jsou uloženy písemné materiály k problematice emigrace a následně i exilu jsou především: Národní archiv v Praze, knihovna Libri prohibiti v Praze, Archiv Náprstkova muzea v Praze, Literární archiv Památníku národního písemnictví v Praze, Československé dokumentační středisko v Praze, Národní muzeum v Praze, Centrum pro československá exilová studia na FF UP v Olomouci, Muzeum českého exilu v Brně. Další materiály se nacházejí v Archivu ministerstva zahraničních věcí v Praze, v Archivu bezpečnostních služeb v Praze, Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v Praze.

⁶ Viz komentář o problémech s evidencí materiálu k emigraci a exilu. Stanislav BROUČEK, *Krajanské fondy a jejich uložení*, in: České archivy a prameny k dějinám zahraničních Čechů, Praha, Národní archiv 2007, s. 7–11.

⁷ Podrobný rozbor srov. Vilém PREČAN, *Dějiny exilu a emigrace. Prameny, výzkumné instituce a projekty*, in: České archivy a prameny k dějinám zahraničních Čechů, Praha, Národní archiv 2007, s. 13–23. Srovnej Vilém PREČAN, *Dějiny exilu a emigrace. Prameny, výzkumné instituce a projekty*, in: Česko-slovenská historická ročenka 2005, Brno 2005, s. 125–130.

⁸ Národní archiv v Praze (dále jen NA), fond Československý ústav zahraniční I. (dále jen ČÚZ I.) Fond obsahuje úřední materiály, výběr z korespondence, novinový výstřižkový archiv.

Logicky příspěvků věnovaných Austrálii je minimálně ve srovnání s dalšími zeměmi. Od počátku 20. let vydávala Národní rada československá časopis *Naše zahraničí*. Emigrační ústav Masarykovy akademie práce vydával časopis *Československá emigrace*. Od 1. ledna 1930 splynuly oba časopisy v jeden pod názvem *Naše zahraničí*. K dalšímu spojení došlo v roce 1931 s *Čechoslovákem* pod novým názvem *Národní rada*. Zprávy o Austrálii, i když velmi zřídka, nalezneme i v běžném denním tisku.⁹

Pro získání obrazu o československých krajanech v Austrálii v první polovině 20. století byl fond Československý ústav zahraniční I. v Národním archivu v Praze stěžejním informačním zdrojem. Nejvyšší vypovídací hodnotu zde mají materiály Korespondence ČÚZ pro domácí tisk. Některá zde obsažená témata najdeme zpracovaná do konkrétních článků i ve vybraných periodikách, např. *Krajan*.¹⁰ ČÚZ vydával za první ČSR pro své další potřeby *Vystěhovalecký zpravodaj* s mnohými detailními informacemi, statistickými přehledy.

Spolek Československý ústav zahraniční, založený v roce 1928, měl účel své činnosti vymezen stanovami. Jednalo se o spolek státní.¹¹ Smyslem jeho práce byla péče o zahraniční krajany po stránce národní, kulturní, sociální a hospodářské. Měl spolupůsobit s československými úřady při přestěhovávaní krajanů do vlasti a v organizaci péče o navrátilce. Mapoval dále situaci v zahraničí, kam směřovala československá emigrace, snažil se získat co nejvíc potřebných informací pro československé občany uvažující o vystěhování do ciziny.

V době mezi první a druhou světovou válkou měl ČÚZ podchycen přehled spolků, časopisů a českých škol v zahraničí, nejvíce v USA, Kanadě, Francii, na Volyni, i v dalších zemích. Austrálie v tomto seznamu nefigurovala. Dále existoval seznam obchodníků, průmyslníků, exportérů a importérů, obchodních zástupců,

⁹ Např. F. REZEK, *Náš krajan nám píše, jak se mu daří v Austrálii*, Proud, Brno, 1. 10. 1932, s. 11. Uloženo NA, fond ČÚZ I., kart. 76.

¹⁰ NA, fond ČÚZ I., kart. 76, výstřižky z tisku, např. článek SOBOTKA, *Naši krajané v Austrálii*, Korespondence ČÚZ pro domácí tisk, 14. 11. 1932. (Uvádí, že v Austrálii je asi 200 krajanů, většinou řemeslníci a dělníci, nejvíce žijí v Sydney, kde působí i Československý klub s čítárnou a malou knihovničkou, kde se nachází 85 knih českých, 35 anglických a 30 německých. Klub měl asi 50 členů. Ostatní krajané byli roztroušeni po celé Austrálii. Od konce 20. let byli mnozí ve velké tísní a uvažovali o návratu do ČSR, někteří ho i realizovali). Dále např. články *Čechoslováci jako přistěhovalci v Austrálii*, *Krajan*, duben 1937, *Oslava narozenin dr. Beneše*, *Krajan*, č. 12, 1938, *Zemědělství dělníci do Austrálie*, *Krajan*, č. 18, 1938.

¹¹ Pracovníci ČÚZ se snažili průzkumem v roce 1947 zjistit, jak se jiné státy starají o své krajany v zahraničí. Státní spolek, jako v Československu, existoval ve výrazné menšině států, které prošly průzkumem. Někde byly zjištěny spolky soukromé, někde se staral o krajany v cizině jen zastupitelský úřad. Státní instituce krajanské péče nebyla překvapivě např. ve Francii, Velké Británii, USA, Dánsku, Belgii a dalších státech, podobný spolek jako ČÚZ měla např. Čína. Viz NA, fond ČÚZ I., kart. 24, interní materiál: Dr. Emil F. Nový: *Ako organizujú krajanskú starostlivosť v iných štátoch*.

vedoucích úředníků a osob zvláště významných v československém zahraničí, Austrálie tam také není uvedena. Dále jsou k dispozici z roku 1938 ještě tři seznamy: seznam československých podniků v cizině, zaslaný např. autoklubu dne 25. července 1938, seznam českých sládků v cizině, seznam hospodářsky význačných krajanů v cizině, všechny z roku 1938, nikde Austrálie nefiguruje.¹² Těsně po druhé světové válce vydal ČÚZ přehlednou publikaci mapující stav Čechův cizině, kde najdeme i velmi stručné informace o Austrálii.¹³

Přistěhovalectví Čechů a Slováků do Austrálie

Převážná většina Čechů a Slováků, kteří v době první Československé republiky žili v Austrálii, se na tento kontinent přistěhovala po první světové válce. Po velmi těžkých začátcích v novém prostředí se nakonec většina Čechoslováků dobře uplatnila. Velký počet československých emigrantů se uchytil v zemědělství, převážně v soukromém podnikání na půdě. Zemědělci pěstovali zeleninu, ovoce, chovali drůbež apod. Po pár letech někteří emigranti odjeli zpátky do Československa pro své ženy a děti, někteří si pro ně napsali. Jako nejbližší příbuzní dostaly ženy a děti povolení ke vstupu do Austrálie i v dobách výrazného omezení přistěhovalectví na přelomu 20. a 30. let 20. století. Mnohem těžší bylo pro československé emigranty uchytit se v některém řemesle, malému počtu se to ale nakonec podařilo. Australští zaměstnavatelé očekávali, že emigranti, vyučení doma v Československu ve svých řemeslech, budou schopnější než australští řemeslníci. Ovšem v Austrálii bylo potřebné k osamostatnění řemeslníka i to, aby vedle řemeslné zdatnosti byl i dobrým obchodníkem. Několika málo československým krajanům, vyučeným v řemesle v Československu, se podařilo uplatnit v Austrálii i na poli obchodnickém.¹⁴

V evidenci krajanských spolků, provedené Československých ústavem zahraničním, v rámci celosvětového seznamu byly na území Austrálie registrovány dva spolky: Československý kroužek v Sydney a Československý klub v Melbourne,

¹² NA, fond ČÚZ I., kart.10.

¹³ Josef NĚMEČEK, *Češi a Slováci v cizině*, Praha, ČÚZ v Praze 1947, s. 15: „Na nejmladší pevnině zakotvilo asi 600 krajanů, hlavně v Sydney a Melbourne. Živí se jako dělníci a farmáři. V roce 1927 byl v Sydney založen Československý kroužek jako společenské a kulturní středisko krajanů.“ Počet Čechů a Slováků se v době po první světové válce a vzniku československého státu průběžně uváděl v několika stovkách – první údaje zmiňovaly zhruba 200 krajanů, ve 30. letech asi 400 československých emigrantů, až po asi 600 v období těsně po skončení druhé světové války (situace se změnila až na začátku 50. let, kdy prudce narostl počet exulantů až na téměř 12 000, viz na jiném místě). Počet všech obyvatel celé Austrálie činil mezi světovými válkami zhruba 6,5 miliónu lidí.

¹⁴ NA, fond ČÚZ I., kart. 47, výstřižky z tisku, článek Ladislav VAŠEK, *Čechoslováci v Austrálii*, in: *Omažský hospodář*, 5. 1. 1935, 1/XLV.

který ovšem vznikl až v roce 1939.¹⁵ Větší organizovanosti mezi Čechy a Slováky do značné míry bránily i geografické okolnosti, neboť lidé žili roztroušeni po celém území, takže vzájemný společenský styk byl velmi náročný. Logicky vznikl první spolek ve velkém městě s největší koncentrací emigrantů a působnost omezil jen na dané prostředí. Spolek se začal formovat ve druhé polovině 20. let z podnětů a za velké podpory pozdějšího přednosty československého generálního konzulátu pro Austrálii v Sydney Dr. Rudolfa Kuráže. Československý kroužek, založený v roce 1927, pak spolu s generálním konzulátem pracoval na udržení národního ducha a státně československého sebevědomí mezi Čechy a Slováky v Sydney a okolí. K výraznějším osobnostem 20. a 30. let v Československém kroužku patřili předsedové Petr Funda, rodák od Kolína, strojník a kovotepec, později pak malíř pokojů Jaroslav Zelinka.¹⁶

Na generální konzulát Československé republiky v Sydney došel 17. února 1930 přípis o vytvoření a účelu Československého ústavu zahraničního, o jeho snaze poznat životní podmínky Čechů a Slováků v Austrálii a navázat s nimi spolupráci. Čili v Austrálii obdrželi, tak jako jinde ve světě, kde žili českoslovenští krajané, programové prohlášení Československého zahraničního ústavu v Praze. Na žádost jeho pracovníků konzulát připravil odpovědi na zaslaný dotazník,¹⁷ mapující stav v Austrálii. Především zaslal informaci o existenci Československého kroužku v Sydney. Na počátku roku 1930, kdy byla do Prahy zaslána odpověď na dotazník, měl kroužek 35 členů a byl jedinou československou organizací v australském soustátí. Přehled o krajanech v Sydney obdržel ČÚZ pak ještě v roce 1937.¹⁸

¹⁵ NA, fond ČÚZ II., kart. 70, materiál Evidence krajanských spolků 1945–1966. Plné údaje: Czechoslovak Society – Československý kroužek, L. Plný, 33 Parker Street, Sydney. Czechoslovak Club of Victoria, Československý klub, Dr. V. Dubský, Box 2619 W. G. P. O. (Mrs. H. M. Vostry), 26 Hawkburn, Rd. South YARRA, Melbourne. Oba spolky jsou evidovány i v seznamu z 15. 12. 1947.

¹⁶ NA, fond ČÚZ I., kart. 47, výstřižky z tisku, Ladislav VAŠEK, *Čechoslováci v Austrálii*, Omažský hospodář, 5. 1. 1935, 1/XLV.

¹⁷ NA, fond ČÚZ I., kart. 47, materiál generálního konzulátu ČSR v Sydney adresovaný dne 21. 2. 1930 Československému ústavu zahraničnímu v Praze.

¹⁸ NA, tamtéž, Seznam význačnějších československých krajanů v Sydney a okolí, vypracovaný generálním konzulátem v Sydney a zaslaný do Prahy k dispozici Československému ústavu zahraničnímu dne 9. 8. 1937: V. Kaplan, J. Zelinka, T. Zelinka, T. Zelinka junior, F. Zikán, A. Zach, V. Kučírek, A. Žák, V. Vorel, L. Šafařík, J. Rosenfeld, J. Malý, J. Kopecký, P. Funda, J. Baumruck, F. Baumruck, L. Vašek, F. Pavlík, F. Svatoš, J. M. Polak, J. Klokočník, J. Macura, J. Druška, F. Sluka, J. Nahálka, A. Bodnar, M. Paur, M. Ilavský, D. Jacko, J. Ilavský, J. Mikuláš, V. Kvassaj, S. Kovář, J. Švanda, J. Čulman, J. Tekel, J. Droppa, M. Valusjak, B. Jandura, J. Risik, R. Jandura Kacina, J. Jíra, A. Kováč, M. Kováč, M. Barbus, J. Pietor, F. Prochazka, L. Forst, J. Poliačik, O. Rosenfeld, F. Serafin, J. Uličný, V. Staš, F. Kulich, A. Solanský, K. Plná, S. Holla, J. Sperling, J. Toman, J. Crk, R. Hlinka.

Vzhledem k tomu, že českoslovenští krajané v Austrálii byli převážně dělníci a částečně řemeslníci, nemající příliš výrazný zájem o obchod, doporučoval konzulát v roce 1930 Československému ústavu zahraničnímu v případě zájmu o informace ve věci možného obchodu s československými průmyslovými výrobky se obracet přímo na úřad konzulátu. Dále konzulát odpovídal na konkrétní body zmínovaného dotazníku, z nichž zjišťujeme, že v Austrálii nebyl v dané době nikdo z československých krajanů vlastníkem větších průmyslových závodů, peněžních a obchodních institucí. Z krajanů, kteří byli zaměstnáni jako vedoucí ve větších závodech, byl uveden jen J. Široký, dílovedoucí sklárny společnosti Crown Crystal Glass Co v Sydney, současně byl v roce 1930 i předsedou Československého kroužku. V Austrálii v době do druhé světové války nebyl žádný československý lékař, neexistoval ani hotel, penzionát či větší hostinec v českých či slovenských rukou, mezi československými emigranty nebyl ani majitel či ředitel rozšiřujících se biografů. V Austrálii nebyly rovněž československé národní domy, které byly v místech koncentrace československých emigrantů po světě stavěny a Československý ústav zahraniční tyto národní, kulturní a vůbec spolkové aktivity povzbuzoval.

Československý ústav zahraniční se snažil udržovat komunikaci s emigranty různými způsoby, např. organizováním výstav ze života krajanů v zahraničí a také sjezdy krajanů v Praze. Na Výstavu československého zahraničí, jak zněl i oficiální název, v roce 1931 zaslali exponáty krajané z různých koutů světa, především z Kanady, USA, Jižní Ameriky, zejména z Brazílie a Argentiny, ale i z Evropy, např. z Francie, z Jugoslávie, Rumunska, Volyně, z Vídně v Rakousku, ale také přišlo album fotografií z Austrálie, zachycující hraniční území mezi Queenslandem a New South Walesem.¹⁹

V době první Československé republiky se konaly v Praze sjezdy zahraničních Čechů a Slováků, vždy v červenci před všesokolskými slaty v letech 1932 a 1938. Sjezd 1.–3. července 1932 doporučoval krajanům, aby stále měli na paměti důležitost své vlastní krajanské organizace v cizině. V rezoluci sjezdu stojí: „*V každé osadě, kde žije pohromadě větší počet krajanů, nechť se utvoří ústřední organizace celé národní větve. V ní nechť jsou spojeny všechny české a slovenské spolky, aby byla tak dokumentována jednota národa československého.*“²⁰ Jistě to byl impuls i pro Čechy a Slováky v Austrálii, ovšem mimořádné, už zmíněné podmínky větší organizovanost znesnadňovaly.

V průběhu 20. let 20. století se postupně stávalo stále složitější vystěhovalectví z Československa do zámoří, do USA, Kanady, Jižní Ameriky, i jinam, podobná

¹⁹ NA, fond ČÚZ I., kart. 22, materiál Výstava československého zahraničí 1931, přírůstkový seznam věcí, č. 916.

²⁰ Blíže viz Stanislav KLÍMA, *Ústřední organizace našich zahraničních krajanů*, Národnostní obzor, III., březen 1933, s. 177–191. Článek mj. zmiňuje a přibližuje všechny krajanské ústřední organizace v Evropě.

situace byla i v případě Austrálie. Vystěhovalectví dokonce na čas ustalo úplně. Při příležitosti prvního sjezdu zahraničních Čechů a Slováků v roce 1932 byl vysloven, při hledání východiska z daného stavu, nápad, organizovat vystěhovalectví z Československa jen do jedné země, kde by byla dobře organizovaná, hospodářsky i národně odolná silná česká a slovenská menšina. Ovšem na další rozpracování myšlenky nedošlo.²¹

Jistý kontakt s krajanů v Austrálii měl vedle Československého ústavu zahraničního i Masarykův lidovýchovní ústav, který od roku 1918 zasílal na konzulát v Sydney knihy.²²

Vystěhovalecké oddělení Ministerstva sociální péče v Praze připravovalo velmi podrobné informace o Austrálii v průběhu 20. let, včetně geografického popisu, údajů o podnebí a počasí, stavu obyvatelstva, způsobech zemědělského hospodaření, možnostech zaměstnání, vyjmenovávalo podmínky pro vystěhovance, uvádělo možné kontakty po příplutí do Austrálie.²³

Životní podmínky emigrantů za světové hospodářské krize

Život přistěhovalců v Austrálii byl velmi těžký, v průběhu času se ukazovalo, že s tak velkými existenčními problémy při odchodu do Austrálie nepočítali. Nejtěžší bylo období přelomu dvacátých a třicátých let.

Československý ústav zahraniční se snažil mapovat i obecné podmínky k životu v příslušných zemích, kde žili Češi a Slováci. Zvláště pečlivě úřad sledoval sociálně ekonomické poměry v Austrálii právě na konci 20. a na začátku 30. let v souvislosti se světovou ekonomickou krizí a jejími těžkými sociálními dopady.²⁴ Od roku 1930 vzrůstala v Austrálii nezaměstnanost nebývalou měrou. Její průměrná výše v celém soustátí na konci roku 1930 činila 23,4 %. V jednotlivých státech vypadala situace následovně: Jižní Austrálie 28,5 %, Tasmánie 26,5 %, Nový Jižní Wales 26,3 %, Západní Austrálie 24,5 %, Victoria 21,9 %, Queensland 12,5 %. Uvedená úřední data zahrnovala dělnictvo organizované v dělnických odborových organizacích, a tedy nevystihovala celkovou nezaměstnanost v Austrálii, která byla

²¹ NA, fond ČÚZ I., kart. 24, zpráva Využijme dneška k reorganizaci československého vystěhovalectví, zaslána při příležitosti sjezdu zahraničních Čechů a Slováků v roce 1932.

²² NA, fond ČÚZ I., kart. 24, materiál I. sjezd krajanů 1931–1933. Masarykův lidovýchovní ústav se sídlem v Praze byl osvětovým svazem a v rámci příprav sjezdu krajanů v Praze zaslal výboru pro přípravy sjezdu seznam míst ve světě, kam zaslal knihy, mj. do Austrálie 75 svazků.

²³ NA, fond ČÚZ I., kart. 47, Ministerstvo sociální péče, Vystěhovalecké oddělení, Informace o Austrálii, v Praze v únoru 1928.

²⁴ Podrobné informace přinášel Vystěhovalecký zpravodaj. Sledoval obecnou přistěhovaleckou politiku do Austrálie a politiku samotné australské vlády ve věci přistěhovalectví do Australského svazu. Otiskoval cenné statistické přehledy.

mnohem vyšší. Z členstva dělnických organizací bylo koncem roku 1930 bez práce asi 105 tisíc lidí. Odhady skutečného počtu nezaměstnaných se pohybovaly nejméně kolem 200 tisíc lidí bez práce. Úřední australská statistika uváděla na konci roku 1930 z počtu 447 882 dělníků zapsaných v dělnických organizacích 104 951 nezaměstnaných. Nebyli tam ovšem zahrnuti dělníci pracující jen několik dní v týdnu či na jiný zkrácený úvazek, přičemž počet částečně zaměstnaných dělníků byl odhadován na nejméně 100 tisíc.²⁵

V samotné Austrálii se státní orgány snažily nabízet potencionálním zájemcům o přistěhování adekvátní a aktuální informace. Tak se prostřednictvím ministerstva sociální péče k dalšímu šíření na veřejnost cestou Československého ústavu zahraničního dostaly do ČSR informace vydané australskou přistěhovaleckou komisí (Development and Migration Comission, Kurrajong House, 175 Collins Street, Melbourne).²⁶ Jednalo se pro zajímavost např. o upozornění na situaci v profesi zeměměřičství. Bylo sděleno, že zeměměřič, mající zájem provozovat danou praxi v Austrálii, napřed musí vstoupit do smluvního poměru u některého koncesovaného zeměměřiče a potom se podrobit zkoušce před zkušebním sborem pro zeměměřiče. Rovněž povolání zeměměřiče bylo v Austrálii na konci 20. let „přeplněné“, jak zněla zpráva. Mnozí čerství absolventi škol byli dokonce nuceni přijímat zaměstnání v cizích státech, např. ve Federovaných státech malajských.

Na konci 20. let přicházelo do československého prostředí velké množství zpráv přibližujících australskou situaci a vysvětlujících důvody, proč není dobré investovat do půdy v Austrálii, a tedy uvažovat o vysídlení. Informace o vyhlídkách případných vystěhovalců v oblasti zemědělství byly velmi detailní a komplexní.²⁷ Odborníci zemědělského departmentu v Sydney, praktičtí hospodáři i členové československé obchodní komory, mající dlouholeté znalosti místních poměrů, při projednávání těchto otázek souhlasně konstatovali, že by nedoporučovali žádnému přistěhovalci do Austrálie, který nezná tamní poměry, aby tam v dané době investoval svůj kapitál do zemědělského podnikání, dokud neprodělá v příslušném odvětví farmaření aspoň dvě sezóny k získání potřebných praktických zkušeností. Považovali za naprosto vyloučené začít samostatné farmaření v Austrálii s nepatrnou částkou 40 liber šterlinků, která byla předepsána jako minimální částka při vstupu na kontinent. Jako začáteční kapitál pro jednotlivého malozemědělce označili částku 500 liber šterlinků, zvláště jde-li o nákup půdy v kraji, který má dostupné železniční spojení s trhem.

Ale i přes toto konstatování byly vyslovovány vážné pochybnosti o úspěchu v dané době konce 20. let s poukazem na jednu neúspěšnou aktivitu australské vlá-

²⁵ NA, fond ČÚZ I., kart. 47, Vystěhovalecký zpravodaj 1/4, 1931.

²⁶ NA, fond ČÚZ I., Resumé zpráv komise pro vystěhovalectví a rozvoj Austrálie, Ministerstvo sociální péče, 20. 2. 1929, č. j. 3 884/I/H/1929.

²⁷ NA, fond ČÚZ I., kart. 47, dopis ministerstva sociální péče Vystěhovalectví do Austrálie, adresován Československému ústavu zahraničnímu dne 11. 2. 1929.

dy na počátku 20. let. Federální vláda se tehdy snažila zajistit prostřednictvím projektu „farmaření v malém“²⁸ existenci pro vojáky navrátilší se z války, kteří už dříve byli obeznámeni se zemědělskou prací a ušetřili si v zámořské válečné službě průměrně 200–300 liber šterlinků. Federální repatriační úřad těmto vojínům-farmářům (soldier-settlers) opatřil pozemky, jejichž cena byla rozvržena ke splácení po dobu 20–30 let. Banky, jež v tomto ohledu s repatriačním úřadem spolupracovaly, zapůjčily potřebný kapitál na výstavbu obytných a hospodářských stavení, nákup drůbeže, umělých líhní, sušáren ovoce atd. Vojíni-farmáři byli všemožně podporováni svými sousedy, úřady, zemědělskými institucemi, veřejností, tiskem, protože se na ně pohlíželo jako na národní hrdiny, kterým Austrálie byla povinna vděčností.

Ovšem výsledný efekt této akce byl neúspěšný. Počátkem října 1928 se konal sjezd těchto „soldier-settlers“, kde byl konstatován nezdar tohoto vládního podniku. Podle zprávy předložené parlamentu byl podnik ohrožen pro příštích dvacet let, jak bylo odhadováno, ročním deficitem 600 tisíc liber šterlinků, protože tito vojíni-farmáři se ke konci 20. let nacházeli v takových poměrech, že většina z nich nemohla dostát svým finančním závazkům. Jen nepatrný počet se uplatnil, ostatní po letech marné námahy farmy znechuceně opustili, ochuzeni o své válečné úspory a namnoze rozčarováni svým neúspěchem. Příčinami nezdaru byla buď dlouhotrvající sucha nebo nevhodnost pozemků pro zvolené odvětví farmaření anebo posléze nadprodukce vajec, drůbeže a zejména ovoce. Na sjezdu bylo např. konstatováno, že tehdejší zásoby ovocných konzerv vystačí nejméně na tři léta, vzhledem k ohromné nadprodukci ovoce všeho druhu v Austrálii. Touto nadprodukcí byli např. ruinováni pěstitelé švestek, protože nemohli svou úrodu prodat. Vláda byla zmiňovaným sjezdem požádána, aby těmto zemědělcům poskytla finanční podporu, aby mohli začít v jiném oboru farmaření. Z četných krajů delegáti uváděli případy, že zemědělci musejí pracovat při stavbě cest, aby uživilí rodinu, protože farmaření jim dostatečně nevynáší. Za jádro krize bylo označeno to, že za svoje produkty dostávají ceny, které jim nekryjí ani výrobní náklady, o podnikatelském zisku nemluvě. Jako příklad bylo uvedeno, že v jedné kolonii ve státě New South Wales z 29 rodin vojínů-farmářů po několika letech zbylo jen 11 a tyto rodiny se na konci 20. let nacházely v takové bídě, že se nemohli složit na jízdné, aby vyslaly na sjezd vlastního delegáta.²⁹

Prostřednictvím britského vyslanectví v Praze se do Československa dostávaly informace o kvótách pro vystěhovalectví, které australská vláda stanovovala pro jednotlivé země na každý rok. Např. na rok 1929 bylo sděleno, že australská vláda Jeho britského veličenstva je ochotna přidělit víza přistěhovalcům československé

²⁸ Šlo především o chov drůbeže, produkci vajec, pěstování ovoce apod.

²⁹ Považuji za potřebné upozornit na skutečnost, že Austrálie v dané době žila ze značné části zemědělstvím, proto tomuto tématu bylo věnováno mnoho prostoru. Šlo z převažující míry o život lidí s praktickými zemědělskými či průmyslovými profesemi, čímž je ovlivněno také sledování otázky československého vystěhovalectví do Austrálie.

státní příslušnosti v počtu tři sta osob, jako v roce 1928. Uvádí dále, že v roce 1928 byl počet přistěhovalců o 27 překročen, proto faktické číslo pro rok 1929 je jen 273, přičemž 25 víz bylo vyhrazeno australské vládě, aby je použila k připuštění československých státních příslušníků žijících v mimoevropských zemích. Do tohoto počtu byly zahrnuty i osoby, které již vízum obdržely, ale ještě do Austrálie nevstoupily.³⁰ Do češtiny byl přeložen australský přistěhovalecký zákon, který velmi detailně popisuje podmínky pro možné přistěhování do Austrálie a současně vyjmenovává situace, za kterých není vstup či přistěhování povoleno.³¹

Materiály ministerstva sociální práce o špatných poměrech v Austrálii a nevhodnosti uvažovat o vysídlení na tento kontinent byly vydávány a zasílány Československému ústavu zahraničnímu opakovaně s různým informačním zaměřením o daném problému, často s velmi podrobným rozбором příslušného tématu.³² Vyhledky pro československé imigranty byly stále označovány jako krajně nepříznivé, protože jediným oborem činnosti, v němž se dosud především slovenským vystěhovalcům dařilo přechodně uchycovat, byla práce na farmách. Tato práce byla však tak špatně placena, že většina slovenských vystěhovalců, jež v Austrálii ještě zůstávala, pomýšlela na návrat do vlasti, jakmile si našetří na zpáteční cestu.³³

Nezaměstnanosti v Austrálii postupně přibývalo. Dokládalo to sdělení Československého ústavu zahraničního, získané prostřednictvím konzulátu v Sydney z úředních australských statistik o nezaměstnaném členstvu dělnických odborových organizací. Z celkového počtu organizovaného členstva bylo bez práce v prvním čtvrtletí roku 1927 5,9 procent, ve čtvrtém čtvrtletí už 8,9 procent. A dále rostla. Nezaměstnaností byli postiženi hlavně pracovníci v dolování uhlí, stavebním průmyslu, strojnictví, zpracování dřeva, oděvním průmyslu, výrobě obuvi a přístavní

³⁰ NA, fond ČÚZ I., kart. 47, materiál ministerstva sociální práce ze dne 15. 2. 1929 v českém opise Austrálie – československá kvóta na rok 1929. Na britském vyslanectví v Praze datováno 26. 1. 1929.

³¹ NA, fond ČÚZ I., kart. 47, Austrálie – přistěhovalecký zákon, překlad z angličtiny. § 3 ve čtrnácti bodech vyjmenovává, kterým přistěhovalcům není dovolen přístup do Austrálie (např. kdo neobstojí v písemné zkoušce, tj. kdo nedovede napsat aspoň 50 slov, která mu nadiktuje přistěhovalecký úředník, kdo nemá předepsané zdravotní vysvědčení, kdo je idiot, imbecil, debil, epileptik, šílenec, blázen, nebo osoba na duchu chorá, kdo trpí vážnou nakažlivou nemocí, kdo trpí plicními souchotinami, trachomem nebo některou obtížnou a nebezpečnou nemocí nakažlivou, kdo byl odsouzen a uvězněn pro zločin na rok nebo delší dobu, neuplynula-li od konce trestu doba aspoň pěti let, prostitutkám, kuplířům a osobám žijícím z prostituce, osobám, které se vyslovují pro násilné odstranění vlády australského soustátí atd.).

³² Např. materiál Informace o poměrech v Austrálii ze dne 20. 2. 1929. NA, fond ČÚZ I., kart. 47.

³³ Plat tehdy činil 20–30 liber šterlinků týdně se stravou.

dělnictvo. Nejnákladnější životní podmínky byly v Sydney, kam ovšem valná většina československých přistěhovalců přicházela.³⁴

Jedním z prvních důvodů, kdy byli dělníci propouštěni z práce, byla neznalost anglického jazyka. I na tuto skutečnost byli upozorňováni případní českoslovenští zájemci o vystěhování do Austrálie.³⁵

Při získání povědomí o sociálně ekonomické situaci v Austrálii na přelomu 20. a 30. let 20. století nepřekvapí, že Austrálii se ve vysokém počtu snažili evropští přistěhovalci za daných poměrů opustit. V důsledku světové hospodářské krize byl v Austrálii od roku 1930, po již naznačeném zhoršování ekonomických poměrů ve druhé polovině dvacátých let, zaznamenáván stálý odliv přistěhovalců všech národností. Jako ilustrační příklad je možno uvést situaci v daném roce 1930. Do Austrálie připlulo s cílem se usadit celkem 14 201 evropských přistěhovalců. V téže roce ale téměř dvakrát tolik³⁶ odcestovalo v důsledku tíživých existenčních podmínek. Tedy Austrálie za rok 1930 ztratila 8914 obyvatel.³⁷ Ještě rok před tím, 1929, kdy už se ekonomické poměry začaly zhoršovat, přicestovalo z Evropy 26 589 nových přistěhovalců a odjelo jich 17 970. Tedy Austrálie v roce 1929 získala v souhrnu 8619 osob, které, jak bylo uvedeno, v dalším roce v přibližné výši ztratila. Podle oficiální statistiky Australského svazu se v roce 1929 přistěhovalo 82 248 lidí všech národností (včetně Britů) a vystěhovalo se 71 475 osob. Přírůstek za tento rok tedy činil 8963, což bylo o 23 976 méně lidí než průměr za posledních pět let.³⁸ Od konce 20. let je jednoznačně patrný dopad světové hospodářské krize.

Odlivy lidí zpět do Evropy pokračovaly. Nejvíce Austrálii opouštěly jihoevropské národy – Řekové, Italové, Jihoslované a Maltézané, což byli i hlavní evropští přistěhovalci do Austrálie. V případě Československa činil celkový přistěhova-

³⁴ NA, fond ČÚZ I., kart. 47, Periodická zpráva z oboru vystěhovalectví za 1. čtvrtletí 1929 zasláná generálním konzulátem ČSR v Sydney do Prahy ministerstvu sociální péče. Indexní čísla cen životních potřeb vykazovala v Austrálii tento růst: 1914 – 1000, 1920 – 1697, 1925 – 1451, 1927 – 1472, 1928 – 1469. Průměrné ceny masa byly v Sydney v červnu 1928 o 59 procent vyšší než v červenci 1914.

³⁵ NA, fond ČÚZ I., kart. 47, materiál ministerstva sociální práce zasláný ČÚZ dne 7. 2. 1929. Jedná se o do češtiny přeloženou zprávu z australských novin Sydney Morning Herald, 19. 12. 1929, týkající se propouštění dobrovolných přistavních dělníků, kteří nehovoří anglicky. Uvádí se, že dělníci budou zkoušeni, a ti co nerozumějí rozkazu a nedovedou odpovědět na anglické otázky, budou propuštěni. Zaměstnavatelé poukazovali na to, že cizí dělníci ohrožují i své druhy v práci, i sebe samotné, když nechápou rozkazy a neumějí porozumět varování, které dostávají v nebezpečí: „*Není třeba litovati takovýchto lidí, neboť jednání takové upokojí všechny, kteří jeví odpor proti zaměstnávání takovýchto cizinců dokavad všichni Britové nemají zaměstnání.*“

³⁶ Podle australských úředních statistik přesně 23 115. Viz NA, fond ČÚZ I., kart. 47, Vystěhovalecký zpravodaj, 1/4, 1931.

³⁷ Tamtéž. Uváděné časové období roku 1930 je do 30. 11. 1930.

³⁸ NA, fond ČÚZ I., kart. 47, Vystěhovalecký zpravodaj 1/VI, 1930.

lecký zisk, tzn. po odečtu těch, co v daném roce odcestovali zpět do vlasti, v roce 1927 134 osob, v roce 1928 275 lidí, v roce 1929 představovalo celkové číslo už ale úbytek 9 osob a v roce 1930 úbytek 12 osob.³⁹

Přistěhovalectví z ČSR do Austrálie bylo tedy v hlavní sledované době přelomu 20. a 30. let nepatrné až na přechodnou dobu úplně ustalo. Ministerstvo zahraničí na počátku 30. let celosvětově zmapovalo počty krajanů v cizích zemích, sestavilo na základě údajů všech československých zastupitelských úřadů ve světě statistiku o počtu československých občanů v jednotlivých zemích podle národnosti. Pro Austrálii byl uveden k datu 1. března 1931 počet 91 československých občanů, z toho bylo 59 Čechů a Slováků, 32 Němců.⁴⁰

Nejdůležitějšími událostmi v Austrálii, jež měly vliv na trh práce na konci dvacátých let, byla stávka dřevařských dělníků, která trvala od poloviny roku 1928, a stávka horníků. Dřevařská stávka byla vyvolána rozhodnutím arbitračního soudu, jímž byla pracovní doba prodloužena z 44 na 48 hodin týdně. Během stávky došlo i ke krvavým výtržnostem mezi dělnictvem v Sydney a v Melbourne. Stávka logicky ovlivnila i jiná výrobní odvětví, např. stavební průmysl, a nezaměstnaných přibývalo. Ještě závažnějším než problémy dřevařů bylo propuštění z práce dnem 1. března 1929 asi 11 tisíc horníků ze severního okresu uhelných dolů ve státě New South Wales. Australský uhelný průmysl prodělával vleklou krizi a majitelé dolů se proto rozhodli snížit mzdy. Unie horníků nesouhlasila se snížením platů. Bylo veřejně vyslovováno mínění, že v dolech je zaměstnáno příliš mnoho dělníků a že hrozí propuštění až několika tisícům. Až po šestnácti měsících, v červnu 1930, byla stávka ukončena a horníci byli přijati zpět do práce. Se zaměstnavateli se dohodli na kompromisních opatřeních. Doly však stály před problémem se znovuzískáním ztracených odbytišť v době dlouhé stávky. Plynárny a elektrárny v Austrálii byly nuceny nakupovat uhlí z Anglie. V době skončení stávky bylo na cestě do Austrálie na 50 tisíc tun uhlí. Takže odbytiště získávaly doly zpět postupně. V krizovém roce 1930 byly vnímány, vedle obnovení práce v dolech, jako světlý bod těžkých životních podmínek, vydatné květnové deště, které pomohly zachránit před záhubou stáda ovcí a hovězího dobytka a zlepšily vyhlídky na sklizeň. Austrálie totiž byla do značné míry odkázána na vývoz zemědělských produktů.⁴¹

³⁹ Tamtéž.

⁴⁰ NA, fond ČÚZ I., kart. 9, Korespondence s ministerstvy a úřady, Přípis ministerstva zahraničních věcí Československé republiky ze dne 6. 3. 1931 Československému zahraničnímu ústavu v Praze, Přehled československých příslušníků za hranicemi, v Praze 1. 3. 1931. Pro srovnání obdobný počet československých krajanů byl ve Finsku, 97, Norsku 72, v Indii 48, v Japonsku 20, ale v USA 128 000, Kanadě 42 773, Polsku 7995, Argentině 25 000, Francii 49 991 atd., celkem 36 států.

⁴¹ NA, fond ČÚZ I., kart. 47, Vystěhovalecký zpravodaj 15/2 1929, 1/6 1929, 15/8 1929, 15/9 1929, 1/11 1929, 15/12 1929, 15/4 1930, 15/7 1930, 1/9 1930. Vystěhovalecký zpravodaj přinášel v každém roce detailní informace o projevech a důsledcích hospodářské krize.

Velká nezaměstnanost panovala v důsledku omezení dovozu prohibičními cly také mezi skladištním, přístavním a dopravním dělnictvem, dále mezi kancelářskými zaměstnanci firem pro celní odbavování, mezi personálem velkých importních firem a dalšími pracovníky, kteří dosud nacházeli obživu v různých odvětvích, spojených se zahraničním obchodem.

Kromě uvedených skupin obyvatelstva byli následkem zavedení zvukových filmů velmi postiženi všichni hudebníci, kteří na konci 20. let začali hrát ve skupinách na rozích ulic, aby se užívali, neboť v jiném zaměstnání práci nalézt nemohli. Spolek divadelních majitelů a ředitelů se snažil soudní cestou dosáhnout omezení pro přijímání umělců z cizích zemí. Proto Československý ústav zahraniční zrazoval československé hudebníky z případné snahy hledat si práci v Austrálii. Příslušný materiál⁴² uváděl, že na konci 20. let bylo v Austrálii bez zaměstnání několik tisíc hudebníků. V roce 1930 jako další příznak krizové situace oznámilo více než sto větších australských společností zmenšenou nebo vůbec žádnou dividendu.

Pokud jde o situaci československých emigrantů v Austrálii už dříve usedlých, ani jejich poměry nebyly uspokojivé. Trpěli nestálostí práce, a to jak řemeslníci, tak řadoví námezdní dělníci. Zdejší zastupitelský úřad došel k názoru, po zkušenostech především s přistěhovalci ze Slovenska, že nejsou pro zdejší poměry přizpůsobeni, rozhodně ne za velmi obtížných pracovních poměrů, které už dlouho v Austrálii převládaly. Pro ilustraci uvádíme jeden konkrétní případ složité existenční situace. V lednu 1929 odjelo 6 řemeslníků, tesaři a zedníci původem ze Slovenska, do Nouméa na Nové Kaledonii, kde nastoupili práci za předem sjednaných výhodných podmínek. Měli slíbenou práci na 1 rok, denní mzdu 10 liber šterlinků. K tomu měli dostat byt a stravu a náhradu cestovného ze Sydney do Noumea a zpět. Úřad v Sydney od těchto dělníků obdržel zprávu, že čtyři z nich práci opustili, neboť od zaměstnavatele nedostali slíbenou mzdu, ale jen značně nižší. Zdejší úřad intervenoval u majitele podniku, ten však poukazoval na to, že řemeslníci své řemeslo neovládají dostatečně přes to, že v něm byli v Československu vyučeni.⁴³ Konzulát upozornil do Československa na souvislost, že pokud australští řemeslníci ze Sydney mají tendenci cestovat za prací do Nové Kaledonie, dobře to dokumentuje fakt, že vyhlídky pro řemeslníky z Československa nejsou v Austrálii perspektivní. Zmínění řemeslníci si před cestou do Nové Kaledonie stěžovali, že v Austrálii byli dlouho nezaměstnaní.

Konzulát zveřejnil ještě další konkrétní příklad těžké sociálně ekonomické situace. Několik skupin slovenských přistěhovalců bylo zaměstnáno lisováním eukalyptového oleje na různých místech ve státě New South Wales. Zdejší úřad se ze stížností dělníků dověděl, že byli všemožně poškozováni a zkracováni na mzdě vůdcem své pracovní skupiny. Stížnost dělníků byla zdejšímu úřadu v roce 1929

⁴² NA, fond ČÚZ I., kart. 47, Vystěhovalecký zpravodaj 15/8, 1929.

⁴³ Zde se nabízí otázka, zda podstata věci byla v nižší schopnosti kvalitní práce u československých občanů, či se projevila nečestnost zaměstnavatelů v podmínkách náročných i pro ně.

potvrzena samotným podnikatelem. Následkem výše popsaného postupu vedoucího skupiny pak nespokojení dělníci (celkem deset), práci opustili. Když jinou nenacházeli, tak se obrátili na zdejší úřad s žádostí o pomoc při zprostředkování práce. Zpráva sdělovala konstatování, že místní úřad měl obdobných žádostí o práci více. Pozastavovala se nad faktem, že na úřad se o práci obracejí dělníci v Austrálii usedlí už 1–2 roky, takže by se dalo očekávat, že už jsou s poměry lépe obeznámeni a že by měli být v lepší situaci, než bylo patrné. Hlavně slovenští přistěhovalci, pracující na australském venkově, byly v těžké situaci. Pokud zaměstnání měli, co nejvíce vydělaných peněz posílali svým rodinám domů. Dále používali vydělané peníze na splácení dluhů u domácí banky, kde si mnozí na cestu do Austrálie půjčili. Někteří si neponechávali žádnou rezervu pro případ, když o práci přijdou, což se v době krize relativně často stávalo.

Každodenní život a existenční starosti v Austrálii nám osvětluje dochovaná korespondence několika československých emigrantů s úředníky Československého ústavu zahraničního.⁴⁴ Je dochováno i několik dopisů, ve kterých, nejčastěji slovenští dělníci, líčí těžký život v Austrálii, nedostatek práce, zvláště když cizinec nezná anglický jazyk. Na farmách byla práce snadněji k získání než práce dělnická ve městech, ovšem za velmi malý plat. Přestože Čechy a Slováky vnímali Australané pozitivněji než některé jiné národy, byli českoslovenští emigranti často velmi zklamání a někteří, pokud na to našetřili peníze, se vraceli zpět domů.⁴⁵ Také si dělníci v dopisech stěžovali na to, že se nemohli dostat k lepší práci proto, že nebyli organizováni v odborech, kam je ovšem nechtěli přijmout, protože nebyli nikde zaměstnaní. V dopisech popisovali každodenní peripetie s neúspěšným hledáním práce, zmiňovali se o průběhu stávek dělníků za vyšší platy, např. v Melbourne. Sdělovali obavy z odborově organizovaných dělníků, protože v případě jejich stávek najímali majitelé firem nezaměstnané odborově neorganizované tzv. dobrovolníky, tedy často emigranty, na časově omezenou dobu trvání stávky. Policie ale v takových situacích poskytovala emigrantům ochranu.

V roce 1931 přišlo do Austrálie natrvalo jen devět Čechoslováků, ovšem odešlo jich 41. V roce 1932 jich přišlo celkem 35, ale zároveň odešlo 19 československých emigrantů. Někteří si před odjezdem zařídili povolení k návratu. Jejich situaci v roce 1932 ulehčilo to, že v lednu 1932 spořitelna státu New South Wales, která v dubnu 1931 zastavila platy a v prosinci 1931 byla převzata federální spořitelnou australského soustátí, uvolnila vklady. U československých vkladatelů šlo většinou jen o malé úspory, průměrně ve výši zpátečního lodního lístku. Při pouka-

⁴⁴ NA, fond ČÚZ I., kart. 47. V kartonu je uloženo i několik rukopisných dopisů československých emigrantů v Austrálii adresovaných úředníkům Československého zahraničního ústavu. Píše např. Alexandr Budinský, jednatel Československého kroužku v Sydney. Dopisy podávají také informace o organizování přednášek, např. Josefa L. Erbena na téma 25 let cestování světem aj.

⁴⁵ NA, fond ČÚZ I., kart. 47, dopis krajana, slovenského dělníka z Arst a další podobné.

zování peněz do vlasti českoslovenští imigranti však následkem znehodnocení australské měny ztráceli a platili 125 australských liber za 100 liber anglických. V roce 1932, když práce nebyla, vláda vyplácela státní podporu v nezaměstnanosti všem nezaměstnaným bez rozdílu, takže i českoslovenští imigranti v Austrálii byli od naprosté bídy uchráněni. V případě onemocnění či úrazu jim i nemocnice vycházely vstříc. Při onemocnění trvalejším, zejména duševním, které se mezi přistěhovalci z Československa dost vyskytovalo, se po zlepšení zdravotního stavu snažila v zájmu úspor každá nemocnice odvést pacienta domů. Rozhodnutím federální vlády, že o práci v přístavech, především při nakládání a vykládání zboží, mohou žádat uchazeči i bez odborové organizovanosti, v podstatě kdokoliv, získali českoslovenští imigranti zejména ve státě Victoria poměrně dobře placený druh práce.

Českoslovenští vystěhovalci nacházeli práci ve velké míře při pomocných pracích v zemědělství, při čištění pozemků, kácení dřeva, v domácnostech. Pracovali na kontrakt nebo za pevnou mzdu. Při práci za pevnou mzdu dostávali týdně zhruba 25 liber šterlinků a celé zaopatření. Skupina asi dvaceti slovenských vystěhovalců se specializovala na destilaci eukalyptového oleje. Museli pracovat ve dne v noci. Ve dne sbírali listí, z něhož až do 9 hodin večer destilovali silici a od 2 hodin ráno už zase byli v pracovním nasazení. Někteří, když získali zkušenosti, věnovali se zemědělství, najímali si menší pozemky či si je na mírné splátky koupili a farmařili pro sebe. Většinou pěstovali hrách, zelí, květák, cibuli apod. Na náročnější hospodaření, jako je např. drůbežářství, výroba mléka, ovocnářství, pěstování pšenice, neměli dost kapitálu. Od roku 1932 se začala situace krajanů lepší, dlouhodobě nebyl už nikdo bez práce. Nezaměstnanost mezi československými imigranty pak během roku 1933 začala mírně klesat.⁴⁶

Na samém počátku 30. let australská vláda v podstatě zakázala přistěhovalectví nebritských státních příslušníků do Austrálie.⁴⁷ Zdůvodňovala to vysokou nezaměstnaností, jež byla ve všech státech australského společenství. Departement vnitřní doporučoval, aby příslušné československé úřady nevystavovaly pasy k cestě do Austrálie svým občanům, kteří by tam jeli za prací nebo aby se tam usadili, pokud by se tito lidé nemohli prokázat „povolením k přistání“, tzv. Landing Permit, vystaveným australskými úřady. Napříště měl být přístup do Austrálie povolován jen ženám a nedospělým dětem (do věku 18 let) československých vystěhovalců již v Austrálii usdlých. Bylo považováno také za žádoucí, aby v těchto případech muž, otec, opatřil od australských úřadů pro svou ženu a děti povolení k přistání. Australská vláda mezi nejbližší příbuzné nepočítala bratry, synovce, bratrance, švagry atd. O zvláštních případech mělo být rozhodováno individuálním posouze-

⁴⁶ NA, fond ČÚZ I., kart. 47, Zpráva pro ČÚZ: Jak se daří našim vystěhovalcům v Austrálii (psáno slovensky, z roku 1933, bez přesného data a bez podpisu).

⁴⁷ NA, fond ČÚZ I., kart. 47, Materiál Ministerstvo zahraničních věcí ČSR, 11. 2. 1931, dopis z Ministerstva pro informaci Československému ústavu zahraničnímu „Další omezení přistěhovalectví do Austrálie“.

ním žádosti. Přistání osob, proti nimž nebylo shledáno nic negativního a které přijížděly do Austrálie jen na dočasnou návštěvu za účelem obchodu a zábavy, tedy obchodníci a turisté, nebylo bráněno ke vstupu na pevninu, ale jejich návštěva nesměla být delší než šest měsíců. Očekávalo se, že tento typ návštěvníků Austrálie bude cestovat na lodi v první třídě a že se budou moci prokázat zpátečním lodním lístkem, resp. lístkem do jiné země mimo Austrálii. Pokud šlo o cestování československých státních příslušníků, kteří už v Austrálii žili a hodlali australské soustátí opustit jen dočasně, federální vláda doporučovala, aby si před odjezdem od tamních celních úřadů opatřili povolení k návratu (Reentry Permit). Tento doklad jim zabezpečil, že se mohli vrátit do Austrálie bez potíží v době, pro kterou bylo povolení platné.

Československý ústav zahraniční přinášel upozornění na možná velká úskalí v Austrálii pro ženy, pokud by se rozhodly přicestovat s cílem se v Austrálii provdat a neznají anglický jazyk. Byly totiž zaznamenány případy, kdy ženy na inzerát v novinách si začaly dopisovat např. s australským farmářem, ten jim zaplatil dopravu, ale nakonec ženy sňatek odmítly. Ovšem bez znalosti jazyka nemohly najít práci a bez přátel těžko mohly v cizím prostředí žít.⁴⁸

Vlády jednotlivých států i federální vláda australského soustátí hledaly od počátku 30. let cestu, jak ulevit nezaměstnaným. Např. vláda státu New South Wales zavedla v roce 1930 daň z platu všech zaměstnanců státních i soukromých a ze získaných prostředků hodlala opatřit zaměstnání lidem bez práce. Platy ministrů, členů i úředníků státního parlamentu byly sníženy o 15 % a platy státních zaměstnanců byly zredukovány o 7 %, současně byla prodloužena pracovní doba z 36 na 39 hodin týdně. A opatření šla ještě dále: v průmyslových podnicích byl zaveden všeobecný pracovní týden 48hodinový místo dosavadního 44hodinového. Byla zrušena všechna ustanovení o výši mezd zemědělského dělnictva. Posléze byla zavedena daň ze všech platů a příjmů větších než 80 liber šterlinku ročně, a to částkou 3 pence z každé celé libry šterlinků. Těmito opatřeními hodlala vláda získat finanční prostředky do jakéhosi fondu, z něhož by opatrovala užitečnou práci nezaměstnaným. Této částky nemělo být použito na podpory v nezaměstnanosti. Tedy vidíme snahu o aktivní přístup a řešení, ale faktický efekt nebyl příliš výrazný. Získaným fondem disponoval zvláštní výbor pro potírání nezaměstnanosti, tvořený ministrem financí, ministrem práce, ministrem vnitra z moci úřední a dále zde bylo

⁴⁸ NA, fond ČÚZ I., kart. 47, Vystěhovalecký zpravodaj, 15/2, 1930. Zde je detailně vyličená těžká situace ženy, které na základě seznámení s mužem přes inzerát, dopisy a výměnou fotografií i přes zaplacení lodního lístku pro ni a jejího malého syna, nakonec při střetu s tvrdou realitou farmy v Západní Austrálii odmítla uzavřít sňatek a vrátila se do Perthu. Tam ovšem, přesto, že byla zručná švadlena, slušná žena, nenašla práci, neboť se s případnými zaměstnavateli nedovedla ani v základech domluvit.

pět členů z řad národohospodářských odborníků, průmyslníků a dělnictva.⁴⁹ Dále se vláda snažila řešit situaci zemědělských dělníků, kterých bylo nezaměstnaných zhruba 10 tisíc. Např. poskytla lesnické komisi státu New South Wales prostředky, aby část dělníků mohla být zaměstnána při výrobě železničních pražců. Na řešení nezaměstnanosti přispěla i federální vláda ze svého rozpočtu.

Závěr

Kolem poloviny 30. let se ekonomická a následně i sociální situace v Austrálii začala zlepšovat. Ve druhé polovině 30. let byly prostřednictvím Československého ústavu zahraničního zaznamenány tendence australských úřadů získat do země opět přistěhovalce, tedy chyběla pracovní síla pro znovu se pomalu rozvíjející ekonomiku.⁵⁰

⁴⁹ NA, fond ČÚZ I., k. 47, Vystěhovalecký zpravodaj, 15-IX, 1930. Výbor měl za úkol uvažovat o prostředcích, jak zabránit nezaměstnanosti nebo ji aspoň omezit, vypracovávat plány na použití nezaměstnaných k veřejným pracím, provádět šetření o všech návrzích na zmenšení nezaměstnanosti a na rozdělení práce v jednotlivých průmyslových odvětvích na větší počet osob, opatřit novou odbornou výchovu lidem, kteří nemohli najít práci ve svém dosavadním oboru, doporučovat způsob využití peněz z fondu, získaného uvedeným zdaněním včetně půjček veřejným i soukromým organizacím, které by byly schopny zaměstnat větší počet nezaměstnaných.

⁵⁰ NA, fond ČÚZ I., kart, 76, výstřižky z tisku, v časopise Krajan byl 1. července a 1. srpna 1937 otištěn dopis J. L. Erbeny: „*Vláda spolkových států australských odhodlala se k novému pokusu získati přistěhovalce. Každý bezúhonný a pracovitý Evropan je v zemi vítán, rozhodne-li se věnovat zemědělství. S jednotlivci těžko jednati, avšak celá skupina vystěhovalců, zastupovaná konzulem, jednala by lehce.*“ Tento dopis je tedy informací krajana o reálných poměrech v Austrálii ve druhé polovině 30. let.

Jana Burešová

Auswanderung aus der Tschechoslowakei nach Australien während der Großen Wirtschaftskrise (1929–1932)

Zusammenfassung

Die meisten Tschechen und Slowaken, die während der Ersten Tschechoslowakischen Republik in Australien lebten, waren in diesen Kontinent nach dem Ersten Weltkrieg eingewandert. Es handelte sich meistens um manuelle Arbeitskräfte.

Die Abhandlung bietet eine Einsicht in das Leben der tschechischen und slowakischen Einwanderer in Australien während der Existenz der Ersten Tschechoslowakischen Republik. Es wird vor allem auf das Ende der zwanziger und den Anfang der dreißiger Jahre des 20. Jahrhunderts eingegangen, wo das Leben von den negativen Auswirkungen der Wirtschaftskrise stark betroffen wurde. Nach den schweren Anfängen im neuen Milieu konnten sich schließlich die meisten Tschechoslowaken ziemlich gut durchsetzen. Viele tschechoslowakische Einwanderer arbeiteten in der Landwirtschaft, meistens in privater Feldbestellung. Ihr Leben in Australien war sehr schwer und es zeigte sich bald, dass sie mit so großen Problemen vor der Auswanderung nach Australien nicht gerechnet hatten. Am schwersten war die Zeit an der Wende der zwanziger Jahre, wo die Arbeitslosenquote unter den Landsleuten besonders hoch war. Viele von ihnen kehrten in die Tschechoslowakei zurück. Das Tschechoslowakische Außenamt bemühte sich, auch die allgemeinen Bedingungen in den Ländern, wo Tschechen und Slowaken lebten, zu untersuchen. Besonders sorgfältig wurden vom Amt die sozialökonomischen Verhältnisse in Australien am Ende der zwanziger und Anfang der dreißiger Jahre untersucht. Das Amt sandte detaillierte Berichte über die Lage in Australien nach Prag. Ab Ende der zwanziger Jahre wurde die Auswanderung nicht empfohlen. Seit der Mitte der dreißiger Jahre kam es zu einer Verbesserung der Lage.

Jana Burešová

Emigration from Czechoslovakia to Australia under the conditions of Great Depression (1929–1932)

Summary

Most of the Czechs and Slovaks living in Australia during the existence of the First Czechoslovak Republic immigrated into that continent after the First World War. They were mostly doing manual work.

The study offers an insight into the life of first Czech and Slovak immigrants in Australia during the First Czechoslovak Republic and concentrates primarily on the period from the late 1920s to the early 1930s when their life was strongly affected by the international Great Depression. After the hard beginnings in the new milieu most of the Czechoslovak immigrants could eventually make a good career there. Many of them started working in agriculture, mostly in private land-cultivating business. Their conditions of life in Australia were very hard and it became soon clear that they had not reckoned with so harsh conditions before leaving for Australia. The worst period of time for them was the turn of the 1920s as many of them lost their jobs. Many emigrants returned back to Czechoslovakia. The Czechoslovak Foreign Office tried to monitor the general living conditions in the countries where Czechs and Slovaks lived. The Office paid special attention to the social and economic conditions in Australia in the late 1920s and the early 1930s. Detailed information on the situation in Australia was sent to Czechoslovakia. Starting from the end of the 1920s emigration was not recommended. The bad situation started to improve in the latter half of the 1930s.

Lukáš Novotný

Foreign Office, britské vyslanectví v Praze a sudetoněmecká otázka v roce 1937

The Foreign Office, the British Legation in Prague, and the Sudetengerman question in 1937

The views of Great Britain and its Foreign Office concerning the relation between the Czech and the German ethnic population in Czechoslovakia changed in the 1920s and 1930s. While in the 1920s the status quo in Czechoslovakia was recognized by London and the country was viewed positively as a rationally organized state, there was a change in the latter half of 1930s consisting in a shift from the positive toward a rather hesitant attitude to the existence of Czechoslovakia. The present study is based on an analysis of British unpublished sources related to the activities of the British Legation in Prague and shows that the year 1937 constituted a change in the Legation's views of Czechoslovakia compared to the preceding period of time. Its leading officials, Envoy Basil Cochrane Newton and Secretary Robert Hadow, increasingly tended to the opinion that Prague must achieve an agreement with the Sudetengerman Party. This was an obvious shift in position compared to the year 1936 when the British Legation demanded negotiations with all Sudetengermans, including the "activistic" parties.

Keywords: History, 20th century, Great Britain, Foreign Office, Sudetengermans, Czechoslovakia, year 1937

Sudetoněmecká strana a její vůdce Konrad Henlein zažili úspěšný rok 1936 – straně se podařilo internacionalizovat problém sudetských Němců (petice proti Machníkovu výnosu u Společnosti národů) a navázat důležité kontakty s jedním z vedoucích představitelů britské zahraniční politiky, se stálým státním podtajemníkem ministerstva zahraničí sirem Robertem Vansittartem. Prvně jmenovanému úspěchu výrazným způsobem napomohlo britské vyslanectví v Praze, konkrétně vyslanec sir Joseph Addison a tajemník vyslanectví Robert Hadow, jež ve svých hlášeních do Londýna značně negativně informovali o československé politice vůči největší národnostní menšině a kritizovali i osobu prezidenta Edvarda Beneše. Na podzim 1936 se sice změnilo diplomatické zastoupení Spojeného království v Praze, ale ani nový vyslanec Charles H. Bentinck názorovou linii s ohledem na sudetoněmecký problém neměnil; jedinou nadějí na zažehnání krize v česko-německých vztazích bylo podle jeho mínění oboustranné pochopení nutnosti ústupků, ale především zlepšení životních podmínek německé menšiny v Československu.¹

Charles Bentinck poslal v lednu 1937 do Londýna zprávu, v níž informoval *Foreign Office* (konkrétně ministra zahraničí Anthonyho Edena), že Edvard Beneš pronesl na Štědrý den rozhlasový projev v češtině a poté i v němčině. Hlavními tématy byly podle vyslance Společnost národů, československá bezpečnost a problém německé menšiny. Prezident označil uplynulý rok za „*pravpěpodobně nejneklidnější od dob války*“.² Neopomněl však zároveň prohlásit, že Československo je připraveno na všechny možnosti budoucího vývoje; a poté ještě dodal: „*Musí být uděláno vše pro udržení míru v roce 1937.*“³

S ohledem na německou menšinu Beneš podle Bentincka prohlásil, že vláda učinila úspěšné kroky směrem k vyřešení tohoto problému, který prezident raději označuje za „celostátní problém“ než za „menšinový problém“, upřesnil britský vyslanec a doplnil, že československá vláda bude podle Edvarda Beneše v nadcházejícím roce připravena na spolupráci se všemi obyvateli státu. Dne 28. prosince 1936 se s Bentinckem, o němž se již vědělo, že odchází na nové působiště do Chile, sešel německý vyslanec v Praze Ernst Eisenlohr. Oba muži se v průběhu konverzace dostali k Benešovu vánočnímu projevu, o němž se německý vyslanec vyjádřil v tom smyslu, že kromě řeči se nestalo nic a že je potřeba tlaku na Prahu, aby se věci daly do pohybu.⁴

¹ Podrobněji srov. Lukáš NOVOTNÝ, *Foreign Office, britské vyslanectví v Praze a sudetoněmecká otázka v Praze v roce 1936*, Moderní dějiny. Časopis pro dějiny 19. a 20. století 19, 2011, č. 2, s. 149–182. Zde také srov. podrobnější rozbor literatury.

² The National Archives, London, Kew (dále TNA), FO 371/21125, R 154/154/12, Mr. C. H. Bentinck (Prague), 29. 12. 1936, fol. 2.

³ Tamtéž, fol. 3.

⁴ Tamtéž, fol. 3–4. Eisenlohr si svému britskému kolegovi stěžoval na útlak sudetských Němců ze strany československých úřadů. „*Z rozhovoru s Dr. Eisenlohrem jsem si odnesl poznatek, že zastává názor, podle něhož jakmile se Dr. Beneš nebude obávat Německa, přestane*

Na konci Bentinckovy zprávy se ke slovu dostal i problém německých aktivistických stran; československá vláda je údajně nikdy neobětuje, tvrdil vyslanec, protože dlouhé roky podporovaly československý stát. SdP si po vyjádření ministra spravedlnosti Ivana Dérera (17. prosince 1936) musela uvědomit, že řešení sudetoněmeckého problému leží v její spolupráci s aktivistickými stranami, dodal Bentinck. Podle britského vyslance byla slova slovenského politika, člena československé sociální demokracie a předního zastávce ideje čechoslovakismu důležitá v tom smyslu, že znamenala změnu v postoji sociálních demokratů, kteří až doposud jednání s SdP striktně odmítali.⁵

Na konci druhé lednové dekády roku 1937⁶ přijal britského vyslance na audienci československý prezident. Když se rozhovor stočil na problém německé menšiny, Edvard Beneš prý Bentincka dlouze poučoval o historii tohoto fenoménu a obhajoval dosavadní vládní politiku. Poukázal rovněž na pozici národnostních minorit v jiných státech Evropy a dodal, že Praha vždy zastávala liberální menšinovou politiku.⁷ Britský vyslanec vyslovil po diskuzi závěr, že „*je pravdou, že se vláda pokusila o postupnou ‚čechizaci‘ země, ale jednalo se o dobrovolný proces, kdy neexistovalo žádné nucení*“. Prezident uznal, že procentuální podíl Němců ve státní správě v německých okresech neodpovídá jejich celkovému počtu, ale dodal, že musí existovat lidé, na něž se vláda může spolehnout.⁸

O několik dní později se vyslanec Bentinck sešel s předsedou vlády Milanem Hodžou; tématem jejich rozhovoru se samozřejmě stala německá menšina v Československu. Počátek roku 1937 se totiž nesl ve znamení skutečných příprav pro národnostní vyrovnání. Již na počátku ledna jednala vláda o způsobu národnostního vyrovnání s aktivistickými německými politiky a 24. ledna 1937 referoval premiér Hodža v rozhlase o principech dohody s Němci. O tři dny později pak ministr zdravotnictví a tělesné výchovy Ludwig Czech jménem tří německých ministrů a po domluvě aktivistických německých stran prohlásil, že se dohoda z pohledu německých aktivistických politických sil jeví jako reálná. Ve společném memorandu pře-

hledat řešení sudetoněmeckého problému,“ informoval Bentinck Londýn. Britský vyslanec však nebyl přesvědčen o optimismu svého německého kolegy ohledně dosažení dohody Berlína a Prahy. I když se předseda vlády Milan Hodža a ministr zahraničí Kamil Krofta snažili o dohodu s Němci, Eisenlohr jejich snahy v důsledku vlivu prezidenta na tvorbu zahraniční politiky zpochybnil, doplnil Bentinck. Srov. tamtéž, fol. 5.

⁵ Tamtéž, fol. 6–7.

⁶ Součástí studie není analýza problému sudetoněmeckých stížností na půdě Společnosti národů v roce 1937.

⁷ TNA, FO 371/21127, R 685/188/12, Mr. Bentinck (Prague), 20. 1. 1937, fol. 138.

⁸ Tamtéž. Bentinck na závěr rozhovoru popřál Benešovi a celé republice hodně štěstí do budoucna. Československý prezident projevil přání – mít čas, aby se vše vyřešilo mírovou cestou.

daném ministerskému předsedovi 27. ledna 1937,⁹ které obsahovalo národně politické návrhy německých koaličních stran, deklarovali ochotu dorozumět se na demokratickém základě, demokratickými metodami a v demokratickém duchu.¹⁰

Britský vyslanec se s Hodžou sešel ve stejný den, kdy němečtí aktivisté předali premiérovi své memorandum. Druhý den se měl předseda vlády podle Bentinckových slov sejít s opozičními německými stranami – v tuto chvíli se jednalo především o Sudetoněmeckou stranu, ostatní subjekty byly marginální. Zatímco požadavky aktivistů nepřekročily rámec platné ústavy, u opozičních stran tomu mělo být naopak, domníval se britský diplomat. Hodža prohlásil, že jako příslušník slovenské menšiny v předválečném Uhersku dobře chápe pozici Němců v Československu, a dodal, že se Rakousko-Uhersko rozpadlo proto, že nedokázalo vyřešit problémy svých menšin.¹¹ Hodža, stejně jako prezident Beneš, uznal, že počet Němců ve státní správě neodpovídá jejich procentuálnímu zastoupení ve státě, a prohlásil, že by to mělo být změněno; nenavrl však žádné konkrétní řešení. Souhlasil rovněž s tím, že okresy s německou většinou na tom nejsou hospodářsky dobře, ale odmítl odpovědnost vlády; na vině byla podle jeho názoru jednoznačně ekonomická krize.¹² Vyslanec Bentinck informoval Londýn, že premiér i ministr zahraničí mají upřímný zájem na vyřešení minoritního problému, zároveň však dodal: „*Musíme doufat, že budou mít dostatek času, než se z toho stane politikum.*“ Hodža také nelibě nesl vměšování cizích států do vnitřních záležitostí Československa; podle vyslancových slov však přátelské rady Londýna do této kategorie nespádaly.¹³

Na konci ledna 1937, ještě před svým odjezdem do Chile, se tedy britský vyslanec sešel se dvěma nejvyššími československými ústavními činiteli. Oba muži mu potvrdili, že by se postavení Němců ve státě mohlo zlepšit, ale ani jeden mu nedokázal nastínit nějaké konkrétní řešení; Beneš i Hodža také odmítli nařčení ze

⁹ Hlavní byly tři oblasti: „1) vládní zakázky a proporcionální zaměstnávání Němců ve státních službách; 2) vzdělávání; 3) jazyková otázka.“ Jan KUKLÍK – Jan NĚMEČEK, *Národnostní problematika v Československu očima americké diplomacie (1933–1938)*, Moderní dějiny. Časopis pro dějiny 19. a 20. století 19, 2011, č. 2, s. 197.

¹⁰ Podrobněji srov. Andrej TÓTH – Lukáš NOVOTNÝ – Michal STEHLÍK, *Národnostní menšiny v Československu 1918–1938. Od státu národního ke státu národnostnímu?*, Praha 2012, s. 353; Detlef BRANDES, *Sudetští Němci v krizovém roce 1938*, Praha 2012, s. 35–36.

¹¹ TNA, FO 371/21127, R 691/188/12, Mr. Bentinck (Prague), 27. 1. 1937 (datum registrace 1. 2.), fol. 153.

¹² Tamtéž, fol. 154.

¹³ Tamtéž. Jako zajímavá se v tomto kontextu jeví interpelace konzervativního poslance Samuela Vyvyana Adamse, který se zeptal Anthonyho Edena, zda se jakékoli porušení územní integrity a nezávislosti Československa stane pro vládu Jeho Veličenstva nepřátelským aktem. Ministr zahraničí odpověděl vyhýbavě, pouze odkázal na své vyjádření z poloviny předchozího roku. Adams se přesnější odpovědi nedočkal ani v následné debatě. Srov. TNA, FO 371/21127, R 759/188/12, Parliamentary Question. Mr. Adams, 1. 2. 1937 (datum registrace 3. 2.), fol. 164.

záměrného hospodářského poškozování sudetských Němců. Zároveň na obou schůzkách zaznělo jedno důležité přání – mít dostatek času, aby se vše vyřešilo mírovou cestou. Následující měsíce však měly ukázat, že toto přání nemělo a nemohlo být splněno.

Na počátku února 1937 se tajemník britského vyslanectví v Praze Robert Hadow pokusil, po dvouletém pozorování tohoto problému, jak sám tvrdil, shrnout otázku sudetských Němců, již označil za klíč k udržení míru ve střední Evropě. Domníval se, že pokroku nelze dosáhnout bez nezaujatého nátlaku „*opravdových přátel demokracie a míru*“. Dospěl rovněž k závěru, že se prezident republiky pohybuje v zajetí československých zákonných norem a rasových predsudků. Hadow tedy svůj názor na Edvarda Beneše nezměnil (stačí připomenout jeho výpady v předcházejícím roce) a i nadále jej považoval za jednu z hlavních příčin eskalace sudetoněmeckého problému. Britský diplomat se přesto domníval, že dobrá vůle Velké Británie dokáže pohnout věci k lepšímu.¹⁴

Britská vůle se měla podle jeho názoru projevit ve snaze přimět Prahu a Berlín k přímým jednáním, přičemž prvně jmenovaný měl přiznat sudetským Němcům plná práva československých občanů a Německo mělo naopak uznat právo Československa na teritoriální integritu a na loajalitu všech svých obyvatel. Londýn měl, zopakoval Hadow, soukromě naznačit československým představitelům, že vláda Jeho Veličenstva je ochotna přispět k dohodě; v jeho podání však tato nabídka pomoci vyzněla jako jemný nátlak především na prezidenta Beneše, aby se snažil dohodnout s Německem. Hadow vyzýval britského ministra zahraničí, aby se dříve, než bude pozdě, rozeběhla nějaká akce (tlak na dohodu mezi Německem a Československem), pokud nemá zvítězit duch „*bojácného čekání na nevyhnutelné*“.¹⁵

O několik dní později (5. února) Hadow napsal Owenu O'Malleymu, vedoucímu *Southern Department* na *Foreign Office*, a informoval jej o tom, že se do Londýna chystá významný představitel německých sociálních demokratů v Československu Wenzel Jaksch (od 14. do 21. února). Ten cestoval do Francie a Velké Británie, aby podle Hadowových slov podpořil věc německého aktivismu a kritizoval Sudetoněmeckou stranu a Konrada Henleina. Britský diplomat dále psal, že se Jaksch pokusí získat podporu liberálů a labouristů, v čemž má neoficiální podporu československého vyslanectví v Londýně, „*ale Masarykovi nebylo podle mých informací nic zmíněno*“, dodal Hadow.¹⁶

Byl rovněž přesvědčen, že Jaksch podceňuje nebezpečí odporu SdP proti stávajícímu stavu a že aktivisté budou raději riskovat konfrontaci mezi Českosloven-

¹⁴ TNA, FO 371/21127, R 839/188/12, Mr. Hadow (Prague), 2. 2. 1937 (datum registrace 8. 2.), fol. 175. Součástí Hadowovy zprávy je obsáhlé memorandum o sudetských Němcích, shrnující počátky problému i jeho současný stav. Srov. fol 179–192.

¹⁵ Tamtéž, fol. 177.

¹⁶ TNA, FO 371/21127, R 903/188/12, Mr. Hadow (Prague) to Mr. O'Malley, 5. 2. 1937 (datum registrace 9. 2.), fol. 215–216.

skem a Německem, než aby se snažili o dohodu s Henleinem; tajemník britského vyslanectví neopomněl v této souvislosti zkritizovat nepružnou politiku „zkušených aktivistů“ Roberta Mayr-Hartinga a Franze Spiny. Jaksche naopak označil za přístupného modernějšímu pojetí menšinové politiky, spočívající v hájení zájmu německé minority jako celku. Hadow poté uvedl dva body, o nichž mu Jaksch vyprávěl – 1) současné česko-německé rozhovory pod patronací premiéra Hodžy se zastavily kvůli sobecké politice některých československých politiků, kteří odmítají jakékoli ústupky loajální německé menšině; 2) Beneš a Hodža chápou, že se musí něco udělat a že musí ustoupit obě strany. Hadow se domníval, že Jaksch cestuje do Francie a Velké Británie s vědomím prezidenta republiky a předsedy vlády.¹⁷

O'Malley se s Jakschem skutečně 20. února 1937 sešel.¹⁸ Jaksch mu předstřel situaci na německé menšinové politické scéně v Československu. Henlein byl podle jeho názoru lump v žoldu nacistů, který chce připojit československá pohraniční území ke třetí říši. Aktivisté byli podle jeho slov silnější, než vypadaly výsledky posledních parlamentních voleb. Jaksch O'Malleymu také zmínil tzv. Únorovou dohodu,¹⁹ o níž telefonicky hovořil s premiérem Hodžou. Sdělil mu, že nyní sudetští Němci dostanou, co vždycky požadovali. Henlein se však nevzdá a bude i proti této dohodě protestovat, zapsal si O'Malley Jakschova slova. Německý sociální demokrat pokračoval podle O'Malleyho chválou Československé republiky, která se jako demokratický stát nemůže nikdy dohodnout s nacistickým Německem.²⁰ Za zmínku stojí i fakt, že Jaksch vystupoval při jednání s britským diplomatem docela ostře, což do jisté míry kontrastovalo s věcností a umírněností, jež při svých návštěvách Londýna předstíral Henlein.

¹⁷ Tamtéž, fol. 216–218. Jaksch údajně prohlásil, že pouze mezinárodní nátlak, především ze strany Velké Británie, dokáže zachránit Československo před sebou samým. Hadow viděl pouze dvě možnosti – buď pomoci Benešovi a Hodžovi, nebo se dívat, jak Evropa míří k válce. Doporučil proto Jakschovi, aby se sešel s někým z O'Malleyho oddělení. Srov. tamtéž, fol. 219.

¹⁸ Vansittart se s ním sejít odmítl. Rainer FRANKE, *London und Prag. Materialien zum Problem eines multinationalen Nationalstaates 1919–1938*, München–Wien 1982, s. 289.

¹⁹ Dohoda z 18. února 1937. Československá vláda v ní přislíbila hospodářskou pomoc německým oblastem, zlepšení sociální a zdravotní situace a upravení počtu úředníků podle národnostního klíče. Podrobněji srov. A. TÓTH – L. NOVOTNÝ – M. STEHLÍK, *Národnostní menšiny v Československu*, s. 352–355, 380–383. O dohodu se zajímali i britští poslanci. Na počátku března se například labouristický poslanec Arthur Henderson zeptal ministra zahraničí, zda se dohoda mezi československou vládou a sudetskými Němci dočká nějaké podpory britské vlády. Eden odpověděl, že čeká na detailnější informace. Srov. TNA, FO 371/21128, R 1430/188/12, Parliamentary Question (Mr. A. Henderson), 1. 3. 1937 (datum registrace 3. 3.), fol. 2.

²⁰ TNA, FO 371/21127, R 903/188/12, 20. 2. 1937, fol. 209. O'Malley o schůzce pouze referoval, o žádném svém stanovisku se nezmínil. Jakschovu návštěvu v Londýně ostře odsoudil *Völkischer Beobachter*, když napsal, že Jaksch je členem malé marxistické skupinky (míněna je německá sociální demokracie) v žoldu československé vlády. TNA, FO 371/21128, R 1649/188/12, Sir E. Phipps (Berlin) 8. 3. 1937 (datum registrace 9. 3.), fol. 56.

Na aktivitu Wenzela Jaksche navázal Jan Masaryk, který se sešel se stálým státním podtajemníkem na *Foreign Office* sirem Robertem Vansittartem. Československý vyslanec vyhledal Vansittarta sám, chtěl si s ním promluvit o sudetských Němcích. Masaryk narážel na podporu jistých politických kruhů Sudetoněmecké straně a jejím vedoucím představitelům (Konradu Henleinovi nebo Heinzí Ruthovi). Stálý podtajemník odmítl nějaké zvláštní zacházení a prohlásil, že on sám viděl Ruthu pouze dvakrát v životě, kterému oznámil, že Londýn upřednostňuje v politické rovině zachování Československa v jeho nynější podobě. V hospodářské oblasti by se však v republice dalo leccos zlepšit, dodal.²¹

V polovině února 1937 mohli být českoslovenští politici, a to jak němečtí (Jaksch), tak čeští (Masaryk) spokojeni. Jejich setkání s britskými politiky a diplomaty naznačila, že pokud bude Praha postupovat obezřetně a snažit se o dohodu se sudetskými Němci (viz Únorová dohoda),²² Londýn to ocení. Na druhé straně se jejich partneři v debatách (O'Malley i Vansittart) vyhýbali jasným prohlášením a pouze opakovali diplomatické fráze o nutnosti se dohodnout, samozřejmě se všemi sudetskými Němci. Podobně informoval Londýn i Robert Hadow, který sice propagoval podporu Beneše a Hodžy, ale kvůli dohodě se sudetskými Němci (samozřejmě včetně SdP) nezastíral nutnost neoficiálního nátlaku na Prahu. Pozvolna se však do popředí dostávala představa dohody primárně s SdP.

Obojaký přístup tajemníka britského vyslanectví v Praze se ukázal na počátku března, kdy informoval Anthonyho Edena o tom, že Únorová dohoda opatrně ignoruje Sudetoněmeckou stranu „*a její ‚neloajální‘ stoupence*“. Konrad Henlein takovouto dohodu přirozeně odmítl, napsal Hadow a pokračoval, že odmítavá slova vůdce SdP však měla spíše konciliantní než konfrontační tón.²³ Britský diplomat také uvedl, že zatímco Henlein požaduje plná práva pro příslušníky německé menšiny, aktivistické strany se spokojí s polovičním splněním svých požadavků v nadě-

²¹ TNA, FO 371/21127, R 1086/188/12, Czechoslovak Minister (conversation), 16. 2. 1937 (datum registrace 18. 2.), fol. 256–257. Masaryk poděkoval za tato Vansittartova slova, ten naopak dodal, že věří ve schopnost československé vlády celou záležitost uspokojivě vyřešit. Zdůraznil však československému vyslanci, že někteří lidé ve Velké Británii pokládají osud sude-toněmecké menšiny v ČSR za neradostný, ale ti, „*kterí znají podrobnosti, si nemyslí, ani nena-značují, že by se Československo chovalo ke svým menšinám hůře než ostatní země v Evropě. Naopak*“. Tamtéž, fol. 257.

²² Československá vláda v souvislosti s jednáním s německými aktivisty odmítla požadavky SdP na švýcarizaci Československa. Srov. TNA, FO 371/21128, R 1525/188/12, Mr. Hadow (Prague), 25. 2. 1937 (datum registrace 5. 3.), fol. 21–23.

²³ TNA, FO 371/21128, R 1528/188/12, Mr. Hadow (Prague), 2. 3. 1937 (datum registrace 5. 3.), fol. 35. Zástupci SdP navštívili již 28. ledna Milana Hodžu a oznámili mu, „*...že v nastolených jednáních vlády s politickými představiteli aktivistických německých stran ve vě-cech národně politických nevidí SdP možnost záruky uspokojivého řešení menšinových poměrů v republice*.“ A. TÓTH – L. NOVOTNÝ – M. STEHLÍK, *Národnostní menšiny v Českosloven-sku*, s. 353–354.

ji, že „čas vyléčí všechny rány a [...] Sudetoněmecká strana otupí v důsledku vládních ústupků své útoky“. Podotkl rovněž, že i němečtí aktivisté se velmi brzy setkali s odporem českých šovinistů, kteří nutí vládu otálet s plněním svých slibů, obsažených v Únorové dohodě.²⁴ Hadow se ve svém hodnocení česko-německých vztahů na konci první třetiny roku 1937 stále více dostával na platformu jednostranné podpory SdP.

V polovině března 1937 se britská vláda vyjádřila k uzavřené dohodě mezi československou vládou a německými aktivistickými stranami, čímž také zareagovala na interpelaci poslance Hendersona (srov. pozn. 19). Vikomt Cranborne,²⁵ parlamentní státní podtajemník na *Foreign Office*, prohlásil, že dohoda byla uzavřena s malými německými stranami a poskytuje naději na zlepšení špatné hospodářské situace v sudetoněmeckých oblastech. „*Vláda Jeho Veličenstva samozřejmě vítá jakoukoli akci, vedoucí k pozitivnímu posunu ve vnitropolitické situaci spřáteleného státu,*“ uzavřel Cranborne své v podstatě nicneříkající prohlášení.²⁶ Úředníci britského ministerstva zahraničí si v této souvislosti vzájemně dopisovali v tom smyslu, že nový vyslanec v Praze Basil Newton již obdržel ohledně vztahu Čechů a Němců v Československu ústní instrukce. Orme Sargent, vedoucí *Central Department* na *Foreign Office*, prohlásil, že Praha uzavřela dohodu s nevýznamnými německými stranami, a dodal, že ji SdP odmítla jako nedostatečnou.²⁷

Dohoda československé vlády s německými aktivistickými stranami nebyla pro Prahu jen prázdným gestem. Kabinet se zavázal k účinnější hospodářské pomoci pohraničním oblastem a ke zlepšení sociální a zdravotní situace. Trval však na

²⁴ TNA, FO 371/21128, R 1528/188/12, Mr. Hadow (Prague), 2. 3. 1937 (datum registrace 5. 3.), fol. 37. Hadow informoval ministra zahraničí, že soukromě hovořil s německým vyslancem Ernstem Eisenlohem, který mu prozradil, že diskutoval s Milanem Hodžou, a přislíbil mu smířlivý postoj Berlína k případným rozepřím Čechů a sudetských Němců. Hodžovu reakci tajemník britského vyslanectví ve své zprávě nenabídl, ale uvedl, že se československý premiér hodlá seznámit se stanoviskem vlády Jeho Veličenstva. Tamtéž, fol. 39. Komentáře československého tisku k Únorové dohodě srov. fol. 42. Hadowovu kritiku Únorové dohody srov. také Lindsay W. MICHIE, *Portrait of an Appeaser. Robert Hadow, First Secretary in the British Foreign Office, 1931–1939*, Westport–London 1996, s. 34.

²⁵ Robert Arthur James Gascoyne-Cecil (1893–1972), do roku 1947 známý jako vikomt Cranborne. V letech 1935–1938 sloužil jako parlamentní státní podtajemník na *Foreign Office* (v letech 1935–1936 se o tento post dělil s lordem Stanhopem, v letech 1936–1938 s hrabětem z Plymouthu).

²⁶ TNA, FO 371/21128, R 1800/188/12, Parliamentary Question (Mr. A. Henderson), 15. 3. 1937 (datum registrace 17. 3.), fol. 73.

²⁷ „*Nesmíme proto tvrdit, že tato dohoda vyřešila sudetoněmecký problém.*“ TNA, FO 371/21128, R 1800/188/12, 10. 3. 1937, fol. 74. Československo se podle Lindsaye Michieho stalo v tuto dobu předmětem zájmu britského ministerstva zahraničí a někteří diplomaté v Praze prý věřili v možnost dohody o česko-německé otázce. L. W. MICHIE, *Portrait of an Appeaser*, s. 43–44.

tom, aby při přijímání úředníků do státní služby hrála rozhodující úlohu loajalita ke státu. Nevýhodou Únorové dohody a vlastně celé koncepce menšinové politiky československé vlády však byla absence jasného časového rozvrhu; realizace zmíněné ujednání proto probíhala dosti liknavě. Postoj britského vyslanectví v Praze a jeho prostřednictvím i *Foreign Office* k tomuto pokusu o česko-německou dohodu byl od samého počátku nedůvěřivý, Londýn proto sledoval jednání probíhající první měsíce roku 1937 se zájmem odpovídajícím významu aktivistických stran, resp. považoval navržený dokument za nedostatečný.

Na začátku druhé březnové dekády se k prvnímu rozhovoru sešli vyslanec Basil Newton a předseda vlády Milan Hodža. Britský diplomat navštívil premiéra v den, kdy předal své pověřovací listiny prezidentu republiky (11. března).²⁸ Očekával sice zdvořilostní fráze, ale Hodža hovořil dvě hodiny o sudetoněmeckém problému. Vyslanec, na základě tohoto rozhovoru, dospěl k závěru, že Hodža rozumí tomuto problému více než Krofta a Beneš.²⁹ Předseda vlády během jednání s Newtonem prohlásil, že význam sudetoněmecké otázky pochopil už v roce 1926 a že vzájemné vztahy obou skupin byly dobré do roku 1933, kdy se moci v Německu chopili nacisté. Dodal také, že Henlein tím, že nekandidoval ve volbách, vyjádřil nedůvěru parlamentnímu systému Československé republiky. Premiér nicméně uznal, že vláda musí respektovat národnostní cítění všech obyvatel, ale že síla Henleinovy strany „by neměla být živena stížnostmi na sociální a hospodářskou situaci“.³⁰

Hodža v diskuzi s Newtonem obvinil Henleina, že blokuje pokusy československé vlády o dohodu. Jako příklad uvedl jeho odmítnutí Únorové dohody; otázkou zůstává, zda je takový postup rozumný a zda nepodkope jeho pozici v Sudetoněmecké straně, dodal. Předseda vlády oznámil britskému vyslanci, že vláda bude

²⁸ „Praha však ani tentokrát neměla na britského tituláře velké štěstí, když byl Bentinckovým nástupcem vybrán relativně mladý Basil Cochrane Newton, diplomat sice zkušený, leč – tradičně – znající lépe Dálný východ, zvláště Čínu, kde několik let pracoval.“ Jindřich DEJMEK, *Nenaplněné naděje. Politické a diplomatické vztahy Československa a Velké Británie (1918–1938)*, Praha 2003, s. 325. Newton působil dlouho v Berlíně, a proto uměl dobře německy. Bruce Lockhart ho popsal jako chytrého a taktního muže nestranného úsudku. Mark CORNWALL, *A Fluctuating Barometer: British Diplomatic Views of the Czech-German Relationship in Czechoslovakia, 1918–1938*. Hrsg. von Eva SCHMIDT-HARTMANN – Stanley B. WINTERS, Großbritannien, die USA und die böhmischen Länder 1848–1938, München 1991, s. 329. Na druhé straně lze o jeho nestrannosti pochybovat. Newton se ocitl v prostředí, kde se jeho předchůdci stavěli na stranu sudetských Němců, resp. spíše SdP. Ostatně již v červenci 1936 upozorňoval československý vyslanec v Berlíně Vojtěch Mastný, že Newton považuje německé požadavky vůči Praze za oprávněné. Jindřich DEJMEK, *Britská diplomacie, Československo a Sudetoněmecká strana*, Moderní dějiny. Sborník k dějinám 19. a 20. století 9, 2001, s. 179, pozn. 80.

²⁹ TNA, FO 371/21128, R 1845/188/12, Mr. Newton (Prague), 15. 3. 1937 (datum registrace 18. 3.), fol. 84. Přijetí u Beneše označil Newton za ryze formální.

³⁰ Tamtéž, fol. 85.

pokračovat v odstraňování sociálních a hospodářských problémů a zlepšení se německá menšina dočká i v otázce školství. Uznal sice, že procentuální podíl úředníků německé národnosti nedosahuje procentuálního podílu Němců na celkovém počtu obyvatel, ale přislíbil postupnou nápravu tohoto stavu. Premiér však požadoval, aby Němci uměli česky, a odvolával se přitom na Rakousko-Uhersko, které také podporovalo požadavek vícejazyčnosti svých úředníků.³¹

Newton si neodpustil zmínit jistou kritiku, již slyšel ve Velké Británii i v Německu a která se týkala Československa. Zatímco vedoucí představitelé státu, předseda vlády nebo prezident republiky, naprosto chápou situaci sudetských Němců, část politických elit tuto vizi postrádá a jakoukoli snahu o dohodu maří. Hodža to podle vyslancových slov rozhodně odmítl a dodal, že prezident Beneš má situaci pod kontrolou. Premiér však odmítl samosprávu německých území jako neproveditelnou a označil nacionální socialismus za ideologii neslučitelnou s demokratickým řádem Československé republiky. Vyslanec napsal na závěr své zprávy, že si zatím nedokáže udělat přesný obrázek o vnitropolitické situaci v ČSR, ale uznal, že československá vláda by měla být přesvědčována k uzavření dohody, která zlepší vztahy s Německem.³²

První setkání nového britského vyslance s předsedou vlády proběhlo tedy bez dlouhých formalit; předmětem rozhovoru obou mužů se logicky staly česko-německé vztahy. Premiér přislíbil ochotu zlepšit situaci sudetských Němců a zdůraznil ochotu Prahy se s nimi dohodnout, na druhé straně však striktně odmítl nacismus a samosprávu německých území, která by samozřejmě vedla ke konci unitárního československého státu. Britský diplomat naopak potvrdil základní linii britské diplomacie ve vztahu ke střední Evropě, resp. k Československu a Německu, když potvrdil úmysl Londýna tlačit na vzájemné dorozumění obou států.

Britský vyslanec se s další důležitou zprávou z Prahy, týkající se sudetoněmeckého problému, ozval až na konci dubna 1937. Informoval ministra zahraničí Edena o tom, že sudetoněmecký tisk píše v poslední době o zhoršování politické situace v severních Čechách. Newton se rozepsal například o hrubém zacházení s příslušníky Sudetoněmecké strany, kteří navštívili schůzi německých sociálních demokratů, nebo o postřelení poslance za SdP Franze Maye a dodal: „*Uvádím tyto*

³¹ Tamtéž, fol. 85–86. O několik dní později vystoupil Hodža před československými novináři. Ve svém projevu vyzval k toleranci mezi národnostmi žijícími v Československu. TNA, FO 371/21128, R 2028/188/12, Mr. Newton (Prague), 19. 3. 1937 (datum registrace 25. 3.), fol. 114. Komentář k celému projevu srov. tamtéž, fol. 114–116.

³² TNA, FO 371/21128, R 1845/188/12, Mr. Newton (Prague), 15. 3. 1937 (datum registrace 18. 3.), fol. 87–89. V této souvislosti není bez zajímavosti, že britské ministerstvo zahraničí kritizovalo liberecký projev ministra zahraničí Krofty, který prý nepomohl Hodžovi a Benešovi v jejich snaze o zlepšení vztahů s Německem. Newton to měl předsedovi vlády při nejbližší příležitosti oznámit. Srov. TNA, FO 371/21128, R 1845/188/12, 30. 3. 1937, fol. 83.

dva příklady jako symptomatické důkazy o rostoucím násilí ve střetech mezi Sudetoněmeckou stranou a „aktivistickou“ německou menšinou.“³³

Vyslanec také informoval šéfa *Foreign Office* o zakázaných schůzích SdP, které místní autority nepovolily kvůli obavě z rušení veřejného pořádku. Nezapomněl dodat, že z hlediska povolování stranických schůzí existuje ze strany státních úřadů nerovnoměrnost v přístupu k aktivistům a SdP. Newton rovněž zmínil případy zatčených sudetských Němců, kteří porušili zákaz soukromého vyučování, přijatý v minulém roce.³⁴ Pokračoval ve vyjmenovávání výtek na adresu československých míst, které podle jeho názoru nekonaly dost pro zlepšení situace všech sudetských Němců. Na závěr zmínil možnost zlepšení pozice Sudetoněmecké strany po obecních volbách, i když prezident Beneš si to podle něj nemyslel a v úspěch SdP nevěřil.³⁵

Zahájená kooperace vlády s německými aktivisty v zájmu sanace německé otázky v prvních měsících roku 1937 postavila Sudetoněmeckou stranu do choulostivé situace, a to nejen v očích britské diplomacie. Aby se SdP neocítila v postavení strany, která o menšinové otázce a svých požadavcích pouze mluví, aniž by se ji snažila konstruktivně řešit, byla nucena tento nepříznivý dojem nějak kompenzovat, a to alespoň navenek. Výsledkem její snahy o protiváhu Únorové dohody měl být balíček návrhů šesti zákonů, představujících prakticky prováděcí návrhy k ústavě, který strana parlamentu předložila 27. dubna 1937. Tento krok SdP měl demonstrovat připravenost Henleinovy strany řešit menšinovou otázku v zemi, a to nikoliv jen v rámci administrativních opatření, ale přímo na legislativní úrovni.³⁶

³³ TNA, FO 371/21128, R 2886/188/12, Mr. Newton (Prague), 27. 4. 1937 (datum registrace 28. 4.), fol. 176. O protičeské propagandě v německém tisku spolu v polovině dubna 1937 mluvili i Edvard Beneš a německý vyslanec Ernst Eisenlohr. Politisches Archiv des Auswärtigen Amt (dále PA AA), R 103625, fol. 231.

³⁴ TNA, FO 371/21128, R 2886/188/12, Mr. Newton (Prague), 27. 4. 1937 (datum registrace 28. 4.), fol. 177. Jednalo se o tzv. lex Uhlíř. Spor probíhal o to, zda soukromé vyučování německých dětí nevede k jejich infikaci nacistickými myšlenkami. Zákon navrhl národně socialistický poslanec František Uhlíř s kolegy (Alois Neuman, Alois Bábek a Vladimír Polívka) a jeho smyslem bylo podle nich, aby „aby výchova a vzdělání v době povinné školní docházky se soustřeďovaly ve školách státem spravovaných a dostatečně kontrolovaných“. Navrhovatelé zdůvodnili svůj krok přežitkem z Rakousko-Uherska, kdy soukromé vyučování podporovala šlechta, aby se její děti nemusely stýkat s dětmi nižších společenských vrstev. „Návrh neznemožňuje další vývoj soukromých ústavů požívajících práva veřejnosti, znemožňuje však výsady, které pro dnešní dobu jsou nevhodné,“ dodali navrhovatelé zákona. Srov. http://www.psp.cz/eknih/1935ns/ps/tisky/t0049_00.htm (2. 2. 2013)

³⁵ TNA, FO 371/21128, R 2886/188/12, Mr. Newton (Prague), 27. 4. 1937 (datum registrace 28. 4.), fol. 178–180. Vyslanec se neodvážil prezidentova slova komentovat. Vláda obecní volby nakonec přeložila až na květen 1938.

³⁶ Jaroslav CÉSAR – Bohumil ČERNÝ, *Politika německých buržoazních stran v Československu v letech 1918–1938. Díl II. (1930–1938)*, Praha 1962, s. 395–398. „Zrodily se [zákony – pozn. aut.] z nedostatku času a chtěly se pohybovat v rámci ústavy [podtrženo v originále –

Britské velvyslanectví v Berlíně informovalo v této souvislosti šéfa *Foreign Office* o tom, že podle německého tisku mají dosavadní ústupky vůči sudetským Němcům ze strany československé vlády charakter dočasného opatření, které může být kdykoli změněno. Je proto potřeba postavit jejich požadavky na legální bázi, což přinášejí návrhy šesti zákonů z dílny SdP, jež se pohybují v rámci československé ústavy. Jejich projednávání by mohlo otestovat upřímnost Čechů v jejich snaze o dohodu s Němci, prostředkoval pracovník velvyslanectví na závěr své zprávy názor německého tisku.³⁷

Je potřeba dodat, že návrhy zákonů naopak z velké části ústavní listině odporovaly, a to z několika důvodů. Návrh poslanců SdP z dubna 1937 v podstatě předpokládal zavedení národně kolektivistické autonomie pro národnostní menšiny v ČSR, především pro sudetské Němce, zřetelně separující menšiny od českého a slovenského národa. Neomezovala by se pouze na kulturní či vzdělávací oblast, nýbrž by zahrnovala i záležitosti hospodářství a další obory veřejné agendy. Pokud by byly výše zmíněné návrhy přijaty, došlo by k dezintegraci státní moci a k narušení administrování řady státních agend.

Na konci dubna 1937 se opět sešli Basil Newton a Milan Hodža. Premiér byl podle vyslancových slov méně spokojen než při jejich setkání před šesti týdny. Zatímco vláda a straničtí vůdci podporují jeho politiku, opozice existuje mezi nižšími úředníky, prohlásil předseda vlády a dodal, že se jeho kontakty s Konradem Henleinem omezily.³⁸ Newton hovořil také s německým vyslancem Ernstem Eisenlohem, který podle jeho názoru nebyl až tak nespokojen se současnou situací a přivítal snahu o řešení česko-německého problému. Eisenlohr hovořil s prezidentem Benešem,³⁹ který podle něj prohlásil, že se Československo nesmí stát „národ-

pozn. aut.].“ PA AA, R 60491, jednalo se o přednášku v Akademie für deutsches Recht z 27. května 1937. Autor přednášky zdůraznil, že se Československá republika skládá z několika „Volksgemeinschaften“. „*Spravedlnost a rovnoprávnost* [podtrženo v originále – pozn. aut.] jsou základními pilíři, na nichž by mělo být vybudováno právní postavení menšin,“ dodal. Tamtéž. Dále si stěžoval, že v Československu existuje rozdíl mezi literou ústavy a skutečností. Poté podrobně představil návrhy jednotlivých zákonů. Srov. tamtéž. O zákonech srov. podrobněji A. TÓTH – L. NOVOTNÝ – M. STEHLÍK, *Národnostní menšiny v Československu*, s. 356–367. Návrhy zákonů lze podle některých historiků označit za „labutí píseň“ umírněných v SdP. Mark CORNWALL, *‘A Leap into Ice-Cold Water’: The Manoeuvres of the Henlein Movement in Czechoslovakia, 1933–1938*, Mark CORNWALL – Robert John Weston EVANS (eds.), *Czechoslovakia in a Nationalist and Fascist Europe 1918–1948*, Oxford–New York 2007, s. 140.

³⁷ TNA, FO 371/21128, R 2895/188/12, Mr. Ogilvie Forbes (Berlin), 28. 4. 1937 (datum registrace 29. 4.), fol. 182. Srov. rovněž TNA, FO 371/21128, R 3030/188/12, Mr. Newton (Prague), 30. 4. 1937 (datum registrace 3. 5.), fol. 202–203.

³⁸ TNA, FO 371/21128, R 2993/188/12, Mr. Newton (Prague), 28. 4. 1937 (datum registrace 3. 5.), fol. 190.

³⁹ Dne 28. dubna se s ním sešel i Newton. Předmětem jejich rozhovoru se přirozeně stala sudetoněmecká otázka. Beneš podle vyslancových slov prý již v roce 1919 bojoval proti tomu, aby se čeština stala státním jazykem. Oba muži se poté bavili i o užívání němčiny ve veřejném

ním“ státem, nýbrž že musí být „národnostním“ státem, což německý vyslanec označil za výrazný krok vpřed.⁴⁰

Newton však svého německého kolegu upozornil na to, že sudetoněmecká území tvoří jakýsi most k mocnému sousedovi, což činí jakoukoli dohodu velmi obtížnou, a zeptal se ho, co považuje za základ dobrých vztahů mezi Československem a Německem. Eisenlohr neodpověděl, což zdůvodnil tajností své koncepce, ale prohlásil, že oba státy nemohou žít v trvale nedobrému vztahu. Dodal také, že o mnoha věcech nemůže s československými představiteli mluvit, protože k tomu nemá pověření. Newton měl pocit, že německý vyslanec ví o přátelské radě jugoslávské a rumunské vlády československému kabinetu, aby Praha zlepšila své vztahy s Berlínem, a doufá, že se podobně vyjádří i britská vláda.⁴¹

Na konci druhé květnové dekády 1937 se vyslanec Newton vyjádřil k návrhu šesti zákonů z dílny SdP. Tyto dokumenty byly podle jeho názoru přeloženy s cílem ochránit národnostní menšiny před politickou i ekonomickou diskriminací, na níž si SdP nejvíce stěžuje. Britský diplomat v podstatě pouze převyprávěl důvodové zprávy k navrženým normám, a tak převzal argumentaci jejich předkladatelů. Zdůraznil také argument Sudetoněmecké strany, že Únorová dohoda je jednostranná a nezávazná pro další vládní formace. Newton v závěru své zprávy konstatoval, že žádné české noviny neuveřejnily texty nebo alespoň výtahy navrhovaných zákonů a že československé elity protestují nejsilněji proti kolektivistickému pojetí ochrany menšinových práv. Nelze samozřejmě predikovat osud zákonů, napsal Newton, ale dodal, že jejich předložení zcela určitě posílilo pozici SdP v boji s aktivistickými stranami.⁴²

prostoru. Podrobněji srov. TNA, FO 371/21128, R 2994/188/12, Mr. Newton (Prague), 28. 4. 1937 (datum registrace 3. 5.), fol. 196–199.

⁴⁰ TNA, FO 371/21128, R 2993/188/12, Mr. Newton (Prague), 28. 4. 1937 (datum registrace 3. 5.), fol. 191. Konverzace obou vyslanců probíhala v němčině.

⁴¹ Tamtéž, fol. 191–192. Eisenlohr na přímý dotaz, zda Berlín požaduje autonomii pro sudetské Němce, odpověděl, že „*autonomie, vágní a obsáhlý pojem, nebyla nikdy požadována*“. Tamtéž, fol. 193.

⁴² TNA, FO 371/21129, R 3705/188/12, Mr. Newton (Prague), 19. 5. 1937 (datum registrace 28. 5.), fol. 227–229. O návrhu šestice zákonů hovořil v polovině července 1937 s lordem Cranbornem Heinz Rutha. Oznámil mu, že parlament by měl normy projednat na podzim, ale že je možné, že tomu československá vláda zabrání. Když se tak rozhodne, podotkl Rutha, SdP si bude stěžovat u Společnosti národů. Prozradil také Cranbornovi, že jednal s Kamilem Kroftou, jenž se ho zeptal, zda SdP hodlá vstoupit do československé vlády. Rutha musel britskému diplomatovi přiznat, že tato varianta se nikdy nenaplní. Na druhé straně Kroftu i premiéra Hodžu chválil za rozumné postoje. Cranborne na závěr diskuze doporučil Ruthovi, ať SdP spolupracuje s vládou. TNA, FO 371/21130, R 4896/188/12, Foreign Office Minute. Lord Cranborne, 16. 7. 1937 (datum registrace 19. 7.), fol. 165–167. Cranbornovo doporučení uvítali i Orme Sargent nebo na počátku srpna Owen O'Malley. Srov. TNA, FO 371/21130, R 4942/188/12, 27. 7. 1937, fol. 169; tamtéž, fol. 174.

Komentář britského vyslance k návrhu šesti norem představiteli Sudetoněmecké strany naznačilo sympatie k tomuto subjektu. Newton v podstatě kritizoval fakt, že se český tisk o zákony nezajímal a konstatoval posílení pozice SdP při jednání s československými oficiálními místy ve srovnání s německými aktivisty. Britské vyslanectví v Praze tak jeho stanoviskem jasně demonstrovalo svou nepřímou podporu Henleinově straně; v Londýně pak pomalu začalo klíčit přesvědčení, že bude nutné tlačit Prahu k dohodě především s SdP.⁴³

Český tisk však dospěl k opačnému závěru, který se v tuto chvíli nezakládal na pravdě. Podle zprávy britského vyslanectví v Praze přineslo například *České slovo* komentář, v němž informovalo o poklesu podpory Londýna Sudetoněmecké straně a její politice. Návštěva Heinze Ruthy v britském hlavním městě mohla podle listu vyvolat ambivalentní dojem a obavy z radikalizace sudetoněmecké menšiny v Československu, na jejímž konci by mohlo stát ohrožení míru ve střední Evropě.⁴⁴ Vyslanec Newton schválně vybral článek z *Českého slova*, protože podle jeho soudu jasně ukazoval názorovou tendenci československého tisku s ohledem na přístup k menšinám, projevující se ignorováním nároků SdP.⁴⁵ Britský diplomat dále dodal, že vláda je v plnění svých slibů z 18. února poněkud liknavá, a vyslovil tezi, že dochází ke sporům v československé vládní koalici, kdy katolické a socialistické strany obviňují agrárníky, že se chtějí dohodnout s SdP a že „žádná vládní strana nechce ztratit hlasy českých voličů tím [počítalo se s obecními volbami – pozn. aut.], že bude podporovat německé aktivisty na úkor Čechů“;⁴⁶ tato obava spolu s odporem místních autorit brání obsazování slíbených úřednických míst sudetskými Němci, doplnil vyslanec. Jednalo se o zajímavou tezi, protože menšinová politika v meziválečném Československu se opravdu potýkala s fenoménem centra a periferie, kdy centrální místa stanovila politiku, již však nižší instance ne vždy respektovaly, natož aby ji efektivně prováděly.

⁴³ J. DEJMEK, *Nenaplněné naděje*, s. 326.

⁴⁴ Naději na pokles podpory SdP ze strany Velké Británie získali českoslovenští zástupci v průběhu korunovačních oslav při příležitosti korunovace Jiřího VI. TNA, FO 371/21129, R 3706/188/12, Mr. Newton (Prague), 21. 5. 1937 (datum registrace 28. 5.), fol. 240. *České slovo* dále napsalo, že československá vláda dělá pro řešení menšinové otázky mnoho a zcela určitě více než ostatní evropské státy a že SdP působí jako rušivý element nejen v československé domácí politice, ale i v celém středoevropském regionu. Tamtéž, fol. 241.

⁴⁵ Tento názor zopakoval na začátku června 1937 Orme Sargent, který napsal, že by se vyslanci Masarykovi mělo oznámit, „že nejsme spokojeni se současnou situací a že jsme velmi zklamáni, že Únorová dohoda nebyla doplněna dohodou se Sudetoněmeckou stranou“. TNA, FO 371/21129, R 3707/188/12, 4. 6. 1937, fol. 244–245. O několik dní Sargent dodal, že by bylo kontraproduktivní přímo tlačit na československou vládu, ale že by bylo lepší „se omezit na rady diplomatickou cestou“. TNA, FO 371/21129, R 3857/188/12, 8. 6. 1937, fol. 271.

⁴⁶ TNA, FO 371/21129, R 3706/188/12, Mr. Newton (Prague), 21. 5. 1937 (datum registrace 28. 5.), fol. 242. Stále více se proto objevuje názor, psal Newton, že Únorová dohoda byla pouze slovní úlitba zahraniční propagandě.

Jako potvrzení stavu, kdy československá vláda nedostatečně hájí principy Únorové dohody, posloužil návrh zákona z dílny ministerstva obchodu, který měl podle britského konzula v Liberci Petera Parese⁴⁷ regulovat činnost tamější Obchodní komory, resp. zmenšit její význam, což bylo podle jeho názoru s příkrým rozporem proklamací o ochotě se s Němci dohodnout.⁴⁸ Zmiňovaný návrh tak představoval osvědčený postup pro oslabení Němců vytvořením nových administrativních jednotek a volebních krajů, jež měly být výhodnější pro Čechy. „*Prezident Beneš slíbil při své návštěvě loni v srpnu ‚vernünftige Regionalismus‘, ale tento zákon se jeví jako naprostý opak jeho slibu,*“ dodal na závěr Peter Pares.⁴⁹

Pomyslný vrchol aktivity britského vyslance v Praze při hledání řešení česko-německého vztahu na sklonku první poloviny roku 1937 představoval jeho návrh na setkání britských vyslanců v Praze, Vídni a Budapešti, jehož smysl tkvěl ve vzájemných konzultacích o tomto složitém problému. *Foreign Office* neměl proti tomuto postupu námitky, pokud by se jednalo o čistě soukromou cestu, jež by nevybudila žádný ohlas. V případě, že by se byť jen v minimálním ohledu jednalo o cestu s oficiálním nádechem, nepovažovali to pracovníci ministerstva zahraničí za vhodné, protože by to mohlo vyvolat dojem o aktivnější britské politice ve střední Evropě.⁵⁰ Přidal se i názor, požadující zahrnout do tohoto projektu i případné návštěvy Berlína, protože britské vyslance v Praze, Vídni a Budapešti zaměstnává více německý problém, než vzájemné vztahy sousedních zemí.⁵¹

Newtonův návrh na případné rozhovory britských vyslanců v některých státech střední Evropy znamenal jistý posun ve vnímání sudetoněmecké otázky v Thunovském paláci. Jeho předchůdci, Addison a Bentinck, s tímto krokem nepřišli, i když každý z jiného důvodu – Addison vinil ze zhoršení česko-německých vztahů zcela jednoznačně českou většinu a Bentinck působil v Praze příliš krátce na to, aby o podobném konceptu uvažoval. Reakce britského ministerstva zahraničí byla typická – nic přímo neodmítat, na druhé straně však nevzbudit dojem, že se chystá nějaká diplomatická ofenziva ve středoevropském regionu. Opomenout se podle názoru úředníků *Foreign Office* nemělo ani Německo. Na druhé straně si je potřeba uvědomit, že se v případě Newtonova „podunajského“ konceptu jednalo spíš o di-

⁴⁷ Na svém místě působil od roku 1936 do podzimu 1938. K jeho jmenování konzulem pro „*provincie Čechy a Slezsko*“ srov. *The London Gazette*, 10. 11. 1936.

⁴⁸ TNA, FO 371/21129, R 3707/188/12, Mr. Newton (Prague), 24. 5. 1937 (datum registrace 28. 5.), fol. 248. Návrh zákona hodlal podle konzulova názoru administrativně oslabit libereckou Obchodní komoru a naopak posílit český element; do budoucna se měla více používat čeština místo němčiny. Tamtéž, fol. 249.

⁴⁹ Tamtéž, fol. 249.

⁵⁰ TNA, FO 371/21129, R 3857/188/12, 10. 6. 1937, fol. 272. Podobný nesouhlas vydal *Foreign Office* s ohledem na Balkán. Newtonův návrh (z 19. května) srov. tamtéž, fol. 273–279.

⁵¹ Tamtéž, 24. 6. 1937, fol. 280–281.

plomatickou sondáž, která se nestala návrhem nějaké oficiální politické linie britského ministerstva zahraničí.

Na začátku června 1937 navštívil sudetoněmecké oblasti profesor Arnolf Toynbee. Britský vyslanec v Praze uvedl ve své zprávě, že profesor Toynbee přijel do Prahy s instrukcemi od československého vyslance v Londýně a že se jeho návštěva pohraničních území nekoná pod záštitou vlády, nýbrž se uskuteční na základě náhodné schůzky s několika Henleinovými přáteli ve Vídni. Britského historika zasáhla prý nejvíce chudoba, jež v sudetoněmeckých regionech panovala.⁵² Toynbee si dále stěžoval na „čechizaci“ sudetoněmeckého hospodářství a na nátlak, aby německé děti navštěvovaly české školy. Když mluvil s místními obyvateli, kritizovali skutečnost, že členství v SdP jim brání v nalezení zaměstnání, zatímco stranická knížka aktivistické sociální demokracie působí zcela opačně. Setkal se také s Konradem Henleinem „a byl ohromen jeho zjevně rozumným postojem“.⁵³

Profesor Arnold Toynbee samozřejmě slyšel a viděl, co měl slyšet a vidět. Zpráva vyslance Newtona neuvádí nic o tom, že by se sešel se zástupci například aktivistických stran; s představiteli československých politických stran a prezidentem Benešem však hovořil. Do ČSR přijel na pozvání Henleinových přátel a ti mu podali svou verzi stávající situace. Není ale pochyb o tom, že jeho dojmy z cesty po německém pohraničí, které britský vyslanec tlumočil do Londýna, měly na *Foreign Office* svůj vliv.⁵⁴

Britské vyslanectví v Praze poslalo na konci první červnové dekády 1937 na ministerstvo zahraničí zprávu, v níž je informovalo o Henleinově cestě do Itálie. Vůdce SdP uvedl, že si tam jede odpočinout, ale bylo víc než jasné, že se nebude jednat o obyčejnou dovolenou. Noviny *Prager Presse* přinesly informaci, uváděla zpráva, že se Henlein sešel s vůdcem rakouských nacistů Josefem Leopoldem,⁵⁵ s nímž prý diskutoval o možnosti ustavení jednotné fronty rakouských nacistů

⁵² TNA, FO 371/21129, R 4023/188/12, Mr. Newton (Prague), 3. 6. 1937 (datum registrace 10. 6.), fol. 289. Lidé v příbytcích se prý více než o politiku starali o jídlo a oblečení.

⁵³ Tamtéž, fol. 290. Henlein pronesl, že si přeje, aby Únorová dohoda vypadala jinak a aby začaly přímé rozhovory SdP s vládou. Toynbeeho názory o chudobě a špatném stavu sudetoněmeckých území potvrdil i jistý pan Catchpool, který je navštívil. Britský konzul v Liberci Pares označil Catchpoolovo vyličení situace za vyvážené. Srov. TNA, FO 371/21130, R 5051/188/12, Mr. Newton (Prague), 14. 7. 1937 (datum registrace 23. 7.), fol. 185. Catchpool byl podle Newtona kvaker z Německa, který odešel do Británie. Jeho názory se týkaly především špatné ekonomické situace sudetských Němců. Tamtéž, fol. 186–187, jeho materiál srov. tamtéž, fol. 189–209.

⁵⁴ V listu *The Economist* vyšly dva Toynbeeho články (10. a 24. července) s názvem *Czechoslovakia's German Problem*, které reagovaly na jeho cestu po střední Evropě. Srov. TNA, FO 371/21130, R 5361/188/12, fol. 248–251.

⁵⁵ Josef Leopold byl v letech 1935–1938 zemským vedoucím NSDAP v Rakousku.

a Sudetoněmecké strany.⁵⁶ Jednalo se spíše o nepodložené zvěsti, protože SdP přijímala v tuto chvíli pokyny především z Berlína.

Jako zajímavost se v souvislosti s postavením německé menšiny v Čechách (v originále Bohemia) jeví materiál, který pro delegáty dominií (ve dnech 14. května až 15. června 1937 se v Londýně konala imperiální konference) zpracoval Arthur Pillans Laurie.⁵⁷ V jeho úvodu uvedl, že jakýkoli nepřítel Německa, který by ovládl Čechy, může ihned Německo letecky napadnout. Laurie nerozlišoval Čechy a Slováky, splývaly mu v jednu entitu, ale domníval se, že země bohatne především z práce svých německých obyvatel a dokonce dodal: „*Němci se od války nacházejí v nešťastné situaci. Sklárny byly zničeny, řemesla skomírají, a pokud se jim daří, ovládají je Češi.*“⁵⁸ Laurie pokračoval vyslovenými nesmysly, když tvrdil, že životní podmínky sudetských Němců jsou otřesné a že jejich děti umírají hladem. Uváděl ničím nepodložená fakta a jednoznačně dehonestoval československé úřady. Čechy podle jeho názoru nahradily Alsasko a Lotrinsko jako neuralgický bod ve vztahu mezi Berlínem a Paříží. Laurie se obával, že židé Blum a Litvinov vyvolají válku, které slabá britská diplomacie nezabrání. Jako projev slabosti uvedl i zapojení Británie do krymské a první světové války. Na závěr svého „originálního“ memoranda uvedl, že Čechy by strategicky měly patřit k Německu a že by se dominia měla ptát sama sebe, zda jsou připravena se zapojit do války kvůli 20 000 kilometrů čtverečních ve střední Evropě. „*Dominia musí Velkou Británii zachránit před touto hroznou chybou,*“ uzavřel Laurie svůj elaborát.⁵⁹

Výše zmíněný názor sice naprosto neodpovídal realitě, ale tím, že ho prezentoval nepochybně vážený chemik, a byl určen pro dominia, mohl v zámořských územích vyvolat dojem, jakoby ve střední Evropě existoval nějaký neuralgický bod mezi Německem a Francií, který by mohl přerůst ve válečný konflikt. Laurie jednoznačně doporučoval vládě, aby se nenechala zvíkat a nevstoupila do války a kladl dominiím sugestivní otázku, zda si skutečně přejí kvůli malinké zemičce riskovat ozbrojený konflikt; svým materiálem jako by předjímal pozdější názory vlivných politiků na vyostřující se situaci, jež skončila až v Mnichově. Na druhé straně je

⁵⁶ TNA, FO 371/21129, R 4026/188/12, Prague Chancery (to Southern Department), 7. 6. 1937 (datum registrace 10. 6.), fol. 296. zpráva zároveň varuje před nemožností tuto informaci ověřit. Dokument dále pokračuje prohlášením, že neexistují důkazy o tom, že by vůdce Sudetoněmecké strany jakýmkoli způsobem vyjednával s italskou vládou. Tamtéž, fol. 297. Ostatně důkazy o nějakém těsnějším kontaktu mezi Henleinem a Leopoldem neměla ani rakouská oficiální místa. Srov. TNA, FO 371/21130, R 5356/188/12, Vienna Chancery to Southern Department, 24. 7. 1937 (datum registrace 6. 8.), fol. 226.

⁵⁷ Skotský chemik, zabýval se analýzou maleb. V roce 1939 mu vyšla kniha *The Case for Germany. A Study of Modern Germany*.

⁵⁸ TNA, FO 371/21129, R 4101/188/12, Mr. Laurie, 10. 6. 1937 (datum registrace 14. 6.), fol. 3.

⁵⁹ Tamtéž, fol. 6.

potřeba pokusit se pochopit myšlení člověka, který neměl o Československu téměř žádné informace a veškeré znalosti o této zemi přejímal pouze zprostředkovaně.

Na konci června 1937 sepsal Robert Hadow memorandum zachycující současný stav sudetoněmecké otázky. O několik dní později požádal československý vyslanec v Londýně Jan Masaryk o schůzku stálého státního podtajemníka na *Foreign Office* Roberta Vansittarta; chtěl mu předat osobní vzkaz od prezidenta Beneše. Podle Ormeho Sargenta to byla výborná příležitost pohovořit si o Hadowově memorandu.⁶⁰ Hadow ve svém elaborátu na úvod shrnul ústupky československé vlády v Únorové dohodě, ale vzápětí dodal své výhrady – v zemi se všeobecně soudí, že dokument se může naplnit pouze ve spolupráci s aktivistickými stranami, „*které dohromady představují pouze třetinu německy mluvícího voličstva*“; není jisté, jak se ohledně této politiky zachová další vláda.⁶¹ Tajemník britského vyslanectví ve svém memorandu požadoval, aby Praha konečně uznala význam SdP, reprezentovaný její dvoutřetinovou voličskou podporou. Popsal dvě protichůdné tendence, které bylo podle jeho názoru možné vysledovat. Za prvé se jednalo o rostoucí politické napětí, a to kvůli blížícím se obecním volbám, jež se měly konat v září. Aktivistické strany hodlají přesvědčit voliče, že jedině ony mohou zajistit ústupky od vlády, uvedl Hadow a dodal, že jejich snaha vyznívá naprázdno, protože československé organizace (například Národní Jednota) hrozí vládním stranám ztrátou podpory, pokud nebudou dostatečně podporovat český živel. Britský diplomat konstatoval, že politika 18. února ztroskotala a její vyhlášení mělo pouze uklidnit zahraničí. Za druhé, a to Hadow musel uznat, se zlepšila ekonomická situace v sudetoněmeckých oblastech, především díky zvýšení objednávek určitých druhů zboží.⁶² Kvitoval také s povděkem, že se premiér Hodža snaží o zlepšení vztahů s Německem. Méně již hodnotil pokračující byrokratické překážky, kladené sudetským Němcům ze strany oficiálních míst. „*Jestliže se má snížit riziko nenadálého konfliktu, vedoucího k širší konflagraci, je důležité, aby si Československo udělalo doma pořádek...*“, napsal na závěr Hadow.⁶³

Na konci první poloviny července 1937 se vyslanec Newton sešel s ministrem zahraničí Kroftou, který mu sdělil, že prezident Beneš je ochoten spolupracovat s SdP, ale ta musí uznat dvě základní věci – vláda a prezident i nadále počítají s německými aktivistickými stranami a musí být jasné, že vůdci SdP nepřijímají rozkazy z Berlína. Krofta dále prohlásil, že šestice návrhů zákonů Sudetoněmecké strany je z velké většiny nepřijatelná. Newton se poté zeptal na linii českosloven-

⁶⁰ TNA, FO 371/21129, R 4408/188/12, 28. 6. 1937, fol. 89.

⁶¹ TNA, FO 371/21129, R 4408/188/12, Foreign Office memorandum. Mr. Hadow, 23. 6. 1937 (datum registrace 25. 6.), fol. 90–91.

⁶² Tamtéž, fol. 92–93. Hadow psal i o pokračující čechizaci pohraničních území.

⁶³ Tamtéž, fol. 94. Stále více také vnímal Edvarda Beneše jako překážku seriózní dohodě mezi československou vládou a SdP. L. W. MICHIE, *Portrait of an Appeaser*, s. 49.

ského tisku, jež označuje sudetské Němce obecně jako zrádce, což může mít značný vliv na formování veřejného mínění, dodal. Vyslanec také prosazoval pokus o spolupráci mezi oficiálními místy a SdP.⁶⁴ Zatímco Newton čekal, než ho Krofta přijme, vyšel z ministrovny pracovny francouzský vyslanec Leopold Victor de Lacroix a ihned se dal se svým britským kolegou do řeči. Prozradil mu, že československý ministr zahraničí oznámil úmysl vlády jednat s SdP. Pokud by SdP vstoupila do vlády, byla by to pohroma, nezakrýval francouzský vyslanec své obavy a dodal, že by mohlo dojít i ke změně československé zahraniční politiky.⁶⁵

Kroftovy, resp. vládní požadavky na SdP, tedy aby nepočítala s obětováním aktivistů a aby její vůdci nepřijímali rozkazy z Berlína, nemohly padnout na úrodnou půdu. Aktivistické strany byly Sudetoněmecké straně již dlouho trnem v oku a její vedoucí představitelé museli poslouchat pokyny z třetí říše, jinak tomu v atmosféře doby již být nemohlo. Náзор francouzského vyslance pak jasně ukazuje, jak špatně byl informován o stavu česko-německých vztahů v polovině roku 1937, a že jeho obava z možného obratu v československé zahraniční politice stála mimo realitu.

Na počátku srpna 1937 poslal Robert Hadow do Londýna zprávu s materiálem britského konzula v Liberci, který obsahoval popis stavu hospodářství v sudetoněmeckých oblastech kolem Liberce a Jablonce. Tajemník britského vyslanectví odmítl Jakschův pesimismus a naopak tvrdil, že „*naděje vyvolaná v Praze únorovými ústupky přetrvává v pohraničních oblastech*“. Konzul Pares podle Hadowa potvrdil jisté zlepšení ekonomického situace ve zmiňovaných pohraničních regionech, Hadow pak nesouhlasil s tím, že by za zhoršení vztahů mezi československou většinou a menšinami mohly pouze hospodářské důvody.⁶⁶ Samotný Pares poté ve svém elaborátu psal o zmenšených pocitech hořkosti mezi obyvateli ve srovnání s loňským létem, kdy region navštívil prezident Beneš, informoval o počtech zaměstnaných Němců ve státní správě, tuto informaci převzal ze zdrojů aktivistů, ale dodal, že výsledky Únorové dohody jsou stále vnímány jako nedostatečné. Dokumentoval to příkladem dlouho neobsazeného místa důležitého úředníka v Liberci.⁶⁷

V polovině srpna Hadow informoval *Foreign Office* o údajném nátlaku na německé rodiče, aby posílali děti do českých škol, za což měli být odměněni přiděly polévky a oblečení. Zpráva dále rozváděla podobné zacházení ohledně přidělu levného cukru. Podle listu *Die Zeit* (stranické noviny SdP) prý rozdělovaly koaliční

⁶⁴ TNA, FO 371/21130, R 4942/188/12, Mr. Newton (Prague) to Sir A. Cadogan, 12. 7. 1937 (datum registrace 20. 7.), fol. 170–171.

⁶⁵ Tamtéž, fol. 172. Newton obavy svého francouzského kolegy nesdílel.

⁶⁶ TNA, FO 371/21130, R 5360/188/12, Mr. Hadow (Prague), 3. 8. 1937 (datum registrace 6. 8.), fol. 233.

⁶⁷ Tamtéž, British Consulate Liberec, 29. 7. 1937, fol. 235. Pares dále psal o odchodech mladých Němců za prací do Německa nebo o aktivistech, kteří profitují z politických ústupků oficiálních míst. Tamtéž, fol. 236.

strany svým příznivcům (nezaměstnaným a chudým) kilo levného cukru za 2 koruny, ačkoli jeho cena na trhu dosahovala 6 korun za kilo. Podle Hadowa se jednalo o jasný příklad diskriminace kvůli politickým názorům. Český tisk podle něj přešel mlčky obvinění SdP a pouze informoval o tom, že pomoc je pro všechny.⁶⁸

Robert Hadow opět nezklamal svým „objektivním“ přístupem k česko-německým vztahům. Pouze přejímal neověření zprávy od profesora Toynbeeho a stranického listu SdP a na druhé straně pomlčel o taktice SdP bojkotovat své ideologické nepřátele. Tajemník britského vyslanectví však sledoval jediný cíl, a tím bylo přinutit československou vládu, aby jednala s SdP, resp. aby uznala její primát ve spektru německých politických stran a naopak aby eliminovala aktivistické strany.

V polovině poslední srpnové dekády 1937 Robert Hadow poslal Anthonymu Edenovi memorandum shrnující česko-německé vztahy z čistě britského pohledu. Na počátku označil situaci za naprosto odlišnou od toho, jak ji prezentují jednotlivé strany, jež se snaží získat podporu Londýna, a dodal, že napadení Československa by znamenalo ohrožení míru v celé Evropě. Hadow relativizoval situaci a ahistoricky nacházel paralelu s třicetiletou válkou, kdy Čechy vehnaly zbytek kontinentu do války, „*a takové je pevné odhodlání prezidenta Beneše, jestli bude Československo napadeno dnes*“.⁶⁹ Podle tajemníka britského vyslanectví v Praze bylo tedy evidentní, že udržení míru mezi ČSR a jejími sousedy je i bytostným zájmem Londýna. Otázkou však zůstávalo, na čí úkor bude tolik žádaný mír zachován.

Hadow psal o existenci všeobecné obavy z dominance Německa ve střední Evropě, na druhé straně dodal, že o takovýchto plánech nemá povědomost, proto o nich nemůže kvalifikovaně hovořit. Nepodezříval Hitlera z dobyvačných plánů a vinil Edvarda Beneše, že Evropu pouze straší německým útokem na Československo. Za hlavní nebezpečí pro evropský mír pak jednoznačně označil „*nenadálý incident*“, který by vyvolalo pobouřené Německo v reakci na politiku československé vlády vůči sudetským Němcům. Hadow odmítl politiku československého kabinetu, který označuje jakýkoli projev opozice vůči sobě za „neloajalitu“ k zemi, a obvinil Beneše, že ohrožuje demokracii pro menšiny v ČSR a že se nedokáže dohodnout s Německem.⁷⁰

Hadow varoval před spoléháním na Benešova slova, což by mohlo podle jeho názoru znamenat medvědí službu jak Československu, tak celé Evropě. Prezi-

⁶⁸ TNA, FO 371/21130, R 5661/188/12, Mr. Hadow (Prague), 13. 8. 1937 (datum registrace 19. 8.), fol. 279–280. Podle Hadowa ukázala tato praxe „*politické metody v této zemi*“.

⁶⁹ TNA, FO 371/21130, R 5854/188/12, Mr. Hadow (Prague), 24. 8. 1937 (datum registrace 30. 8.), fol. 311.

⁷⁰ Tamtéž, fol. 312–313. Beneš podle Hadowa jen hledal podporu pro svou politiku. Když nevyšla Francie a SSSR, obrátil se na Británii a USA. Konstantním tématem se pro prezidenta republiky stal nyní boj za demokracii a to také neustále opakuje, kdykoli hovoří s někým z Velké Británie, napsal Hadow. Tamtéž, fol. 314.

dentu republiky se mělo soukromě a přátelsky sdělit, že Praha může získat morální podporu britského veřejného mínění pouze za předpokladu, že bude dodržovat ustanovení menšinové smlouvy z roku 1919. Britský diplomat jednoznačně vyzýval k uzavření kompromisu s SdP. Bez přátelské rady z Londýna nepřestane Beneš naslouchat svým špatným rádcům, napsal Hadow a dodal, že tím může poškodit svou zemi a ocitnout se s ní v situaci roku 1618. Opět se zde objevila slova o „*udělání si pořádku ve vlastním domě*“.⁷¹

Hadowovo memorandum z konce srpna 1937 jednoznačně ukazuje, jak britské vyslanectví v Praze vnímalo česko-německé vztahy. Tajemník legace nepochyboval o tom, kdo musí udělat ústupky, prokázat státnický nadhled a rozum a snažit se za každou cenu dohodnout, a komu pouze stačí přihlížet a čekat na nabídky druhé strany, které pak stejně odmítne. Edvard Beneš byl stavěn do role vůdců stavovské opozice z roku 1618, kteří údajně uvrhli celý kontinent do války, a proto si měl podle Hadowa dobře rozmyslet, zda se zachová jako oni, nebo zda ukáže dostatek vůle se dohodnout, za což mu pak bude britské veřejné mínění vděčné. Britský diplomat viděl v tuto chvíli situaci ohledně česko-německých vztahů nejenom jednoznačně, ale i jednostranně a pomýleně.

Na konci první říjnové dekády 1937 se po delší odmlce ozval se svým hlášením vyslanec Basil Newton. Hovořil o česko-německých vztazích s ministrem Kroftou, který jej informoval, že jejich zlepšení, jež však probíhá dosti pomalu, si přeje jak prezident republiky, tak vláda. Dodal, že kabinet nemůže zradit německé aktivisty, a zapochyboval o loajalitě Konrada Henleina a jeho spolustraníků. Na Kroftovu výtku, že odvaha SdP roste i kvůli podpoře Velké Británie, Newton odpověděl, že Londýn poskytl představitelům Sudetoněmecké strany pouze dobré rady.⁷² Ministr zahraničí vnímal časté návštěvy představitelů SdP v Londýně a jejich rozhovory s vysokými vládními činiteli i zástupci *Foreign Office* jako důležité a zároveň do jisté znepokojující. Britský vyslanec je naopak považoval za obvyklé a v zásadě zdvořilostní.

Tvrzením československých ústavních činitelů popírajícím útlak sudetských Němců neprospěly zprávy z druhé poloviny října 1937, kdy Basil Newton informoval Londýn o incidentu, jenž se odehrál při Henleinově návštěvě Teplic. Když vůdce SdP odjížděl, došlo ke střetu jeho příznivců s policisty, kteří zatkli několik lidí, a to včetně poslanců, tvrdil vyslanec a dodal, že podle českých zdrojů policisté pouze dělali prostor pro Henleinův automobil.⁷³

⁷¹ Tamtéž, fol. 315.

⁷² TNA, FO 371/21130, R 6802/188/12, Mr. Newton (Prague), 8. 10. 1937 (datum registrace 14. 10.), fol. 58. Krofta Newtonovi také prozradil, že si němečtí aktivisté nepřejí uskutečnění všeobecných obecních voleb v podzimním termínu a že doufají, že čas ukáže přínos Únorové dohody. Tamtéž, fol. 59.

⁷³ TNA, FO 371/21130, R 6968/188/12, Mr. Newton (Prague), 19. 10. 1937 (datum registrace 20. 10.), fol. 74.

Samozřejmě se jednalo o typickou akci SdP, kde zněly pomlouvačné komentáře proti republice a kde stačila malá jiskra, aby přeskočilo napětí. Vzájemné obviňování z brutality a provokací nevybočilo z rámce podobných incidentů, jež se odehrály již několikrát. SdP si přirozeně stěžovala u premiéra Hodžy a snažila se z toho udělat senzaci. Britský vyslanec si tentokrát odpustil jednostranné hodnocení a pouze informoval, co se stalo; odvolával se přitom jak na české, tak na německé zdroje.⁷⁴

Situace ohledně česko-německých vztahů se ve druhé polovině října 1937 také stala předmětem debaty Roberta Vansittarta s Konradem Henleinem. Oba muži se sešli na nějaké večeři a měli možnost spolu přibližně tři hodiny hovořit. Stálý státní podtajemník zopakoval, že vůdce SdP je „*slušný, čestný a rozumný, nebo alespoň relativně rozumný muž*“. Henlein působil podle „Vana“ rozčilenějším dojmem, než když se oba muži viděli naposledy, a ihned si britskému diplomatovi postěžoval, že se situace sudetských Němců v ČSR zhoršila a že 90 % z nich si přeje okamžité připojení k Německu.⁷⁵

Henlein v rozhovoru dále naznačil, že zbylé dvě možnosti tak či onak znamenají válečný konflikt, do něhož se bude muset zapojit i Velká Británie. Zopakoval, že on hodlá prosazovat mírové soužití Čechů a Němců, ale zkritizoval malou snahu československé vlády přispět k dorozumění mezi oběma národy. Vůdce SdP pochválil premiéra Hodžy za jeho realistický přístup k německé otázce a odmítl snahy prezidenta Beneše a ministra zahraničí Krofty, zaznamenal si během konverzace Vansittart.⁷⁶

Henleinovi se při rozhovoru se stálým státním tajemníkem ve *Foreign Office* opět podařilo vzbudit dojem, že je umírněný a rozumný politik, který se chce dohodnout s československými vrcholnými představiteli. Opak byl však pravdou. V tuto chvíli již vůdce SdP o dohodu nestál; o měsíc později to dokázal svou *Zprávou pro vůdce a říšského kancléře o aktuálních otázkách německé politiky v Československé republice*,⁷⁷ kdy se jednoznačně přihlásil ke třetí možnosti, o níž hovořil s „Vanem“, tedy k připojení sudetoněmeckých oblastí k Německu. Henleinovi se

⁷⁴ Henlein poté poslal otevřený dopis prezidentu republiky, kde si stěžoval na brutalitu policie, která podle názoru ohrožovala mír v Evropě. Srov. TNA, FO 371/21130, R 6969/188/12, Mr. Newton (Prague), 19. 10. 1937 (datum registrace 20. 10.), fol. 76–77.

⁷⁵ TNA, FO 371/21131, R 6982/188/12, Foreign Office Memorandum. Sir R. Vansittart, 18. 10. 1937 (datum registrace 21. 10.), fol. 83. Podle Henleina existovaly tři možnosti vývoje sudetoněmeckých oblastí – autonomie v rámci ČSR, autonomie v rámci Německa a připojení k Německu. Vůdce SdP samozřejmě Vansittartovi sdělil, že je připraven pracovat pro první možnost.

⁷⁶ Tamtéž, fol. 84–85.

⁷⁷ Srov. Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. Serie D (1937–1945), Band II, Deutschland und die Tschechoslowakei (1937–1938). Aus dem Archiv des deutschen Auswärtigen Amtes, Baden-Baden 1950, s. 40–51.

rovněž podařilo nastolit u vrcholného představitele britského ministerstva zahraničí atmosféru obavy z možného celoevropského konfliktu, z jehož vypuknutí činil odpovědnou pražskou vládu, která se nechce dohodnout, resp. dělá pro dohodu jen velmi málo. Přesně tento dojem nabýval na síle nejen u Vansittarta, ale i u vedení britského vyslanectví v Praze – československá vláda musí pro dorozumění se sudetskými Němci udělat víc.⁷⁸

Na konci října 1937 se na slavnostní recepci, pořádané na počest státního svátku, potkali Edvard Beneš a Basil Newton. Prezident republiky oznámil britskému vyslanci, že by s ním rád v týdnu od 8. listopadu hovořil mezi čtyřma očima; Newton proto v telegramu do Londýna žádal o zaslání případných instrukcí. Dodal také, že jak ministr zahraničí, tak tisk nelibě nesou podporu, jíž se SdP dostává od Velké Británie. Poté se rozepsal o prezidentově projevu před diplomatickým sborem. Beneš uznal, že velkým problémem zůstává vztah československé většiny k menšinám. Pozitivně ocenil vstup německých stran do vlády v roce 1926 i Únorovou dohodu, dodal Newton.⁷⁹ Je potřeba dodat, že rok 1926 a vstup dvou německých aktivistických stran do vlády byla v tuto chvíli daleká minulost, která ani britské vyslanectví, ani vedení SdP nezajímala. A pokus o dohodu z počátku roku 1937 Sudetoněmecká strana ihned odmítla a tím její případný význam značně minimalizovala.

Na počátku listopadu 1937 sumarizoval britskou politiku s ohledem na česko-německé vztahy Orme Sargent. Jednoznačně odmítl současnou politiku francouzského ministra zahraničí Yvona Delbose, který podle jeho názoru příliš podporoval československou vládu, a naopak dospěl k závěru, že je nutné, aby Londýn i Paříž tlačily prezidenta Beneše k jednáním s SdP. Zájemem Británie bylo podle Sargentova vyjádření vytvoření umírněné formy autonomie sudetoněmeckých oblastí. Vedoucí *Central Department* také nedoporučoval ani přímé nebo nepřímé kontakty s Henleinem, ani nevěřil příliš jeho diskrétnosti. Na závěr vyslovil názor, aby se spoléhalo na informace od vyslance Newtona.⁸⁰

Britské ministerstvo zahraničí se, jak vidno, rozhodlo učinit další krok ve své politice vůči Československé republice a jejímu problému se stále rostoucím tlakem německé menšiny na řešení jejího postavení – názorově ovlivňovat i francouzskou

⁷⁸ Jako zajímavost pak působí výměna informací mezi dvěma úředníky *Foreign Office*, v níž se objevil názor, že německá menšina patří k nejlépe zaopatřeným minoritám v Evropě. Srov. TNA, FO 371/21131, R 7036/188/12, 21. 10. 1937 (datum registrace 23. 10.), fol. 113.

⁷⁹ TNA, FO 371/21131, R 7308/188/12, Mr. Newton (Prague), 30. 10. 1937 (datum registrace 2. 11.), fol. 199. Na Newtonova slova o nelibosti československých míst ohledně podpory SdP ze strany Velké Británie zareagoval Robert Vansittart, který vyslanci napsal, ať nečeká na přijetí u prezidenta a pokusí se sejít s ministrem zahraničí, a vysvětlí mu smysl jeho schůzky s Henleinem. Srov. TNA, FO 371/21131, R 7309/188/12, 3. 11. 1937, fol. 204–205.

⁸⁰ TNA, FO 371/21131, R 7357/188/12, Orme Sargent, 8. 11. 1937, fol. 224–225. Telegram shrnující rozhovor Anthonyho Edena s Delbosem srov. tamtéž, fol. 225.

zahraniční politiku. Na konci roku 1937 již krystalizovala idea autonomie sudetoněmeckých oblastí, na níž se podle názoru *Foreign Office* měly sjednotit Británie, Francie a Německo. Náзор Prahy v tuto chvíli v úvahu příliš brán nebyl.

Na počátku listopadu 1937 se k Henleinově návštěvě v britském hlavním městě vyjádřil československý vyslanec v Londýně Jan Masaryk, který odmítl přijetí, jehož se dostalo Henleinovi od britských diplomatů, a netajil se obavami československé veřejnosti, jež vnímala takovéto přijetí jako vyjádření podpory Londýna pro politiku SdP. Masaryk napsal, že ztratil v Henleina veškerou důvěru a že jeho politika směřuje k ohrožení ČSR. Na závěr se ptal, zda si přátelé i „přátelé“ tohoto muže myslí, že je možné dorozumění mezi Čechy a Němci a že to pomůže zajistit mír, nebo zda se domnívají, že Praha připustí, aby část území státu byla spravována totalitním způsobem. Dodal také, že československý kabinet udělá vše pro to, aby se menšinová politika zlepšila.⁸¹

Masarykovo rozhořčení a protest byly oprávněné a pochopitelné. Vůdce SdP i její další představitelé se veřejně kriticky vyjadřovali o politice a snahách československé vlády řešit problém menšin, potají již dokonce opustili ideu jednotného státu a postavili se na stranu třetí říše. Příznivé přijetí, kterého se, a ne poprvé, Henleinovi v Londýně dostalo, znepokojilo československou veřejnost, jež to vnímala jako vyslovení podpory stále více agresivní politice Sudetoněmecké strany. Reakce britských diplomatů naopak nevybočily z rámce tradičního uvažování o tomto problému – Praha se musí snažit s Němci dohodnout.

Na konci první poloviny listopadu 1937 promluvil v Chatham House (sídlo *The Royal Institute of International Affairs*) o německé aktivistické politice v Československu Wenzel Jaksch. Měl tak možnost, podobně jako Henlein v prosinci 1935, seznámit posluchače se svým pohledem na česko-německý problém. Změnily se však vnější podmínky Jakschova projevu. Zatímco vůdce nově zformované SdP se tehdy prezentoval jako umírněný a loajální opoziční politik, stojící na půdě republiky, v době projevu předsedy německých sociálních demokratů již Sudetoněmecká strana existenci ČSR otevřeně odmítala a požadovala autonomii. Tento postup navíc podporovaly i britské diplomatické špičky z *Foreign Office*.

Na Jaksche tak čekal nelehký úkol, umocněný tím, že podle zprávy Roberta Hadowa hovořil před malým a nevýznamným publikem; výjimku tvořil pouze profesor Robert William Seton-Watson. Předseda německých sociálních demokratů na úvod prohlásil, že aktivisté dosáhli úspěchu v řešení česko-německého problému. Jako příklad uvedl navýšení procentuálního poměru německy mluvících úředníků ze 4 na 10 % (jednalo se pouze o německé aktivisty).⁸² Jaksch se snažil omluvit československou vládu za snížení počtu Němců ve státní správě, v soukromí však

⁸¹ Srov. TNA, FO 371/21131, R 7574/188/12, Aide Mémoire, 5. 11. 1937, fol. 266–268. Sargentovu reakci srov. tamtéž, fol. 264–265.

⁸² TNA, FO 371/21131, R 7634/188/12, Foreign Office Minute (Mr. Hadow), 13. 11. 1937 (datum registrace 16. 11.), fol. 6. Jakschova přednáška se konala 12. listopadu.

podle Hadowa přiznal, že si Praha v mnohém počíná nešťastně a že tím pouze poskytuje prostor pro útoky SdP. Tajemník britského vyslanectví v Praze neskrýval svůj údiv nad Jakschovou upřímností, když předseda německých sociálních demokratů neskrýval nárůst radikalismu mezi českou většinou, zároveň však věřil, že se prezidentu Benešovi podaří tyto nálady udržet v přijatelných mezích. Jaksch ve své přednášce také zdůraznil, že němečtí aktivisté v Československu získali s ohledem na menšiny mnohem více, než Hitler obdržel od polské vlády.⁸³

Předseda německých sociálních demokratů se ve své přednášce snažil o vyvážení jednostranného britského pohledu na česko-německý problém v ČSR a o prezentování odlišného názoru zástupce německé menšiny od jednotné linie představitelů Sudetoněmecké strany, kteří při svých návštěvách v Londýně nebo jinde vykreslovali Československo jako zemi, kde se masově porušují práva národnostních menšin. Skladba jeho posluchačů a oficiální linie ministerstva zahraničí mu však nedávaly přílišnou naději na úspěch.

Jak odlišně vnímali plnění Únorové dohody Wenzel Jaksch a britské vyslanectví v Praze, ukazuje Newtonova zpráva do Londýna z 11. listopadu 1937, k níž připojil hlášení konzula Pares z Liberce. Zatímco Jaksch viděl posun, britský diplomat psal o tom, že podle Hadowa roste u německých aktivistů nespokojenost s prosazováním politiky 18. února.⁸⁴ Konzul Pares potvrdil Hadowova slova a dodal, že předseda *Bund der Landwirte* Gustav Hacker považuje nesplnění příslibů z Únorové dohody za konec německého aktivismu. Konzul také konstatoval, že prohlášení některých aktivistů se svou ostrostí začínají blížit vyjádřením členů SdP.⁸⁵ V tuto chvíli se nejednalo o nepochopitelný krok. Stále větší část německých aktivistů viděla, že jejich mírný postup nepřináší úspěch, zatímco agresivní politika Sudetoněmecké strany nese v jistém smyslu ovoce.

Na konci druhé listopadové dekády roku 1937 Basil Newton informoval Londýn o parlamentním projevu premiéra Hodžy, který se týkal menšinové otázky v ČSR. Ačkoli se jednalo o mírný projev, SdP zareagovala velmi ostře, napsal vyslanec a pokračoval, že to způsobilo prohlášení národně socialistického poslance Jaroslava Stránského o den dříve, kdy Stránský napadl politiku SdP.⁸⁶ Poslanec Ernst Kundt odmítl politiku vlády a prohlásil, že jeho strana požaduje stále totéž –

⁸³ Tamtéž, fol. 7–8.

⁸⁴ TNA, FO 371/21132, R 7835/188/12, Mr. Newton (Prague), 11. 11. 1937 (datum registrace 25. 11.), fol. 84.

⁸⁵ Tamtéž, fol. 85–89. Pares přiznal (5. listopadu 1937), že zatímco doposud byli aktivisté ve veřejných prohlášeních opatrnější, nyní se to začíná měnit a i oni zostřují svou kritiku československé vlády. Ve své zprávě rovněž uvedl i příklady sabotáží vládní politiky ze strany lokálních československých úředníků.

⁸⁶ Newton také podotkl, že Stránského často používá jako hlasatele svých názorů Edvard Beneš. TNA, FO 371/21132, R 7840/188/12, Mr. Newton (Prague), 20. 11. 1937 (datum registrace 25. 11.), fol. 94.

samosprávu a na německých územích německé úředníky – a dodal: „...zdá se, že si vláda myslí, že skuteční českoslovenští nepřátelé nejsou za hranicemi, nýbrž vně státu.“⁸⁷ Hodža reagoval korektně. Vyzval SdP k pochopení situace a odpovědnosti. Odmítl však Kundtovu tezi, že by prezident republiky postupoval protiústavně.⁸⁸

Na počátku prosince 1937 se Newton přihlásil se zprávou o situaci uvnitř SdP. Podle něj existovaly ve straně jisté neshody, jež se projeví například vystoupením dvou poslanců ze strany nebo dokonce vyloučením několika lidí z SdP. Britský vyslanec však ihned dodal, že si nemyslí, že by podobné kroky mohly oslabit Sudetoněmeckou stranu jako celek.⁸⁹ To, co viděl Newton jako neshody, byly spíše dozvuky vnitrostranického boje, který propukl již v polovině roku 1936. V žádném případě se nejednalo o náznak zásadní nejednoty strany; ostatně toho si byl vyslanec vědom.

Jaký postoj zastával *Foreign Office* k problému německé menšiny, resp. ke středoevropskému regionu na konci roku 1937, ukazuje memorandum, jež vzniklo na ministerstvu zahraničí na konci listopadu a které obšírně shrnovalo problematiku česko-německých vztahů. Autoři materiálu konstatovali, že by Londýn musel garantovat nejen českou nezávislost, ale i to, co Češi poskytli sudetským Němcům, a jedním dechem proto dodali: „*Tato dvojitá garance ze strany vlády Jeho Veličenstva by znamenala nový a nesmírně závažný závazek ve střední Evropě. Za současného stavu veřejného mínění se zdá takřka nemožné, že by byl podobný závazek přijat.*“⁹⁰ Proti podobné garanci by se navíc postavila dominia, doplnili autoři dokumentu. Britská dominia prezentovala již v průběhu 20. let 20. století názor, že je evropské závazky mateřské země nezajímají,⁹¹ a podobně se vyjádřila i na imperiální konferenci, která probíhala od 14. května do 15. června 1937.

Velmi krátce na to vzniklo na britském ministerstvu zahraničí další memorandum, jež se zabývalo postojem vlády v Londýně k sudetoněmeckému problému v Československu.⁹² Vyslanec Newton měl informovat prezidenta Beneše o obavách britské vlády z nedávného vývoje na poli česko-německých vztahů. Zároveň měl dodat, že vláda Jeho Veličenstva nemá žádné jiné závazky kromě těch, které

⁸⁷ Tamtéž.

⁸⁸ Tamtéž, fol. 95.

⁸⁹ TNA, FO 371/21132, R 8201/188/12, Mr. Newton (Prague), 7. 12. 1937 (datum registrace 9. 12.), fol. 143.

⁹⁰ TNA, FO 371/21132, R 8248/188/12, Foreign Office Memorandum, 26. 11. 1937 (datum registrace 10. 12.), fol. 154; celé memorandum srov. fol. 145–155.

⁹¹ Srov. např. Lukáš NOVOTNÝ, *Die Britischen Dominions und der Vertrag von Locarno. Der Prüfstein für eine einheitliche Außenpolitik des Empire in der Zwischenkriegszeit*, Jahrbuch für Europäische Überseegeschichte 10, 2010, s. 163–188.

⁹² Jednalo se o instrukce z počátku listopadu 1937. Newton podle nich jednal o několik dní později s prezidentem Benešem.

obsahuje menšinová smlouva. Britský kabinet si však byl vědom, že případný neklid v ČSR může znamenat ohrožení míru ve střední Evropě, resp. na celém kontinentu, a proto musí být zájmem všech, aby byl v tomto regionu klid, dodal autor memoranda.⁹³ Pokračoval tím, že Praha nemusí měnit svou zahraniční politiku, ale měla by opustit svou politiku „popichování“ Sudetoněmecké strany, a snažit se nevyprovokovat neshody. Basil Newton také obdržel jasné instrukce, aby se nezmiňoval o autonomii pro sudetské Němce.⁹⁴

Memorandum pokračovalo shrnutím rozhovoru Newtona s Edvardem Benešem (8. listopadu), kdy prezident vyjádřil naději v pokrok v česko-německých vztazích, ale zároveň dodal, že na vině je také 300letý rakouský tlak, kdy se Češi a Němci stali oběťmi habsburské politiky. Beneš prý sám nastolil otázku autonomie pro sudetoněmecké oblasti, ale prozatím o ní nechtěl debatovat s poukazem na to, že vždy odmítal diskuze o vágních a nejasných termínech. Newton musel konstatovat, že se od prezidenta republiky nedá očekávat brzká spolupráce s vůdci SdP, protože je Beneše považuje za separatisty. Nutno dodat, že v tomto měl prezident pravdu. Na druhé straně vyjádřil druhý československý prezident ochotu i nadále se zastupci SdP jednat;⁹⁵ v tuto chvíli mu stejně ani jiná možnost nezbývala.

Závěr

Rok 1937 znamenal důležitý posun ve vnímání sudetoněmeckého problému jak ze strany britského vyslanectví v Praze, tak samotného *Foreign Office*. Předchozí období se neslo ve znamení prosazování dohody československé vlády s německou menšinou jako celkem, jíž měla Praha vyjít vstříc. Britské ministerstvo zahraničí se totiž obávalo, že pokud nedojde ke konsensu, bude to znamenat radikalizaci sudetských Němců a jejich větší touhu po připojení k Německu, což v konečném důsledku ohrozí mírové uspořádání střední Evropy. V průběhu roku 1937 se však názor na česko-německou spolupráci postupně změnil. Jak pražské vyslanectví, tak Londýn se začaly domnívat, že se primárním řešením tohoto problému musí stát dohoda československé vlády se Sudetoněmeckou stranou. Dosavadní politiku podpory aktivistických stran označovali britští diplomaté v československém i britském hlavním městě za překonanou a neproduktivní; ostatně to dokládá jejich názor na Únorovou dohodu.

Od března 1937 působil v Československu v pořadí již pátý britský vyslanec – Basil Newton, který v průběhu roku pomalu, ale jistě dospěl k závěru jako Joseph Addison (Charles Bentinck působil v Praze jen krátce) – řešení česko-německého

⁹³ TNA, FO 371/21132, R 8249/188/12, Foreign Office Memorandum. Mr. Nichols, 26. 11. 1937 (datum registrace 10. 12.), fol. 158.

⁹⁴ Tamtéž, fol. 158–159.

⁹⁵ Tamtéž, fol. 160. V memorandu se také psalo o tom, aby Francie a Británie tlačily Prahu k dohodě s SdP.

problému musí ležet v uspokojení požadavků německé menšiny na úkor ČSR, i když je potřeba zdůraznit, že se na něj díval objektivněji než Addison. Lze říci, že Londýn stále více nabýval přesvědčení, že sudetoněmecká otázka přestává být pouze československou vnitropolitickou záležitostí, a proto se ji snažil ovlivňovat více (pokusy o koordinaci s Francií, silnější tlak na československé politiky, aby se s SdP dohodli) než v minulém období.

Rok 1937 také znamenal jednoznačný rozchod Konrada Henleina s Československou republikou, což vůdce SdP demonstroval svou *Zprávou pro vůdce a říšského kancléře o aktuálních otázkách německé politiky v Československé republice*, v níž označil společné soužití Čechů a Němců v jednom státě za nemožné. V rozporu s tímto názorem, Henlein britské politiky ujišťoval o snaze se dohodnout s prezidentem Benešem a dalšími československými politiky. A s tímto názorem vstupoval do roku 1938 za situace, kdy Londýn stále více stupňoval tlak na Prahu, aby se s SdP dohodla.

Lukáš Novotný

Das *Foreign Office*, die britische Gesandtschaft in Prag und die sudetendeutsche Frage 1937

Zusammenfassung

Nach dem Ende des Ersten Weltkriegs und während der zwanziger Jahre sah Großbritannien und dessen Außenministerium die Lage zwischen Tschechen und Deutschen in der Tschechoslowakischen Republik ziemlich optimistisch an. In der zweiten Hälfte der dreißiger Jahre kam es jedoch zu einer Verschiebung von der positiven zu einer ziemlich unschlüssigen Stellung in Bezug auf die Existenz der Tschechoslowakei. Eine wichtige Quelle dieser Einstellung des *Foreign Office* zu der sudetendeutschen Frage waren die Berichte der britischen Gesandtschaft in Prag, namentlich die Informationen vom Gesandten, Sir Basil Newton (sein Vorgänger Charles Bentinck hatte in Prag nur kurzzeitig gearbeitet), und vom Gesandtschaftssekretär Robert Hadow. Während der erstgenannte sich um eine objektivere Ansicht des sudetendeutschen Problems als Joseph Addison im Jahre 1936 bemühte, obwohl auch er im Laufe des Jahres 1937 zum Schluss kam, die Lösung des tschechisch-deutschen Problems müsse in der Befriedigung der Forderungen der deutschen Minderheit zum Nachteil der Tschechoslowakei bestehen, Hadow setzte seine unobjektiven Informationen über Prags Politik gegenüber der SdP fort.

Im Jahre 1937 kam es zu einer großen Änderung in der Ansicht des sudetendeutschen Problems sowohl seitens der britischen Gesandtschaft in Prag als auch des *Foreign Office* in London. Früher wurde ein Übereinkommen zwischen der tschechoslowakischen Regierung und der gesamten deutschen Minderheit bevorzugt und Prag sollte dieser Minderheit entgegenkommen. 1937 änderte sich jedoch diese Politik und sowohl die Gesandtschaft in Prag als auch London fingen an zu glauben, die primäre Lösung des Problems müsse ein Übereinkommen zwischen der tschechoslowakischen Regierung und der Sudetendeutschen Partei sein, und London bemühte sich auch seine Partner in Paris darüber zu überzeugen.

Das Jahr 1937 bedeutete auch den eindeutigen Bruch zwischen Konrad Henlein und der Tschechoslowakei, was der SdP-Führer durch seinen *Bericht für den Führer und Reichskanzler über die aktuellen Fragen der deutschen Politik in der Tschechoslowakischen Republik* demonstrierte, in dem das Zusammenleben von Tschechen und Deutschen in einem Staat für unmöglich gehalten wurde. Henlein dagegen versicherte die britischen Politiker seiner Bereitschaft, mit Präsident Benes und anderen tschechoslowakischen Politikern übereinzukommen. Und mit dieser Position trat er in das Jahr 1938, wobei London seinen Druck auf Prag steigerte, mit der SdP eine Einigung zu erzielen.

Lukáš Novotný

The Foreign Office, the British Legation in Prague, and the Sudetengerman question in 1937

Summary

The views of Great Britain and its Foreign Office concerning the relation between the Czech and the German ethnic population in Czechoslovakia were rather optimistic after World War I and in the 1920s and 1930s. In the latter half of 1930s, however, there was a change consisting in a shift from the positive toward a rather hesitant attitude to the existence of Czechoslovakia. The perception of the Sudetengerman question by the *Foreign Office* largely depended on the reports sent from the British Legation in Prague to London, namely the information provided by the envoy, Sir Basil Newton, whose predecessor Charles Bentick had stayed in Prague for a short time only, and by Secretary Robert Hadow. While the first one's attitude was more objective than that of Joseph Addison in 1936, although he, too, came to the conclusion during the year 1937 that the way to solve the Czech-German problem must consist in meeting the requirements of the German minority to the detriment of Czechoslovakia, Hadow continued informing in an unobjective way about Prague's approach to the SdP.

During the year 1937 a major change occurred in the Legation's as well as the Foreign Office's views of the Sudetengerman problem. In the preceding period of time, they suggested an agreement between the Czechoslovak government and the whole German minority, and expected that Prague would make concessions to them. In 1937, however, their view of Czech-German cooperation changed. Both the British Legation in Prague and the Foreign Office in London started believing that the primary solution to that problem must be an agreement between the Czechoslovak government and the Sudetengerman Party; London also tried to make its partners in Paris share that position.

The year 1937 was also the year of Konrad Henlein's finally rejecting the possibility of Czechoslovakia's further existence, which the SdP leader emonstrated in his *Report for the Fuhrer and Reichskanzler on the actual questions of German policy in the Czechoslovak Republic*, where he declared that a further coexistence of Czechs and Germans in one state was impossible. Contrary to this position, Henlein continued assuring British politicians about his intention to achieve an agreement with President Beneš and with other Czechoslovak politicians. And with this position he entered the year 1938 while London was increasing its pressure on Prague to come to an agreement with the SdP.

Валентина В. Марьина

«Народная демократия»: рождение, развитие и реализация идеи (1935–1948 гг.)

“People’s democracy”: the emergence, evolution and implementation of the idea (1935–1948)

The emergence and evolution of the concept of “people’s democracy” as a transitional system between “capitalism” and “socialism” is discussed. The idea originated from discussions in the leadership of the Communist International during the 1920s and 1930s, particularly from those that were taking place after the Nazis had come to power in 1933. As a result, a fundamental change occurred in the attitude to and the development of the “People’s Front” concept. A turning-point was the VII Congress of the Communist International held in 1935 that defined people’s democracy as a transitional system of antifascist state. The policy of people’s democracy became a very important element of the Soviet imperialist policy at the final stage of World War II, in 1944–1945. It was used, on the one hand, to create a broad grouping of resistance forces, from Communists to nationally and democratically oriented parts of bourgeoisie, and, on the other hand, as a tool to facilitate the access of Communists to political and government power in the countries of Central and Southeastern Europe in the postwar period.

Keywords: History, 20th century, politics, Communist movement, People’s Front, people’s democracy, Soviet Union, Central and Southeastern Europe

Режим, установленный в странах советской сферы влияния после Второй мировой войны, получил название «народная демократия». Среди ученых до сих пор идет дискуссия о том, что представлял собой этот режим: являлся ли он оригинальным, т.е. альтернативой как буржуазной демократии западного образца, так и социалистическому строю советского типа, или же он был задуман и реализован, как переходный на пути установления этого последнего, как ступень к нему. Автор является сторонником второй точки зрения, обоснованной им во многих работах, а из последних – в коллективных трудах «Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории» и «Власть – общество – реформы. Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX века».¹

Идея «народной» или, как её еще именуют, «новой» демократии генетически восходит к марксистско-ленинскому учению о перерастании буржуазно-демократической революции в социалистическую, о возможности перехода от одного этапа непрерывного революционного процесса к другому, о тесной органической взаимосвязи борьбы за демократию с борьбой за социализм. Суть теории состояла в отыскании наиболее рациональных форм подхода к социалистической революции с различных ступеней общественно-экономического развития в условиях капитализма, в целом созревшего для замены его новым общественным строем. Иначе говоря, ленинская идея непрерывной революции сводилась к поиску путей и форм подвода масс к социалистической революции и её победоносному завершению.² При прямом участии В. И. Ленина Коминтерн выдвинул идею «рабочего», а затем «рабоче-крестьянского правительства», как способа подвода масс через общедемократическую фазу к социалистической революции.³

Отвергая мысль о «чистой» социальной революции в условиях XX века, Ленин полагал, что в каждой из них неизбежно переплетение демократических и социалистических задач. Первоочередность выдвижения демократических и социалистических задач, степень их переплетенности или приближенности к социалистическим переменам должны были определяться «лишь в связи с конкретным опытом истории»,⁴ т.е. конкретно-историческими условиями свершения революции. При этом Ленин полагал, что, соединяя борьбу за демократию с борьбой за социализм, следует подчинять первую второй. Довести демократическую революцию до победного конца, по его мнению,

¹ Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории. Кн. 2, Москва 2005, с. 6–88; Власть – общество – реформы. Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX века, Москва 2006, с. 14–77.

² См.: К. МАРКС и Ф. ЭНГЕЛЬС, Сочинения. Т. 7, с. 261; В. И. ЛЕНИН, Полн. собр. соч. Т 11, с. 222.

³ См. подробнее: Коммунистический Интернационал. Краткий исторический очерк, Москва 1969, с. 172–194.

⁴ В. И. ЛЕНИН, Полн собр. соч. Т. 49, с. 329.

можно лишь в том случае, если установится политическая власть народа, его демократическая диктатура, где рабочему классу будет отведена роль ведущей силы. Демократическая диктатура народа, не являясь ни властью буржуазии, ни властью пролетариата, по Ленину, представляет собой власть особого **переходного** типа. Она призвана, с одной стороны, удовлетворять назревшие требования трудящихся масс, а, с другой, подводить их к выдвижению лозунгов революционно-социалистического характера.

Такова схема ленинской теории социалистической революции в эпоху империализма. Основные её положения и были взяты на вооружение коммунистическим движением, Коминтерном накануне Второй мировой войны. Победа фашизма в Германии ослабила позиции «леваков» в коммунистическом движении: стала очевидной необходимость защиты демократии, пусть даже и буржуазной. Постепенно прорисовывалась идея народного фронта, ядром которого являлся единый рабочий фронт, подразумевавший взаимодействие в борьбе против фашизма коммунистических и социалистических (социал-демократических) рабочих масс и их партий. Идея социалистической революции и диктатуры пролетариата не снималась с повестки дня вообще, а как бы отодвигалась на второй план, виделась как задача следующего за поражением фашизма этапа борьбы. Идея начала крепнуть после того, как в Политическую комиссию ИККИ вошел Г. Димитров (апрель 1934 г.) и началась подготовка к созыву VII конгресса Коминтерна. Представитель ВКП(б) в ИККИ Д.З. Мануильский заявлял 14 июня 1934 г.: провозглашая социализм конечной целью движения, «мы должны иметь более *конкретную программу* борьбы: не пролетарская диктатура, не социализм, но которая *подводит массы к борьбе за пролетарскую диктатуру и социализм*» (курсив мой – В.М.). Он считал, что должен быть «пункт программы, выходящий за рамки капиталистических отношений, но это еще не социализм».⁵ В руководстве Коминтерна созревало убеждение в неизбежности для капиталистических стран антифашистской, общедемократической фазы борьбы, подводящей к социалистическому перевороту. Важное место в дискуссиях, развернувшихся в преддверии УП конгресса КИ, занимал анализ опыта борьбы компартий стран Центральной и Юго-Восточной Европы, и, прежде всего, вовлечения в неё крестьянства и мелкобуржуазных масс. О том, что борьба против фашизма на первом этапе выльется в народную антифашистскую революцию при ведущей роли рабочего класса говорил и Димитров: «...*тот факт, что фашизм уничтожил элементарнейшие демократические права самых широких народных масс, в значительной степени увеличивает общедемократические задачи пролетарской революции, и пролетарская по своему характеру и движущим силам революция может начаться как руководимая пролета-*

⁵ Б. М. ЛЕЙБЗОН – К. К. ШИРИНЯ, *Поворот в политике Коминтерна. Историческое значение УП конгресса Коминтерна*, Москва 1975, с. 101.

*риатом народная антифашистская революция». Ставился вопрос о создании правительства широкого народного фронта, которое рассматривалось как *антифашистская власть, как подход к пролетарской диктатуре, как «правительство переходного периода»*⁶ (курсив мой – В.М.). Сокрушение фашизма в результате общедемократической революции как необходимое условие открытия пути к социалистической революции – краеугольный камень новой линии Коминтерна, обоснованной затем его VII конгрессом. Эта ориентировка утверждалась в упорной борьбе с её противниками, считавшими буржуазно-демократический промежуточный этап опасным для дела пролетариата. Подобные настроения сохранялись в компартиях и далее, в течение всей войны и даже после неё.*

VII конгресс Коминтерна (25 июля – 20 августа 1935 г.) всесторонне обосновал политику народного фронта как политику создания широкого межклассового союза сил, выступающих против фашизма. Он осудил недооценку борьбы за общедемократические требования в процессе борьбы за социализм. В антифашистский фронт предполагалось вовлечь рабочий класс, трудящихся крестьян (а в большинстве стран рассматриваемого региона они составляли подавляющую часть населения), ремесленников, мелкую городскую буржуазию, служащих и трудовую интеллигенцию. Конгресс пришел к выводу, что правительство народного фронта может ограничить власть капитала, добиться установления новой демократии, отвечающей интересам народа и выходящей за рамки старого общества. Г. Димитров назвал такое правительство *«органом сотрудничества революционного авангарда пролетариата с другими антифашистскими партиями в интересах всего трудового народа»*⁷. Власть правительства народного фронта рассматривалась не как синоним диктатуры пролетариата и не как особая общественно-экономическая стадия, а именно как *переходная форма к социалистическому этапу борьбы*, как *власть, подготавливающая социалистические преобразования*, а в каких-то странах и *начавшая их*. Было признано желательным участие коммунистов в таком правительстве. Они были готовы не только разделить ответственность за глубокие демократические реформы, но и инициировать их. Изменилось отношение коммунистов к некоторым буржуазно-демократическим институтам, в частности к парламенту. Виделась возможность использовать эти институты для борьбы против фашизма и утверждения нового демократического строя. Политика единого рабочего и народного фронта вовсе не означала, что социалистическая революция откладывается «в долгий ящик». Наоборот, она открывала путь к ней. Заключительная часть резолюции VII конгресса Коминтерна по докладу Димитрова, озаглавленная «За совет-

⁶ VII конгресс Коминтерна в борьбе за создание народного фронта в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, Москва 1977, с. 83–84.

⁷ Г. ДИМИТРОВ, *Избранные произведения*. Т. I, Москва 1957, с. 433.

скую власть!», гласила: «В борьбе за защиту буржуазно-демократических свобод и завоеваний трудящихся против фашизма, в борьбе за свержение фашистской диктатуры революционный пролетариат подготавливает свои силы, укрепляет боевые связи со своими союзниками и направляет борьбу в целях завоевания действительной демократии трудящихся – Советской власти». Говорилось также о дальнейшем ускорении развития мировой социалистической революции, о подготовке «трудящихся к предстоящим великим боям второго тура пролетарских революций».⁸ Демократические преобразования сами по себе, а тем более переплетавшиеся с социалистическими, должны были стать как бы первой ступенью, начальной фазой социалистической революции. Участвовавшие в работе VII конгресса КИ представители компартий стран Центральной и Юго-Восточной Европы поддержали его новую линию, хотя это вовсе не означало, что среди рядовых коммунистов не осталось приверженцев радикальных взглядов, нацеленных на немедленное осуществление и победу социалистической революции, установление диктатуры пролетариата, причем в форме советской власти.

Большое влияние на дальнейшую разработку теории подхода или перехода к социалистической революции оказали события в Испании, где в феврале 1936 г. победу на выборах в кортесы (парламент) одержал народный фронт. После мятежа (июль 1936 г.), возглавленного генералом Франко, в стране началась гражданская война. Фашистские Германия и Италия поддерживали мятежников своими войсками. Коминтерн и коммунистическое движение оказывали посильную помощь республиканцам. На освобожденных от мятежников территориях были проведены глубокие демократические преобразования: аграрная реформа, национализация крупных предприятий, демократизация общественно-политической жизни. В сентябре 1936 г. Г. Димитров на заседании секретариата ИККИ, обсуждавшего события в Испании, отметил: Испанская республика, за победу которой борется народ, в случае этой победы не будет старой демократической республикой, а «будет особым государством с подлинной **народной демократией**. Это еще не будет советское государство, но государство антифашистское, левое, с участием подлинно левой части буржуазии» (подчеркнуто – В.М.). Возможно, это было одно из первых употреблений термина **народная демократия**, который после войны получил массовое распространение как наименование режимов, возникших в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. В общих чертах Димитров определил социально-экономическую и политическую суть государства и строя народной демократии: «Здесь стоит вопрос об организации производства без уничтожения окончательно частнокапиталистической собственности, организации производства с участием и при контроле рабо-

⁸ УП конгресс Коммунистического интернационала и борьба против фашизма и войны (Сборник документов), Москва 1975, с. 380–381.

чего класса и его союзников в борьбе против фашизма, т.е. мелкой буржуазии и крестьянства. Теоретически это, может быть, будет правильно выразить как особую форму демократической диктатуры рабочего класса и крестьянства на данном этапе». О советском государстве, советской демократии Димитров говорил, как об образце.⁹

Во второй половине 30-х годов компартии практически стали подходить к вопросу о программе экономических преобразований, осуществляемых народным фронтом или антифашистско-демократическим режимом. Считалось, что они должны полностью отвечать конкретно-историческим условиям и не должны вести к ослаблению и расколу народного фронта, в частности, в результате преждевременного выдвижения социалистических по своему характеру задач. Аншлюс Австрии нацистской Германией (март 1938 г.) и Мюнхен (сентябрь 1938 г.) дали новый толчок развитию теоретической мысли Коминтерна в плане борьбы за создание широкого антифашистского фронта. Теперь, как предполагалось, в его состав должны были войти и антифашистски настроенные слои буржуазии. Объединение всех заинтересованных в борьбе против фашизма и развязывания войны сил стало именоваться *национальным антифашистским фронтом*. Этот лозунг ЦК Испанской коммунистической партии выдвинул в мае 1938 г. Годом позже его поддержала с одобрения Коминтерна Коммунистическая партия Чехословакии (КПЧ). Вопрос о создании национального фронта ставился также коммунистами Болгарии и Югославии.¹⁰

Таким образом, к началу Второй мировой войны идея единения сил в борьбе с фашизмом прошла как бы три фазы: от единого пролетарского через единый народный к национальному фронту. Предполагалось, что первый из них явится ядром второго, а этот, в свою очередь, ядром третьего. Каждой из фаз соответствовал особый охват социальных и политических сил. Пролетарский фронт включал рабочий класс и его партии – коммунистические, социал-демократические (социалистические) и другие; народный – охватывал плюс к ним прочие трудящиеся массы и их партии, в первую очередь крестьянские, особенно активные и влиятельные в странах региона; национальный – включал и патриотически настроенные слои буржуазии, политически представленные более или менее сильными внутри – или внеправительственными оппозиционными партиями. Успехи народного фронта в странах Центральной и Юго-Восточной Европы накануне войны были весьма ограничены, а идею национального фронта практически нигде не удалось реализовать. Тем не менее, она не канула в Лету, поджидая подходящего часа, чтобы воскреснуть в новом обличье. К концу войны, после разгрома фашизма объединенными вооруженными силами антигитлеровской коалиции, комму-

⁹ Там же, с. 440–441.

¹⁰ См. подробнее: *Власть – общество – реформы*, с. 20–21.

нистические партии и их лидеры, в большинстве те же деятели Коминтерна, жившие в СССР, уже располагали общей теорией развертывания революционного процесса, которую оставалось лишь приспособить к конкретно-историческим условиям каждой из стран.

Заключение советско-германского пакта о ненападении в августе 1939 г. и начало Второй мировой войны положили конец теоретическим разработкам Коминтерна, касающимся борьбы против фашизма. В период «дружбы» или «брака по расчету» с Германией из лексикона советской пропаганды исчезли термин фашизм и вся его критика, а, следовательно, пропала и актуальность раздумий над проблемами антифашистской борьбы, характера правительств и режимов в случае победы в ней. Коминтерн и мировое коммунистическое движение вернулись «на круги своя», снова с прямого одобрения Сталина взяв на вооружение идею мировой пролетарской революции и диктатуры пролетариата. Так продолжалось вплоть до нападения фашистской Германии на Советский Союз, когда этот лозунг опять же по прямому указанию Сталина был снят с повестки дня. Но в первые годы после вступления в войну Советского Союза заниматься вопросами послевоенного устройства мира было недосуг: сначала ставилась задача покончить с фашистским агрессором сосредоточенными усилиями всех стран антигитлеровской коалиции. Ссориться с Западом в этих условиях для СССР было смерти подобно. Дышавший на ладан Коминтерн, все ещё являвшийся коммунистическим пугалом для западных демократий, по велению Сталина был распущен в мае 1943 г. На его обломках возник Отдел международной информации (ОМИ) ЦК ВКП(б), возглавляемый тем же Г. Димитровым. Отдел должен был поддерживать связь с коммунистическими партиями, анализировать и направлять их деятельность и информировать по этим вопросам советское руководство.¹¹

Когда Красная Армия приблизилась к довоенным границам СССР и стал явно просматриваться близкий конец войны, в странах Центральной и Юго-Восточной Европы оживилось движение Сопротивления. В Польше, Югославии, Албании, Протекторате Богемия и Моравия, Словакии (с августа 1944 г.), Венгрии (с марта 1944 г.) оно было направлено на освобождение этих стран от оккупантов и коллаборационистов, в Болгарии и Румынии – против шедших в фарватере гитлеровской Германии правительств. Особую активность развили направляемые и наставляемые из Москвы, если имелась связь, коммунисты, которые выступили инициаторами создания руководящих центров Сопротивления. Широта политических сил, готовых объединиться для совместной борьбы, отличалась разнообразием и зависела от внутренней

¹¹ См. подробнее: В. В. МАРЬИНА, *Коминтерн: ликвидация или модификация? 1939–1943 гг.*, Славяноведение, 1994, № 5; она же, *Г. Димитров и кремлевские вожди. 1934–1948 гг.*, Международный исторический журнал, 2000, № 12, <http://history.machaon.ru>; она же, *Дневник Г. Димитрова*, Вопросы истории, 2000, № 7.

обстановки в каждой из стран.¹² Во все «антифашистские фронты» и образованные ими на рубеже войны и мира правительства входили представители (группы) буржуазных или мелкобуржуазных довоенных партий, поэтому с большей или меньшей натяжкой эти объединения могут быть отнесены к типу, именуемому Коминтерном до войны «национальные фронты». При этом назывались они в разных странах по-разному.

Создание правительств в освобожденных от фашизма странах Центральной и Юго-Восточной Европы означало решение вопроса о власти в пользу демократических сил и может быть оценено, как завершение первого этапа в реализации плана коммунистов *полностью* овладеть этой властью. Задачей следующего этапа были постепенная изоляция союзников (попутчиков) по освободительным фронтам, перетягивание на сторону коммунистов масс, убеждение их в необходимости углубления общественных преобразований вплоть до установления социалистического строя. Сколь длительным будет этот этап, никто не мог предположить заранее: все зависело от внутренних условий развития каждой из стран и международной обстановки. В программах первых после освобождения правительств преобладали национальные, антифашистские, общедемократические задачи: участие в борьбе против гитлеровской Германии и поддерживавших её режимов, восстановление государственной независимости и государственного суверенитета, искоренение остатков фашизма, создание органов новой, народно-демократической власти, восстановление экономики, проведение назревших и неотложных демократических социально-экономических преобразований и прежде всего аграрной реформы, восстановление демократических прав и свобод, улучшение условий жизни трудящихся и др. Хотя решению именно этих задач придавалось основное значение, но намечались и меры, которые в ретроспективе могут быть оценены как антикапиталистические – конфискация собственности предателей и коллаборационистов в целом, введение рабочего и государственного контроля на промышленных предприятиях, что при благоприятных условиях могло стать шагом к социализму.

В проведении всех этих преобразований были заинтересованы в той или иной мере все пришедшие к власти политические и социальные силы. Однако наиболее последовательными сторонниками их реализации являлись коммунисты. Их буржуазные партнеры по Сопротивлению наоборот стремились ограничить масштабы и глубину демократической перестройки общества, желая сохранить, по их мнению, главное – частную собственность на средства производства – и не допустить углубления иницилируемого коммунистами революционного процесса. Поэтому уже с самого начала деятельности

¹² См. подробнее: *Народные и национальные фронты в антифашистской освободительной борьбе и революциях 40-х годов*, Москва 1985; *Движение Сопротивления в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. 1939–1945 гг.*, Москва 1995.

«народно-демократических» правительств между входившими в них силами началась упорная борьба за то, насколько последовательно, какими методами, темпами и формами будут осуществляться намеченные в программах задачи.

В антифашистских, освободительных, антиправительственных фронтах и созданных ими на пороге войны и мира институтах соотношение политических сил и их влияние на массы были различными,¹³ но коммунисты занимали в верхах более или менее прочные позиции, которые они и намеревались использовать при поддержке Москвы для полного овладения властью. Например, лидер КПЧ К. Готвальд не публично, а на закрытых коммунистических форумах заявлял, что выполнение так называемой Кошицкой программы «является предпосылкой осуществления социалистических целей».¹⁴ Касаясь взаимоотношений рабочего класса и его коммунистического авангарда с другими политическими и социальными силами, он подчеркивал: «*Нашей тактикой* сегодня и на обозримое время остается *тактика* национального фронта (подчеркнуто – В.М.)».¹⁵ Советское руководство, ОМИ ЦК ВКП(б) ориентровало коммунистов стран сферы советского влияния на мирное развитие революционного процесса, на завоевание на свою сторону большинства народа, на подвод масс к идее социализма через демократические преобразования. Это, по существу, был путь, намеченный Коминтерном еще в предвоенные годы.

Каким виделся из Кремля строй, который следовало установить и поддерживать в странах Центральной и Юго-Восточной Европы сразу после войны? Москва не сомневалась, что этот регион должен войти в сферу советского влияния и оформившиеся там режимы должны быть дружественными Советскому Союзу, составив вдоль его западных границ так называемый пояс безопасности. Антисоветский «санитарный кордон», возникший в межвоенные годы, теперь должен был изменить свою функцию и выполнять роль «защитника» СССР. Для Москвы формулировка «дружественные» в ту пору вовсе не означала «советские»: ни внутренние условия стран региона, ни международная обстановка не позволяли тогда реализовать эту идею. «*Советский Союз не намерен устраивать большевистские революции в Европе*»,¹⁶ – заявил Сталин У. Черчиллю в октябре 1944 г., что на тот момент являлось несомненной правдой. Однако совсем отказываться от этой идеи совет-

¹³ См. подробнее: *Власть – общество – реформы*, с. 24–26.

¹⁴ *Cesta ke Květnu: Vznik lidové demokracie v Československu. Dokumenty*, Praha 1965, I–2, s. 611.

¹⁵ Klement GOTTWALD, *Spisy*. Díl XII, Praha 1955, s. 21.

¹⁶ О. А. РЖЕШЕВСКИЙ, *Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Дискуссии. Документы, комментарии*, Москва 2004, с. 458; он же, *Операция «Толстой». Визит У. Черчилля в Москву в октябре 1944 г.*, Новая и новейшая история, 2003, № 6, с. 135.

ское руководство не намеревалось, хотя никаких сроков её осуществления тогда не намечалось.

В том, что страны Центральной и Юго-Восточной Европы после вступления на их территорию Красной Армии войдут в сферу советского влияния, не сомневались и на Западе, который, не имея возможности предотвратить такой ход событий, стремился лишь ограничить влияние СССР на внутреннее развитие стран региона, договорившись, по-возможности, с ним об этом.¹⁷ В закреплённой (фактически) по договорённости с Западом за Москвой сфере её влияния (иначе: сфере интересов, сфере безопасности – тогда употреблялись разные термины) советское руководство могло применять иную, более гибкую, чем прежде, тактику в проведении своей политики. Эта тактика была рассчитана не на сиюминутный, а на постепенный результат при опоре на внутренние силы, и, прежде всего, на коммунистов. Предполагалось также использовать возросшие авторитет и влияние Советского Союза на международной арене, а также обеднение широких слоев населения в результате войны. Глобальные, стратегические цели – распространение социалистической системы советского образца на весь мир и идея мировой социалистической революции не были «похоронены». Их реализация мыслилась лишь в иных формах, иными темпами и методами, продиктованными новой обстановкой в мире. Слова «советизация», «большевизация», «социалистическая революция», «социализм», «диктатура пролетариата» были исключены не только из официального лексикона советских лидеров и пропаганды, но и из не рассчитанных на обнародование выступлений и заявлений советских и партийных функционеров не первой величины.

Отвергались как необоснованные даже намеки на то, что СССР стремится к «советизации» тех стран, на чью территорию вступала Красная Армия. Сталин убеждал в этом не только Черчилля во время его пребывания в СССР в октябре 1944 г., но и политических деятелей иного уровня и масштаба, с которыми ему тогда приходилось общаться письменно или лично встречаться. Так, в телеграмме на имя Й.Б. Тито в конце апреля 1944 г. говорилось: «мы против советизации Югославии», с чем, в частности, согласился беседовавший с В.М. Молотовым М. Джилас: «Югославия внутри не созрела для создания Советов. Организация Советов была бы в настоящее время авантюрой».¹⁸ Тогда же в беседе с прибывшим из США ксёндзом С. Орлеманьским Сталин заявил, что устанавливать внутренние порядки в Польше «дело самих поляков».¹⁹ Во время встречи с главой польского эмигрантского правительства С. Миколайчиком в августе 1944 г., рассуждая о возможности

¹⁷ См. подробнее: *Власть – общество – реформы*, с. 27–28.

¹⁸ *Восточная Европа в документах российских архивов. 1944–1953 гг.* Т. 1, 1944–1948 гг., Москва–Новосибирск 1997, с. 34 (далее – ВЕДРА, 1).

¹⁹ Там же, с. 38.

установления коммунистического строя в Германии, Сталин выразился так: «Германии коммунизм подходит так же, как корове седло».²⁰ Успокаивая Э. Бенеша накануне его отбытия из Москвы на родину 28 марта 1945 г., советский лидер говорил: «Про нас думают, что мы хотим установить всюду советский строй. Это не так. Когда Красная Армия пришла в Болгарию, то кое-кто пытался там установить советы, но мы сказали, что этого не следует делать. Мы хотим, чтобы каждый народ имел тот строй, которого он достоин. Мы не собираемся вводить в Чехословакии советский строй».²¹ Аналогичной линии придерживались и работники партийного аппарата, о чем свидетельствуют документы ОМИ ЦК ВКП(б).²²

Вместе с тем, как справедливо отмечал чехословацкий посол в Москве З. Фирлингер, Советский Союз не собирался «в чем-либо принципиально менять свою доктрину или же отказываться от социализма».²³ Об этом же писал в своих мемуарах и Н.С. Хрущев, утверждавший, что Сталин и его окружение в конце войны грезили о социальной революции в Европе.²⁴ Однако это была долгосрочная перспектива. Пока же продолжалась война, и не были решены вопросы послевоенного мирного урегулирования, как считали в Кремле, следовало обождать с прямолинейной пропагандой идеей социализма, воплощенных в советском образце. Речь тогда велась, как сказано выше, об установлении демократических режимов, поддерживаемых всеми антифашистскими силами и дружественных по отношению к Советскому Союзу. В записке, подготовленной Комиссией при НКВД СССР во главе с заместителем наркома иностранных дел И.М. Майским в январе 1944 г. на этот счет говорилось, что Советский Союз заинтересован в том, чтобы государственный строй «вражеских и ныне оккупированных государств»... «базировался на принципах широкой демократии в духе *идеи народного фронта* (курсив мой – В.М.)». При этом обращалось внимание на то, что главная угроза миру и спокойствию может исходить от преждевременных революций, так как они могут спровоцировать эскалацию напряженности в отношениях с Западом.²⁵ Именно такой линии, линии на образование демократических правительств в странах сферы советского влияния придерживалось и кремлевское руко-

²⁰ Советский фактор в Восточной Европе. 1944–1953 гг. Т. 1. 1944–1948 гг. Документы, Москва 1999, с. 87 (далее – СФВЕ, 1).

²¹ Архив Президента РФ, Ф. 45, Оп. 1, Д. 893, Л. 57–59.

²² Российский государственный архив социально-политической истории (далее – РГАСПИ), Ф. 495, Ф. 74, Д. 554, Л. 62–75.

²³ Zdeněk FIERLINGER, *Ve službách ČSR*, Praha 1948. Díl 2, s. 206.

²⁴ Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева, Вопросы истории, 1993, № 9, с. 80, 91.

²⁵ А. М. ФИЛИТОВ, В комиссиях наркоминдела, Вторая мировая война, Актуальные проблемы, Москва 1995, с. 57–58.

водство, сдерживая леворадикальные тенденции, проявлявшиеся в компартиях этих стран, и советуя не спешить с программой-максимум. Например, в конце февраля 1944 г. Г. Димитров критиковал польских коммунистов за проведение сектантской линии в Крайовой Раде Народовой (КРН), провозглашенной верховным органом национального демократического фронта и подпольным парламентом. Он говорил о недопустимости выпячивания ведущей роли ППР, недооценке значения участия в Раде других антинемецких партий и организаций, политических загибах, создававших ложное впечатление, что партия «ведет курс на советизацию Польши».²⁶ Тогда же Димитров подверг критике болгарских коммунистов за ошибочный курс на изолированное вооруженное восстание и самостоятельный захват власти. Восстание, по его мнению, должно иметь ясную политическую цель: создание национального, демократического антифашистского правительства для осуществления уже прокламированной демократической программы ОФ. В нынешних условиях, подчеркивал он, «всяческие шаги и действия, которые создают ложное впечатление, что вопрос якобы идет о советизации Болгарии, могут только лить воду на мельницу всевозможным провокаторам и врагам болгарского народа и поэтому таких шагов и действий необходимо всячески избегать».²⁷ Такие же советы давал Димитров и во время беседы с чешскими и словацкими коммунистами в декабре 1944 г.²⁸ Из записей, сделанных одним из её участников (документ долгое время хранился в архиве ЦК КПЧ и стал известен только в середине 60-х годов), видно, какие рекомендации давал Димитров на ближайшее будущее: *«Вопрос советизации Чехословакии не ставить. Сегодня не будем гадать, когда придет время, чтобы поставить вопрос о советизации в Чехословакии. Это – не так легко, как многие думают. Чехи и словаки должны сами вступить на путь к советской власти, собственным развитием. И мы также должны подвести народ к социализму и советской власти, систематически подготавливая его политически, идеологически. Те люди в Словакии, которые чересчур спешат в отношении советской власти, должны быть попридержаны. Как Сталин правильно сказал: нужно идти шаг за шагом и прежде, чем сделать следующий шаг, нужно закрепить завоеванные позиции (подчеркнуто – В.М.)»*.²⁹ Как следует из рекомендаций Димитрова, ссылавшегося при этом на Сталина, «народная демократия» по замыслу советского руководства и бывших деятелей Коминтерна являлась лишь путем, способом движения к социализму в его «лучшей»,

²⁶ Георги ДИМИТРОВ, *Дневник (9 март 1933 – 6 февруари 1949)*, София 1997, с. 407.

²⁷ Там же, с. 409.

²⁸ Г. ДИМИТРОВ. *Дневник*, с. 457.

²⁹ *Sborník dokumentů k dějinám KSČ v letech 1938–1945. Díl 4*, Praha 1965. s. 17–18.

советской форме. Время установления советской власти зависело от внутренних условий страны и международной ситуации, от того, сколь долго придется подводить политически и идеологически массы к принятию этой идеи. Радикалов надлежало приструнить. Конкретно в упомянутой выше беседе речь шла о словацких коммунистах. Среди них и в конце войны была достаточно широко распространена идея советской Словакии и её присоединения к Советскому Союзу. Не чужда она была, в частности, и Г. Гусаку, одному из членов подпольного руководства компартии Словакии.³⁰ То, что тогда, в конце войны, Москва отвергала как необоснованное намерение «большевизировать», «советизировать» страны «своей» сферы влияния, являлось сущей правдой. Но именно, *тогда, а не потом*.

При этом нет оснований сомневаться в том, что Сталин и его соратники оставались верны марксистско-ленинской идеологии, из политико-прагматических соображений отказываясь от некоторых её догм или приспособляя их к нуждам момента. Сталин, по словам Бенеша, в разговоре с ним в декабре 1943 г., уже после роспуска Коминтерна, заявил: «Я – ленинец и им остаюсь»,³¹ и это было правдой. Советская демократия по-прежнему в его и его соратников представлениях оставалась высшим типом демократии, и пропаганду преимуществ советского строя следовало не «откладывать в долгий ящик», а проводить аккуратно, избегая прямолинейности, чтобы, по выражению секретаря ЦК ВКП(б) А. С. Щербакова, намечавшего 17 января 1944 г. направление и содержание работы Совинформбюро, «ненавязчиво это было».³² Во время встреч с коммунистами, в отличие, например, от бесед с Черчиллем или Орлеманьским, Сталин говорил более откровенно. Беседуя с главой делегации НКОЮ А. Хебрангом 9 января 1945 г., он отмечал: «...теперь получилось, что одна группа буржуазии пошла против нас, а другая – с нами. Ленин раньше не думал, что можно оставаться в союзе с одним крылом буржуазии и воевать с другим. Нам это удалось; нами руководит не чувство, а **рассудок, анализ, расчет** (подчеркнуто – В.М.)».³³ Эту мысль Сталин развил, принимая у себя на даче 28 января 1945 г. югославскую и болгарскую делегации. Говоря о разделении капиталистов на две фракции – фашистскую и демократическую, он, как записал Г. Димитров в своем дневнике, подчеркнул: «Мы теперь с одной фракцией против другой, а в будущем и против

³⁰ См.: Густав ГУСАК, *Свидетельство о Словацком национальном восстании*, Москва 1969, с. 421–422; Gustav Husák, *Zápas o zajtrajšok*, Bratislava 1948, s. 3–6; Архив внешней политики Российской Федерации (далее: АВП РФ), Ф. 0138, Оп. 26а, П. 139, Д. 4, Л. 6.

³¹ Helena NOVÁČKOVÁ – Ivan ŠŤOVIČEK, *Edvard Beneš o jednání v Moskvě v prosinci 1943. Dokumenty*, Soudobé dějiny, 1996, N 2/3, s. 331.

³² РГАСПИ, Ф. 88, Оп. 1, Д. 998, Л. 1–2.

³³ ВЕДРА, 1, с. 133.

*этой фракции капиталистов. Может быть, мы делаем ошибку, когда думаем, что советская форма – единственная, которая ведет к социализму. Оказывается на деле, что советская форма самая лучшая, но совсем не единственная. Могут быть и другие формы – демократическая республика и даже в известных условиях – конституционная монархия (подчеркнуто – В.М.)».*³⁴ Программа будущих действий коммунистов содержалась именно в этих выделенных автором словах. Сколь отдаленной окажется эта перспектива, тогда нельзя было предположить. «Другие формы» должны были стать ступенями на пути установления «самой лучшей» советской формы.

Алгоритм советской политики в послевоенном мире к 1945 г. был, как представляется, в общих чертах разработан. Сталин, видимо, без особых колебаний, подписал на Ялтинской конференции (4–11 февраля 1945 г.) «Декларацию об освобожденной Европе», в которой говорилось о согласовании политики трех держав – СССР, США и Англии – в разрешении политических и экономических проблем послевоенной Европы в соответствии с демократическими принципами. Каждый из подписавших понимал это выражение по своему. А. Иден, министр иностранных дел Великобритании, писал впоследствии: мы «в конечном счете, достигли согласия о формулировках, но вскоре убедились, что разногласия остались неразрешенными... выполнение принятых решений – вот что имело значение».³⁵ Для Сталина дела имели гораздо большее значение, чем слова. Формулировки Декларации он, скорее всего, понимал как начало движения к демократии «высшего типа», к советской демократии. Главная роль при этом отводилась двум факторам: во-первых, продвижению как можно дальше на Запад советских войск и, во-вторых, укреплению позиций коммунистов в послевоенных «антифашистских» правительствах с тем, чтобы последовательно, до конца реализовывать их демократические программы, углублять демократические преобразования, направляя развитие в сторону социализма.

Что касается первого, то тут следует вспомнить позицию Сталина, изложенную им еще в январе 1940 г. в беседе с Димитровым и Молотовым: «Мировая революция как единый акт – ерунда. Она происходит в разные времена в разных странах. Действия Красной Армии – это тоже дело мировой революции».³⁶ От этой мысли Сталин, видимо, не отказался и в конце войны, возможно даже укрепившись в ней. Во всяком случае, по свидетельству видного деятеля югославской компартии той поры М. Джиласа, советский лидер в одной из бесед с ним в апреле 1945 г. сказал: «Тот, кто занимает опреде-

³⁴ Г. ДИМИТРОВ, *Дневник*, с. 463–464.

³⁵ *Секретная переписка Рузвельта и Черчилля в период войны*. Вып. второй, Москва 1977, с. 281.

³⁶ Цит. по: Ф. И. ФИРСОВ, *Архивы Коминтерна и внешняя политика СССР в 1939–1941 гг.*, Новая и новейшая история, 1992, № 6, с. 28.

ленные территории, тот и распространяет на них свою социальную систему».³⁷ Косвенным подтверждением этого является рабочая запись Молотова о «зонах действия» советских и англо-американских войск, сделанная не позднее 4 января 1945 г., когда СССР признал Временное правительство Польши, а США и Англия выразили недовольство этим. *«Польша – большое дело! – записал нарком. – Но как организовывали правительства в Бельгии, Франции, Греции и т. д. мы не знаем. Нас не спрашивали, хотя мы не говорим, что нам нравится то или другое из этих правительств. Мы не вмешивались, так как это зона действия англо-американских войск»*.³⁸ Вывод был ясен: в зоне действия Красной Армии советское правительство может действовать по своему усмотрению, не спрашивая «совета» у союзников. Впрочем, они действовали так же. Политика двойных стандартов («нам дозволено то, чего вам нельзя») в ту пору, как и вообще в политике всех времен, была обычным делом. Недаром Сталин в одной из бесед с Черчиллем в Ялте 6 февраля 1945 г., когда тот заявил, что *«Великобритания интересуется Польшей потому, что – это дело чести Великобритании»*, отпарировал: *«для русских вопрос о Польше является не только вопросом чести, но также и вопросом безопасности... Вопрос о Польше – это вопрос жизни и смерти для Советского государства»*.³⁹ Так оно и было. И это, думается, как следует из известных автору литературы и документов, понимали в конце разрушительной, особенно для Советского Союза, войны и Рузвельт, и Черчилль. Однако, они считали необходимым ограничить «аппетиты» СССР. Тот же Черчилль накануне Ялтинской конференции полагал: *«нежелательно, чтобы русские оккупировали в Западной Европе больше районов, чем это необходимо»*, а 5 апреля 1945 г. писал Рузвельту об особой важности того, *«чтобы мы встретились с русскими армиями как можно дальше на востоке и, если обстоятельства позволят, вступили в Берлин»*.⁴⁰

Москва принимала активное участие в формировании и деятельности первых после войны правительств в странах «сферы своего влияния», что выражалось либо в непосредственном «подборе» кандидатов на те или иные правительственные посты, либо в рекомендациях и советах, какую следует проводить политику. Во втором случае, это нередко делалось по просьбе самих подконтрольных Москве компартий той или иной страны.⁴¹

³⁷ M. DJILLAS, *Conversations with Stalin*, New York 1962, p. 114.

³⁸ ВЕДРА, 1, с. 117–118.

³⁹ О. А. РЖЕШЕВСКИЙ, *Сталин и Черчилль*, с. 501–502, 506–507.

⁴⁰ Цит. по: А. М. САМСОНОВ, *Вторая мировая война. 1939–1945*, Москва 1985, с. 502; см. также: *Секретная переписка*, с. 336.

⁴¹ См. подробнее: *Власть – общество – реформы*, с. 33–45.

Во всех странах советской «сферы влияния», кроме Югославии и Албании, присутствие Красной Армии несомненно являлось важным фактором в становлении «народной демократии» как первой ступени на пути к коммунистическому всевластию. Думается, что Сталин в конце войны не отказался от тезиса о классовой миссии «своей» армии и делал ставку на советские войска как на одно из орудий продвижения идей социализма на Запад. Миссия советских вооруженных сил, таким образом, имела двоякий характер: будучи освободительной, она в то же время преследовала политическую цель – распространение советского влияния с более или менее удаленной перспективой установления советского строя в странах Центральной и Юго-Восточной Европы.

Армия СССР была представительницей страны Советов, выстоявшей в борьбе с фашизмом и вынесшей основную тяжесть мировой войны. Тогда это понимали во всем мире, воздавая должное Советскому Союзу и его народу. Укрепился не только международный авторитет СССР, но и вера, а у иных и убежденность в преимуществах строя, способного преодолеть неимоверные трудности военного времени и одержать победу. Тогда во всем мире высоко поднялся рейтинг социалистических идей, выросла популярность и влияние их носителей – коммунистических и социалистических партий. Красная Армия, поборовшая фашизм, несла на своих штыках не только свободу, но и веру в «светлое социалистическое завтра», которая проникла, где больше, где меньше, в сознание преимущественно малоимущих и интеллигентских слоев общества стран указанного региона.

Присутствие Красной Армии создало внешне благоприятные условия для установления после разгрома оккупантов и свержения профашистских режимов относительно демократических правительств народных и национальных фронтов, где коммунисты заняли сразу же или занимали постепенно важные, зачастую ключевые позиции. Среди людей, ставших у властного руля, было значительное число бывших политэмигрантов, которые длительное время жили в СССР. Многие из них работали в Коминтерне и сохранили пиетет к советским лидерам, прежде всего к Сталину, советам и рекомендациям которого они неукоснительно следовали.

Далее, в ходе военных действий Красной Армии и операций в её тылу по ликвидации всевозможных нелегальных вражеских групп и организаций, проводимых органами НКВД и СМЕРШ, началось решение чрезвычайно важной политической задачи – подрыва сил, противостоявших усилению в соответствующих странах влияния СССР и укреплению власти коммунистов. Изучение этой стороны деятельности советских вооруженных сил и работавших в их составе или действовавших параллельно с ними карательных органов

пока только начинается.⁴² Наряду с остатками разгромленных армий фашистской Германии и её союзников в советские лагеря отправлялось огромное множество людей, антисоветски настроенных или обвиняемых в этом, а также активных и пассивных сторонников свергнутых режимов, нелояльных к новым властям, «классовых врагов», которых обнаруживали, как правило, среди зажиточных слоев населения. Всё это было на руку коммунистам, ослаблением стана их противников.

Наконец, Красная Армия играла немалую роль в создании благоприятного образа Советского Союза, в распространении принятых в СССР взглядов на социализм, в пропаганде «преимуществ» советского строя и образа жизни советских людей. Как писал впоследствии маршал А. М. Василевский, «*советские воины поистине являлись пропагандистами величия дела социализма*». Они должны были «*разоблачать годами распространявшуюся буржуазной пропагандой клевету на советский строй, на наш образ жизни*», оказывать помощь «*народам в строительстве народно-демократических государств*».⁴³ Особую роль в реализации классовой миссии Красной Армии играли её политорганы, которые проводили большую разъяснительную работу среди населения освобожденных территорий. Как значилось, например, в донесениях политотделов ряда армий, действовавших в Словакии и Чешских землях, беседы проводились на следующие темы: о мощи советского строя, о победах Красной Армии, о её целях и задачах в разгроме немецко-фашистских захватчиков, о дружбе славянских народов, о государственном устройстве Советского Союза, о жизни рабочего класса и колхозного крестьянства в СССР и др.⁴⁴

Следует заметить, что аналогичной была в целом и миссия вооруженных сил западных союзников, также стремившихся установить свое влияние и утвердить, если не подвластные, то дружественные им режимы на территориях, где оказывались англо-американские войска, например, в Греции.

В последующие примерно три года после окончания Второй мировой войны развитие в европейских странах советской сферы влияния шло в соответствии с разработанным в Москве алгоритмом с большими или меньшими его корректировками в зависимости от соотношения внутриполитических сил в каждой стране и положения дел на международной арене. Во всяком случае, речь шла о том, какими методами и способами коммунисты, опираясь на марксистско-ленинскую теорию о непрерывной революции, ведущей, в ко-

⁴² См. например: *НКВД и польское подполье. 1944–1945 (По «особым папкам» И. В. Сталина)*, Москва 1994.

⁴³ А. М. ВАСИЛЕВСКИЙ, *В те суровые годы*, Военно-исторический журнал, 1978, № 2, с. 70–71.

⁴⁴ *Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений* (далее: ДМИСЧО), Москва 1983, Т. 4, Кн. 2, с. 255, 273, 406.

нечном счете, к установлению диктатуры пролетариата, расширяли свой властный плацдарм и боролись против препятствовавших этому союзников по антифашистским народным, национальным фронтам. Ни о какой диктатуре пролетариата при этом открыто не говорилось и, наоборот, всячески подчеркивалось, что необходимости в её установлении в новых условиях – при благоприятном международном положении и поддержке стран региона Советским Союзом – нет. В отличие от России предполагалось мирное развитие революции, двигателем которой являлся рабочий класс и его авангард – коммунистические партии, а их союзниками – все социальные и политические силы, готовые поддержать предложенные коммунистами программы развития общества. Не отрицалась и даже приветствовалась многопартийность в рамках народных, национальных фронтов (вне их рамок существование партий либо вообще не допускалось, либо на практике признавалось лишь вынужденно), но при одном очень важном подчеркнутом еще В. И. Лениным условии: партии должны были проводить программу, *«состоящую в постепенных, но твердых и неуклонных шагах к социализму»*.⁴⁵ При этом не обязательно было облекать программу в социалистические одежды, важно было поддерживать те мероприятия, которые предлагались коммунистами.

Задачу продвижения к социализму компартиям приходилось решать в обстановке, когда национально-патриотический фактор стал утрачивать то цементирующее значение, которое он имел в годы войны. На передний план выходили теперь социальные интересы различных слоев населения, выражаемые их политическими представителями, партиями. Каждая из объединенных в «фронтах» социально-политических сил имела свои программы и преследовала свои цели, значительно отличавшиеся или просто не совпадавшие с коммунистическими. Однако сразу после окончания войны сохранялось немало вопросов, как внутренних, так и внешних, решение которых требовало усилий всей нации, всех допущенных к власти политических сил, а на международной арене – сотрудничества всех стран-союзниц по антигитлеровской коалиции. Новой войны не хотел ни Запад, ни Восток, хотя Сталин и предполагал, что она может начаться между бывшими союзниками лет через 15–20.⁴⁶ Пока же необходимость сотрудничества была очевидной: предстояло подписать мирные договоры со странами, участвовавшими в войне на стороне нацистской Германии (Болгарией, Венгрией, Румынией), совместными усилиями восстанавливать разрушенные войной хозяйство и экономические связи.

Семена «холодной войны», посеянные советским лидером в феврале 1946 г. в его выступлении перед избирателями и Черчиллем в марте того же года в его речи в Фултоне, еще не дали видимых всходов, хотя и усилили

⁴⁵ В. И. ЛЕНИН, *Полн. собр. соч.* Т. 35, с. 76.

⁴⁶ ВЕДРА, 1, с. 456.

сомнения в возможности плодотворного сотрудничества в дальнейшем бывших союзников. В этих условиях Сталин пока продолжал придерживаться прежней линии относительно направления внутреннего развития стран, входивших в сферу влияния СССР. Этим объясняются и некоторые, ныне широко известные, его *непубличные* заявления, сделанные во время встреч с польскими и английскими деятелями весной-летом 1946 г. Тогда он говорил о возможности идти к социализму без установления диктатуры пролетариата, парламентским путем, осуществляя социально-экономические реформы.⁴⁷ Однако очень важно видеть не только что, но и при каких обстоятельствах, кому и с какой целью говорил советский лидер, прагматик в политике. В беседах с польскими социалистами и британскими лейбористами он считал тактически выгодным делать именно такие заявления.⁴⁸ Для него, как уже говорилось, всегда важнее были дела, а не слова. Сталин тогда на словах «открестился» от «пугала» диктатуры пролетариата и советской власти, возможность установления которых коммунистами очень беспокоила его собеседников.

Несколько более откровенным был Сталин в кругу своих единомышленников. Вопрос о пути к социализму без диктатуры пролетариата затрагивался им в присутствии некоторых членов советского руководства и в беседе с Г. Димитровым 2 сентября 1946 г. «Народная демократия», как следует из общего хода беседы, представлялась Сталину как «программа-минимум» для коммунистов, а для «программы-максимум», по его словам, «время еще придет».⁴⁹ Под последней же всегда понималось установление строя советского образца пусть другими, чем в России, методами и в иных формах. Сроки реализации программы-максимум по-прежнему не назывались: все зависело от конкретных внутренних и международных условий. Когда говорилось о *собственном, национальном, специфическом пути к социализму*, то речь шла о методах и формах, а не о конечном результате деятельности коммунистов, об удобной маске для реализации ими своих долговременных, стратегических целей, т.е. установления социализма советского образца, советского типа, несколько модифицированного в соответствии с местными условиями. Другого тогда не существовало, и он представлялся единственным и лучшим.

Теоретические рассуждения о «национальном пути к социализму» в первый послевоенный год были характерны как для советского руководства, так и для компартий стран региона. Но семена «холодной войны» начали давать свои всходы: между Западом и Востоком нарастала напряженность, которая стала ощущаться уже во второй половине 1946 г. В этой обстановке в Москве постепенно стал утрачиваться интерес к камуфляжному по сути для коммунистов вопросу о собственном пути к социализму, что в сущности

⁴⁷ Там же, с. 457–461, 505–512.

⁴⁸ См. подробнее: *Власть – общество – реформы*, с. 48–52.

⁴⁹ Г. ДИМИТРОВ, *Дневник*, с. 533–534.

означало потерю заинтересованности в сохранении компартиями союзнических отношений с другими партиями, входившими в народные, национальные фронты и созданные ими правительства. Партнеры коммунистов, претендовавшие на роль выразителей социалистических в той или иной форме устремлений, тоже поддерживали идею «народной демократии» и специфического, национального пути к социализму, но вкладывали в неё совершенно иное содержание.⁵⁰

Москва по-прежнему активно вмешивалась, когда это считала необходимым, во внутренние дела подопечных ей стран, включая формирование правительств. Об этом, в частности, свидетельствуют дневниковые записи Димитрова. Из Кремля на его имя в Болгарию поступали непосредственные указания Сталина и Молотова, как надо действовать в период подготовки выборов в парламент и на каких условиях (в процентном отношении и персонально) затем создавать кабинет. Все рекомендации принимались беспрекословно.⁵¹ Таков скрытый от «посторонних глаз» механизм функционирования внешне и формально самостоятельного режима «народной демократии», хотя следует отметить, что степень воздействия на отдельные компартии была неодинаковой.

Непрестанное углубление классовой борьбы, оттеснение от власти вошедших с коммунистами в соглашение политических сил, именуемых реакцией, – такова была задача компартий, занявших после войны более или менее прочные позиции во властных органах стран региона. Для успешного её решения следовало отвоевать у «реакции» часть общества, большей или меньшей поддержкой которой она пользовалась. В первую очередь речь шла о крестьянстве, которое во всех, кроме Албании и Чехословакии, странах имело своих политических представителей в лице двух и более аграрных партий. При проведении аграрных реформ коммунисты опирались на марксистско-ленинскую теорию и практику большевиков в решении аграрного вопроса, крестьянские партии руководствовались в большей или меньшей степени «теорией аграризма».⁵² После войны крестьянские партии вошли в народные, национальные фронты как главный союзник коммунистов в решении общенациональных задач. Однако вскоре исповедуемый ими аграризм стал главной идеологической силой, противостоявшей «научному социализму» коммунистов и препятствовавшей, согласно этому учению, созданию прочного рабоче-крестьянского союза в целях углубления демократических преобразований, в том числе и в аграрных отношениях, и подведения масс к социализму. Крестьянские партии, особенно их правые группировки, стали квалифициро-

⁵⁰ См. подробнее: *Власть – общество – реформы*, с. 53–54.

⁵¹ Г. ДИМИТРОВ, *Дневник*, с. 521–523, 527–528.

⁵² Фактический материал см.: В. В. МАРЬИНА, *Крестьянство в революциях 40-х годов в странах Центральной и Юго-Восточной Европы*, Москва 1984.

ваться коммунистами как реакционные, и в качестве таковых подлежали удалению с политической сцены. Постепенно ужесточался курс и против тех представителей правых сил социалистических (социал-демократических) партий, которые не желали отказываться от своих убеждений и подчиниться диктату коммунистов. Конечная цель компартий – сосредоточение всей полноты власти в собственных руках – не допускала существования внутренней или внешней, легальной, а тем более нелегальной, оппозиции, которая раньше или позднее должна была прекратить существование либо добровольно, либо насильственно, что и произошло.⁵³

Сохранившиеся в странах региона к 1948 г. народные, национальные, национально-демократические и т. д. фронты, включавшие «обломки» прежних вступивших с коммунистами в коалицию партий, призваны были демонстрировать наличие в этих странах многопартийной политической системы. На деле же, полностью подконтрольные компартиям и выразившие желание следовать с ними одним курсом, они служили лишь «фиговым листком» всевластия коммунистов, поставивших цель установить аналогичный советскому строй. Напомним, что к середине 1947 г. уже отчетливо просматривалось разделение мира на два конфронтационных лагеря. В этих условиях, по представлениям Москвы, достаточно рыхлая «сфера советского влияния» должна была превратиться в гомогенный блок с монополией коммунистической власти в каждой из составляющих его стран, чтобы легче было управлять таким блоком из центра. Этим целям служило и совещание в Шклярской Порембе (Польша) в сентябре 1947 г., когда под патронатом Москвы возникло Информационное бюро коммунистических и рабочих партий, так называемый Коминформ, и по существу выработан алгоритм стратегии и тактики компартий на ближайшее время.⁵⁴ Решения совещания Г. Димитров называл «это наша атомная бомба», которая «с грохотом взорвется во всем мире. Самый лучший ответ на антикоммунистический подход американских империалистов».⁵⁵ На совещании обозначился и разный подход среди коммунистов отдельных стран региона к трактовке понятия «народная демократия». Противоречия и разнотолки были налицо.⁵⁶

В развитии «народной демократии», по существу превращавшейся в коммунистическое всевластие, наступил новый этап, потребовавший и нового теоретического обоснования. Над этим и размышлял Г. Димитров, находившийся с сентября 1948 г. на лечении в Москве. Итоги этих размышлений

⁵³ О том, как это происходило в отдельных странах Центральной и Юго-Восточной Европы см. подробнее: *Власть – общество – реформы*, с. 57–65.

⁵⁴ *The Cominform. Minutes of the Three Conferences. 1947/1948/1949*, Annali. Milano 1994.

⁵⁵ Г. ДИМИТРОВ. *Дневник*, с. 567–568, 574.

⁵⁶ *The Cominform...*, s. 336, 404, 218, 588.

были изложены им в письме на имя Сталина.⁵⁷ Оно начиналось с обширного теоретического введения, в котором рассматривался вопрос о характере народно-демократического государства. Димитров полагал, что оно, во-первых, представляет собой власть трудящихся – огромного большинства народа при руководящей роли рабочего класса; во-вторых, находится в сотрудничестве и дружбе с Советским Союзом; в-третьих, принадлежит к демократическому, антиимпериалистическому лагерю; в-четвертых, является государством переходного периода, призванным обеспечить развитие стран по пути к социализму. Здесь, собственно, не было ничего нового по сравнению с положениями Коминтерна о народной демократии, выработанными накануне войны. Далее ставилась проблема соотношения народной демократии и советского режима. Димитров считал, что открывается возможность осуществить переход от капитализма к социализму без установления советского (по форме – В.М.) режима, что **режим народной демократии** может и должен в новой исторической обстановке с успехом **выполнять функции диктатуры пролетариата** в целях ликвидации капиталистических элементов и организации социалистического хозяйства. Димитров полагал, что **страны народной демократии уже вступили на путь, ведущий к социализму**, и идет работа по созданию необходимых экономических и культурных основ будущего социалистического общества. В качестве решающих при этом назывались следующие задачи: а) постоянное укрепление руководящих позиций рабочего класса во главе с коммунистической партией во всех областях жизни; б) укрепление союза рабочего класса и трудящегося крестьянства под руководством рабочего класса; в) ускоренное развитие общественного сектора экономики, в частности, крупной индустрии; г) подготовка условий для ликвидации капиталистических элементов в сельском хозяйстве на пути последовательной политики ограничения, а затем вытеснения и ликвидации капиталистических элементов деревни; д) всемерное развитие производственной сельскохозяйственной кооперации среди основных масс крестьянства. Здесь тоже не было ничего творческого, отличного от утвердившихся положений марксистско-ленинской теории построения социалистического общества.

Сталин, который находился в то время на отдыхе сначала в Сочи, а потом в Ялте, ознакомился с письмом и вызвал из Болгарии Димитрова, чтобы обсудить поставленные в письме вопросы. 6 декабря 1948 г. на даче у Сталина, где были и руководители польских коммунистов Б. Берут, Г. Минц и Я. Берман, советский лидер, как значится в дневнике Димитрова, «сообщил о важных поправках к моему письму о народной демократии и диктатуре пролетариата». Далее в дневнике приведена стенографическая запись замечаний Сталина, сделанная Т. Костовым. Вот некоторые выдержки из неё: «В исто-

⁵⁷ СФВЕ, 1. С. 638–643.

рии марксистской мысли выделяются две возможности или две формы диктатуры пролетариата. **То, что нельзя осуществить переход от капитализма к социализму без диктатуры пролетариата, это мы считаем аксиомой. Но пролетарская диктатура имеет две формы:** одна форма – демократическая республика, которую Маркс и Энгельс увидели в Парижской Коммуне, когда сказали, что демократическая республика с перевесом пролетариата в ней является наилучшей формой диктатуры пролетариата... После этого Ленин открыл советскую форму диктатуры пролетариата как более подходящую и целесообразную в наших условиях... У вас, где взятие власти рабочим классом осуществлялось не путем внутреннего восстания, а путем помощи извне, советских войск, т. е. легко, без особых усилий, можно обойтись без советской формы, если вернетесь к той форме, о которой говорили Маркс и Энгельс, т. е. народно-демократической парламентской форме. Мы считаем, что вы можете обойтись без советского режима. Для вас народно-демократический режим достаточен, чтобы осуществить переход от капитализма к социализму. Но этот режим будет осуществлять функции пролетарской диктатуры» (подчеркнуто – В.М.). Далее Сталин еще несколько раз возвращался к этой мысли, заявив: «Тот режим, который существует у вас, выполняет функции диктатуры пролетариата. Там, где существуют антагонистические классы, а у власти стоят рабочие и трудящиеся, нельзя без диктатуры... Только когда ликвидируете эксплуататорские классы, тогда вы можете заявить, что и у вас больше нет диктатуры пролетариата». И далее: «Советская форма хороша тем, что решает быстро – кроваво, но быстро – а вы можете обойтись без этого, потому что ваши капиталисты сдались сразу. Одним словом, у вас дела пошли хорошо, и виноваты в этом мы,⁵⁸ в чем признаемся... Народная демократия и советский режим – две формы диктатуры пролетариата».⁵⁹

Суть сталинских рассуждений, как видно из вышеприведенного, сводилась к тому, что «народная демократия» сначала являлась путем, шагом, ступенью к диктатуре пролетариата, а затем стала её формой. Практика строительства социализма в странах региона показала, что эта форма по существу наполнялась советским содержанием с небольшим национальным колоритом. Главную заслугу в установлении «народной демократии» Сталин приписывал Советской стране и её Красной Армии. Заметим, что термин «народная демократия», употреблялся для обозначения режимов советского типа в странах региона еще и в середине 50-х годов, а затем за ненужностью он исчез из коммунистического лексикона.

Итак, коммунисты с самого начала установления «народной демократии» видели в ней лишь ступень на пути к утверждению социалистического

⁵⁸ Сталин имел в виду при этом: «заслуга в этом наша».

⁵⁹ Г. ДИМИТРОВ, *Дневник*, с. 644–645.

строю советского образца, именно советского, который рассматривался ими как идеальный (другого тогда просто не было) и как высшая форма демократии. Развивать «народную демократию» в этом направлении, как следовало из марксистско-ленинской теории, несколько «подправленной» и приспособленной к новым историческим условиям еще Коминтерном, надо было постепенно – сроки при этом не устанавливались, – привлекая на сторону идей социализма основную массу населения и изолируя их противников. Идея широкого антифашистского фронта в 1944–1948 гг. претерпела как бы попятное видоизменение: от национального к народному и затем к пролетарскому фронту, но уже на новых, более жестких условиях – объединения на марксистско-ленинской основе коммунистических и социалистических (социал-демократических) партий.

Внутри национальных фронтов, сформировавшихся на завершающем этапе войны, строительство «народно-демократических» режимов сопровождалось более или менее острой борьбой между объединившимися в них силами. Ядром этой борьбы являлась борьба за политическую власть, за окончательный характер новых режимов, за направление их дальнейшего развития. Результаты борьбы во всех странах Центральной и Юго-Восточной Европы были одинаковы: в сложившихся исторических условиях верх одержала политическая концепция коммунистов, их противники (в прошлом союзники или попутчики) потерпели поражение. Тем самым открывался путь к новой фазе политических и социально-экономических преобразований, сумма которых означала, что «народно-демократические» государства превратились в режимы, означенные, в конце концов, Сталиным и самими коммунистами как режимы диктатуры пролетариата.

Спектр социально-политических сил, сопротивлявшихся становлению монополии коммунистической власти, был достаточно широк: а) остатки поддерживавших свергнутые режимы право тоталитарного толка; содействие в их ликвидации оказали советские военные власти и спецслужбы; б) силы, исповедывавшие либеральные концепции развития и оставшиеся вне рамок «фронтов»; в) силы, пошедшие на компромисс с коммунистами и ориентировавшиеся на демократический способ развития. Все они, в конце концов, исчезли с политической сцены. Кроме того, следует отметить, что и в самих коммунистических партиях шла борьба между левыми радикалами и сторонниками «национальных путей к социализму». Первые открыто поддерживали немедленное установление советского строя, вторые, его скрытые почитатели, видели необходимость в постепенном, более длительном, мирном с учетом национальных особенностей утверждении этого строя. В ходе развития «народно-демократических» режимов имело место своеобразное переплетение демократических и социалистических элементов. Их соотношение в отдельных странах различалось. Однако, основная тенденция везде была одинакова – ослабление первых и укрепление (расширение) вторых.

Существовали ли альтернативные программы коммунистическому видению направления развития «народной демократии»? Существовали. В частности, иное, чем коммунисты, вкладывали в понятие «народная демократия» чехословацкие национальные социалисты, идеологическим лидером которых был Э. Бенеш, социал-демократы, возражавшие против слияния с коммунистами на марксистско-ленинской платформе, представители крестьянского политического движения, руководствовавшиеся теорией аграризма (Болгария, Венгрия, Польша, Югославия, где они имели сильные позиции). Однако ни одна из этих альтернатив в тех конкретно-исторических условиях, когда обстановка в странах формирующегося советского блока контролировалась из Москвы, а коммунисты при её поддержке непрерывно укрепляли свое положение в органах власти, не могла быть реализована. Таким образом, каждая из участвовавших во власти или представленная на политической сцене сил вкладывала в понятие «народная демократия» свое представление, как о её сути, так и направлении развития.

Менее всего, думается, рассматриваемому строю подходит укоренившееся название «народная демократия». Более точно было бы говорить о новой (по сравнению с довоенной буржуазной) демократии, а еще точнее — о «национальной демократии», которая благодаря коммунистам, опиравшимся на марксистско-ленинскую теорию и руководимыми из Москвы, развивалась в сторону «социалистической демократии» советского типа. Можно ли назвать процессы, происходившие в странах региона в 1944–1948 гг., «народно-демократическими» или «национально-демократическими» революциями, как это делалось прежде? Видимо, можно. Это были относительно мирные и продолжительные революции, завершившиеся, в конечном счете, утверждением монопольной власти коммунистов, т. е. сменой власти, что и является основным признаком всякой революции. Кстати, в марксистско-ленинской теории мирный путь её развития означал лишь **форму проявления классового насилия**, способ завоевания власти пролетариатом, возглавляемым компартиями. Поэтому, говоря о мирных и немирных революциях, следует видеть определенную условность такого деления.

Почему победила коммунистическая концепция развития «народной демократии», ориентированной на социализм советского образца? На то был ряд причин, как внешне- так и внутривластных характера. И главными, а может быть решающими, являлись первые, т. е. то, что страны региона оказались включенными в сферу советского влияния. В качестве подтверждения этого тезиса приведем два примера. В Греции, где активной силой антифашистской борьбы являлись коммунисты, располагавшие к тому же достаточно мощными вооруженными формированиями, им не удалось укрепиться у власти, точнее, они вынуждены были её отдать, поскольку страна по соглашению между основными партнерами по антигитлеровской коалиции относилась к сфере влияния Запада. И наоборот, в Венгрии, Румынии да

и в Польше тоже, где влияние коммунистов на завершающем этапе войны являлось незначительным, они при опоре на всяческие формы поддержки Москвы смогли, в конечном счете, прийти к власти. Естественно, что так называемый внешний фактор, в отдельных странах региона играл разную роль. На наш взгляд, меньшее влияние на развитие событий Москва имела в таких, по сути, разных странах, как Югославия, Албания и Чехословакия. Здесь имелись крепкие позиции и влияние компартий, которым советское руководство до поры до времени оказывало доверие. В Польше, где коммунисты имели малую поддержку в обществе, а русофобские настроения были весьма сильны, а также в Болгарии, Венгрии и Румынии, в прошлом странах-сателлитах нацистской Германии, где действовали СКК во главе с советскими представителями, вмешательство во внутреннюю жизнь со стороны Москвы было значительным.

Позиция Запада, по существу вынужденно согласившегося с преимущественным влиянием Советского Союза в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, определялась так называемым «процентным соглашением» между Черчиллем и Сталиным, которого Запад более или менее последовательно придерживался. Протестуя против антидемократических с его точки зрения методов действия коммунистов в странах региона, он вместе с тем шел на предлагаемые Москвой компромиссы в вопросах включения в органы власти поддерживаемых им политических деятелей.⁶⁰

Немалое значение в реализации коммунистической концепции развития стран Центральной и Юго-Восточной Европы имел факт победы Советского Союза в войне против гитлеровской Германии, всемирное признание (в то время) того, что он вынес на себе основную тяжесть войны, а советский строй оказался прочным и жизнеспособным. В мире широкое распространение и поддержку получили идеи социализма, а среди малообеспеченных слоев – коммунизма. Американская и английская общественность верила в возможность демократизации советского режима.⁶¹ Много сторонников имела теория конвергенции капиталистического и социалистического строя советского образца.

⁶⁰ О политике Запада в отношении СССР см. подробнее: В. О. ПЕЧАТНОВ, *Московское посольство Аверелла Гарримана (1943–1946 гг.)*, Новая и новейшая история, 2002, № 3, с. 180–204; № 4, с. 119–150; он же, *От союза – к вражде (советско-американские отношения в 1945–1946 гг.)*, Холодная война. 1945–1963 гг. Историческая ретроспектива, Москва 2003, с. 21–64; Д. ДИЛАКС (Великобритания), *Черчилль и операция «Немыслимое», 1945 г.*, Новая и новейшая история, 2002, № 3, с. 126–142; И. И. ОРЛИК, *Чехословацкий кризис в феврале 1948 г. и политика западных держав*, Февраль 1948 г., Москва и Прага, Москва 1998, с. 99–106.

⁶¹ Д. С. ФОГЛЕСОНГ, (США), *Американские надежды на преобразование России во время второй мировой войны*, Предисловие В.Л. Малькова. Новая и новейшая история. 2003, № 1, с. 80–105.

Среди внутренних факторов следует отметить умелое проведение коммунистами политики социально-экономических преобразований, направленной на постепенное их углубление. Именно коммунисты выступали в роли «главных реформаторов» и «движителей реформ», что особенно импонировало малообеспеченным слоям общества, а прочие политические силы в лучшем случае поддерживали «коммунистический почин», в худшем выступали его тормозом. Аграрные реформы, национализация недр, ключевых отраслей промышленности, банков, оптовой торговли при обещании сохранения мелкой частной собственности – всё это привлекло на сторону коммунистов широкие массы населения, т.е. преобладающую часть общества, и вызвало бурный рост численности коммунистических партий даже в тех странах, где ранее они имели очень слабые позиции (Венгрия, Румыния). Правда, среди новых членов было много «примазавшихся», «переметнувшихся» на сторону тех, кто казался сильнее.

Численно возросшие, идеологически крепкие, хорошо организованные и дисциплинированные компартии, пользовавшиеся поддержкой Москвы, были преисполнены сознанием своей роли в осуществлении исторической миссии, которая предназначалась им марксистско-ленинским учением, утверждавшим неизбежность прихода социализма по законам исторического развития. Принцип «морально все, что служит делу революции, а аморально то, что идет ей во вред», являлся главным в деятельности компартий. Заняв определенные позиции в первых правительствах народных (национальных) фронтов, они постепенно расширяли эти позиции, одновременно стремясь овладеть постами силовых министров – внутренних дел, безопасности, национальной обороны, а также важнейшим креслом министра юстиции. С помощью представителей этих ведомств, при участии советских советников,⁶² было начато и успешно проводилось «выкорчевывание» как легальной, так и нелегальной оппозиции, осуществлялись подрыв и разложение изнутри партий, сотрудничавших с коммунистами. Эти партии, некоторые из которых имели достаточную численность и располагали широкой организационной сетью, а некоторые являлись просто верхушечными организациями, оказались гораздо менее жизнестойкими политическими образованиями в плане идеологии, дисциплинированности, мобильности. Несмотря на то, что часть из них пользовалась поддержкой Запада, они не смогли противостоять агрессивному напору коммунистов и потерпели поражение. «Народная демократия» превратилась в «диктатуру пролетариата», прикрывавшую всевластие коммунистов. Путь к построению социализма с «советским лицом» получил «зеленый свет». На третьем заседании Коминформа (16–19 ноября 1949 г.) Р. Сланский, например, признал ошибочность формулировок о так назы-

⁶² Г. ДИМИТРОВ, *Дневник*, с. 500, 504. О деятельности советских советников в рассматриваемый период в странах региона пока известно очень мало.

ваемом «чехословацком специфическом пути к социализму», скрывавших, что «существует только один, большевистский, марксистско-ленинский путь к социализму, имеющий общие применения во всех основных принципах и для нас». Я. Берман (Польша) осудил «теорийки» о «новых» путях к социализму, отличных, по существу от советского пути и не встречавших должного отпора со стороны коммунистических и рабочих партий.⁶³ Советский опыт построения социализма, опыт ВКП(б) был признан единственно правильным и отвечающим марксистско-ленинской теории.

⁶³ *The Cominform...*, s. 732, 854, 1034.

Walentina W. Marjina

Die „Volksdemokratie“: die Entstehung, Entwicklung und Realisierung der Idee (1935–1948)

Zusammenfassung

Die Geschichte des Konzeptes der „Volksdemokratie“ als Übergangssystem zwischen „Kapitalismus“ und „Sozialismus“ wird erörtert. Die Anfänge des Konzeptes sind in den in der Leitung der Kommunistischen Internationale in den zwanziger und dreißiger Jahre des 20. Jahrhunderts stattfindenden Diskussionen zu suchen, insbesondere nach der Machtübernahme durch die Nazi im Jahre 1933. Demzufolge kam es zu einer grundsätzlichen Konzeptänderung von „Volksfront“-Regierung. Einen Meilenstein stellt der 1935 gehaltene VII. Kongress der Kommunistischen Internationale, der die Volksdemokratie als Übergangssystem des antifaschistischen Staats definierte. Die Verfasserin verfolgt die Versuche um praktische Umsetzung des Volksfrontkonzeptes während des Bürgerkriegs in Spanien und in der Politik der kommunistischen Parteien der Tschechoslowakei, Bulgariens und Jugoslawiens. Das Volksdemokratie-Konzept war von großer Bedeutung in der Machtpolitik der Sowjetunion während der letzten Fase des Zweiten Weltkriegs in den Jahren 1944–1945. Einerseits diente es zur Bildung einer breiten Gruppierung der Widerstandskräfte von den Kommunisten bis zu den nationalorientierten Komponenten der Bourgeoisie, und andererseits als Instrument zur Übernahme der politischen Macht und Regierung in den Ländern Mittel- und Südosteuropas. In der Nachkriegszeit kam es zur weiteren Differenzierung innerhalb des Systems von Volksdemokratie. Die Kommunisten und ihre Verbündeten traten gegen die demokratischen und bürgerlichen Strömungen auf. Die politische und soziale Entwicklung gipfelte schließlich in der totalen Machtübernahme durch die Kommunisten, sei es in einer friedlichen, „konstitutionellen“ Weise, oder mit Gewalt, und in der Bildung volksdemokratischer (kommunistischer) Regimes und einer „sowjetischen Machtsphäre“ in Osteuropa, von der sich nur Jugoslawien trennen konnte. Das Volksdemokratie-Konzept stellte also ein Machtinstrument der kommunistischen Bewegung und der Expansionspolitik der Sowjetunion dar, das zum Kalten Krieg zwischen dem kommunistischen Osten und dem demokratischen Westen führte.

Valentina V. Maryina

“People’s democracy: the emergence, evolution and implementation of the idea (1935–1948)”

Summary

The emergence and evolution of the concept of “people’s democracy” as a transitional system between “capitalism” and “socialism” is discussed. The idea originated from discussions in the leadership of the Communist International during the 1920s and 1930s, particularly from those that were taking place after the Nazis had come to power in 1933. As a result, a fundamental change occurred in the attitude to and the development of the “People’s Front” concept. A turning-point was the VII Congress of the Communist International held in 1935 that defined people’s democracy as a transitional system of antifascist state. The attempts made during the civil war in Spain and in the policy of communist parties in Czechoslovakia, Bulgaria, and Yugoslavia to implement the People’s Front concept in practice are then explained. The policy of people’s democracy became a very important element of the Soviet imperialist policy at the final stage of World War II, in 1944–1945. It was used, on the one hand, to create a broad grouping of resistance forces, from Communists to nationally and democratically oriented parts of bourgeoisie, and, on the other hand, as a tool to facilitate the access of Communists to political and government power in the countries of Central and South-eastern Europe after the war. In the postwar period a further differentiation within the system of people’s democracy took place. The Communists and their allies started strongly opposing the democratic and civic streams. The whole political and social development eventually culminated in the takeover of all power by the Communists both in a peaceful “constitutional” way or by force and in the creation of people’s democratic (Communist) regimes and a “Soviet sphere of power” in Eastern Europe, with only Yugoslavia staying out. Thus, the concept of people’s democracy was a political tool of the Communist movement and of the Soviet expansive policy leading to the Cold War between the Communist East and the democratic West.

Valentina V. Marjina

„Lidová demokracie“: vznik, vývoj a realizace myšlenky (1935–1948)

Resumé

Autorka sleduje vznik a vývoj koncepce systému „lidové demokracie“ jako přechodného systému mezi „kapitalismem“ a „socialismem“. Vychází z diskusí ve vedení Komunistické internacionály ve 20. a 30. letech 20. století. Především z diskusí, které probíhaly po nástupu nacistů k moci v Německu v roce 1933. V důsledku toho došlo k zásadní změně v přístupu a formování koncepce vlády „lidové fronty“. Přelomem byl VII. Kongres komunistické internacionály v roce 1935, který definoval lidovou demokracii jako přechodný systém antifašistického státu. Autorka sleduje následné rozvíjení o pokusy o praktické naplnění koncepce lidové fronty za občanské války ve Španělsku, v politice komunistických stran Československa, Bulharska a Jugoslávie. Koncepce lidové demokracie získala velký význam v mocenské politice Sovětského svazu v poslední fázi druhé světové války v letech 1944–1945. Na jedné straně sloužila k vytvoření širokého seskupení odbojových sil od komunistů až po národně a demokraticky orientované složky buržoazie a na druhé straně jako prostředek přístupu komunistů k politické a vládní moci v zemích střední a jihovýchodní Evropy. V poválečném období dochází další diferenciaci uvnitř systému lidové demokracie. Komunisté a jejich spojenci se ostře vymezují proti demokratickým a občanským proudům. Celý politický a společenský vývoj nakonec vyvrcholil převzetím veškeré moci komunisty, ať již poklidným „ústavním“ způsobem nebo násilnými prostředky, a vytvoření lidově demokratických (komunistických) režimů a „sovětské sféry vlivu“ ve východní Evropě, z které se vyčlenila pouze Jugoslávie. Koncepce lidové demokracie byla tedy mocenským nástrojem komunistického hnutí a expanzivní politiky Sovětského, která vedla ke studené válce mezi komunistickým Východem a demokratickým Západem.

Jan Benda

Židovská emigrace z druhé republiky (říjen 1938 – březen 1939)

Jewish emigration from the Second Czechoslovak Republic (October 1938 – March 1939)

The emigration of Jews from the Czechoslovak Republic and from other countries facing immediate danger on the part of Nazi Germany was increasingly difficult as most of the European countries restricted their immigration. The situation aggravated even more after the Munich Agreement signed in 1938 due to the quantitative increase of potential émigrés. With the occupation of Bohemia and Moravia and the creation of the Protectorate in March 1939 the internal and external conditions of emigration for Jews worsened dramatically.

Keywords: History, 20th century, Czechoslovakia, Jews, anti-Semitism, Nazism, emigration

Vystěhovalectví Židů nejen z Československé republiky, ale i dalších zemí bezprostředně ohrožených nacistickým Německem se od konference v Evianu konané v červenci 1938 stále více problematizovalo, neboť většina evropských států omezovala možnosti imigrace. Situace se vyhrotila po přijetí mnichovské dohody z 29. září 1938 vzhledem ke kvantitativnímu nárůstu počtu potenciálních vystěhovalců. Statistika v materiálech Ústavu pro péči o uprchlíky udává k 1. červenci

1939 19 101 židovských běženců z okupovaných území Čech a Moravy.¹ Pro asi polovinu z nich byl útěk prvním krokem do emigrace.² S ohledem na společenské klima ve druhé republice, sílící český nacionalismus, antisemitismus, ohrožení ze strany nacistického Německa a pro mnohé židovské utečence nemožnost pracovního zakotvení v druhé republice, tak emigrace představovala jediné východisko z nastalé situace.

Tento příspěvek se chce zaměřit na aspekty a eventuality židovské emigrace z pomnichovského státu především v souvislosti s uprchlickou vlnou z odstoupeného pohraničí. Vzhledem k tomu neklade důraz na podmínky, za nichž Židé opouštěli své domovy a společenské klima na území Česko-Slovenska.³

Nejvyšší rada svazů židovských náboženských obcí se zabývala intenzivně vystěhovaleckými záležitostmi.⁴ V tom směru předložila ministerské radě v lednu 1939 zvláštní memorandum, jehož prostřednictvím vyzývala ke klidnému vyřešení židovské otázky s použitím potřebných znalostí a zkušeností. Listina se dále zabývala eventualitami „převrstvení“, situací emigrantů (uprchlíků) a možnostmi, kterými mohli Židé přispět při výstavbě nového státu.⁵

Proces stěhování se měl vhodným způsobem upravit, aby nedocházelo ke zbytečným tlakům na židovské obyvatelstvo. Doporučovalo se proto zajistit: a) vhodné destinace, v nichž mohl Evropan žít; b) potřebnou kvalifikaci pro povolání, kterých byl nedostatek; c) finanční prostředky nutné pro život v těchto teritoriích.

Prohlášení považovalo imigrační potenciál evropských zemí za skrovný, přesto měla československá vláda učinit maximum při subvencích potenciálních emigrantů. Vzhledem k předpokládaným komplikacím se pomýšlelo na britská dominia, USA a jihoamerické státy. Vzájemná spolupráce státu a židovských orga-

¹ Národní archiv (NA), f. Ministerstvo práce a sociální péče – repatriace (MPSP-R), k. 38, sign. R140 I, statistiky. Statistické výpočty osvětluje rovněž Jaroslav ŠÍMA, *Českoslovenští přestěhovalci v letech 1938–1945. Příspěvek k sociologii migrace a teorii sociální péče*, Praha 1945, s. 107. 18 673 židovských uprchlíků pocházelo z území obsazeného Německem a 428 z oblasti okupované Polskem. Součet činí 19 101 osob.

² Michal FRANKL, *Druhá republika a židovští uprchlíci*, in: Miloš Pojar – Marie Zahradníková – Blanka Soukupová (eds.), *Židovská menšina za druhé republiky*, Praha 2004, s. 51.

³ Zmíněné prvky již byly analyzovány v řadě prací. Jan GEBHART – Jan KUKLÍK, *Druhá republika 1938–1939. Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*, Praha–Litomyšl 2004; Jörg OSTERLOH, *Judenverfolgung und „Arisierung“ im Reichsgau Sudetenland*, München 2006, česky, Praha 2010; Michal FRANKL, *Židé přes palubu. Konstrukce „židovské otázky“ za druhé republiky*, Dějiny a současnost XXXI, 2009, č. 3, s. 37–39.

⁴ S tím souvisela podpora dalšího vzdělávání a přeškolení. NA, f. MPSP-R, sign. R 242, č. j. A 5919 z 28. 11. 1938.

⁵ Převrstvení mělo přispět k tomu, aby se Židé se svojí skladbou profesí přiblížili struktuře, jež se vyskytovala u ostatního obyvatelstva.

nizací měla přispět ideálním a hmotným zájmům republiky, pomoci těm, kteří se chtěli vystěhovat, a stát se příspěvkem k řešení židovské otázky.

Běženci měli prozatím najít útočiště v táborech, kde by je židovské společenství vydržovalo podporami ze zahraničních prostředků, neboť vládní nařízení měla zabránit jejich zařazení do zdejšího hospodářského procesu. Pro usnadnění emigrace se navrhovalo důkladné „převrstvení“ mladých, ale i starších uprchlíků mezi 35 až 40 lety. Zmíněné procesy se měly provádět plánovitě bez zbytečných škod na majetku. Memorandum předpokládalo, že všechny návrhy mohly být realizovány, pokud by nedošlo k omezení práv rovnoprávnosti židovských spoluobčanů, dotčení jejich oprávněných nároků, jakož i jejich hospodářskému útisku.⁶

Již dříve žádala Nejvyšší rada ministerstvo sociální a zdravotní správy, aby se mohla účastnit všech jednání týkajících se problematiky židovské péče a podílet se na dobudování Ústavu pro péči o uprchlíky. K tomuto účelu zamýšlela ve spolupráci s ostatními sociálními korporacemi navrhnout do jeho vedení vhodnou osobu s praktickými zkušenostmi, které by usnadnily vzájemnou spolupráci.⁷

K uprchlíkům z Německa a z pohraničí, kteří se soustředili především na myšlenku vycestování z republiky, se přidávali rovněž Židé z vnitrozemí. Jednak pod vlivem vývoje mezinárodní situace, představující růst německé hrozby a vstoup antisemitismu v Německu (kříšťálová noc),⁸ ale též z důvodu změny společenského klimatu.⁹ Úřady druhé republiky musely kličkovat mezi požadavky nacistického Německa, britské vlády nebo obchodních kruhů v USA. Velká část Židů a německých emigrantů, kteří mínili v republice zůstat, musela změnit své rozhodnutí.

⁶ NA, f. MPSP-R, sign. R 242, Memorandum Nejvyšší rady. Srov. dále k tomu Historie Židů v Čechách, Praha 2001, s. 340. Memorandum mělo vzniknout na základě žádosti vlády na představitele židovských občanů ohledně řešení židovské otázky v republice. Ludmila ROTH-KIRCHENOVÁ, *Osud Židů v Čechách a na Moravě v letech 1938–1945*, in: *Osud židů v Protektorátu 1939–1945*, Praha 1991, s. 26.

⁷ NA, f. MPSP-R, sign. R 242, č. j. A 5919 z 28. 11. 1938. To se také stalo. Dr. Kverka byl jmenován členem výboru znalců vystěhovaleckého odboru za židovskou náboženskou obec.

⁸ Záminkou k zesílení perzekuce židovského obyvatelstva a snaze odstranit ho z Říše se stala kříšťálová noc z 9. na 10. 11. 1938, nazvaná podle rozbitých oken a výkladních skříní. Ohlasu atentátu na německého diplomata von Ratha v Paříži využila organizace SS, SA a zejména její příslušníci v policejních složkách k zorganizování protizidovských pogromů v celé Říši a tím pádem i v pohraničí. Sčítání obyvatelstva z roku 1939 ukazuje zřetelné snížení počtu Židů v pohraničí okupovaném Německem (pokles je odhadován až na 25 000 osob), který byl způsoben především perzekucí, vyháněním a rozvojem antisemitismu v tomto teritoriu. Ludomír KOCOUREK, *Okupované pohraničí a holocaust*, in: *Historie okupovaného pohraničí 1938–1945*, sv. 12, Ústí nad Labem 2006, s. 86; Heinz BOBERACH (ed.), *Meldungen aus dem Reich 1938–1945. Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS*, 2. sv., 1938 – 10. Nov. 1939, Herrsching 1984, s. 21–22.

⁹ Někteří také z důvodu ztráty práce v důsledku realizace vládních nařízení. Archiv Židovského muzea v Praze (AŽM), sbírka Rozhovory s pamětníky, kazeta 659, vzpomínka L. B. z Teplic (*1920).

Z celkového počtu 196 714 uprchlíků československých státních příslušníků do 1. července 1939 se rozhodlo vystěhovat do ciziny 3,4 % Čechoslováků, 42,7 % Němců a 41,7 % Židů.¹⁰ Celkový počet těch, co toužili po vystěhování, činil 20 175 lidí.

Jak se ukazovalo, řada potenciálních židovských emigrantů spatřovala největší problém ve vládním nařízení o přezkoumání československého státního občanství a o pobytu cizinců – emigrantů na území Česko-Slovenska, které přijala Beranová vláda pod nátlakem Německa 27. ledna 1939. Občanství mělo být přezkoumáno u všech osob, které je získaly po 1. listopadu 1918 nebo bydlely 1. ledna 1938 na území připojeném k cizím státům. Občanství se přiznávalo pouze osobám původu českého, slovenského, podkarpatoruského a bývalým občanům maďarské a německé národní skupiny. Podle druhé normy museli republiku opustit ve lhůtě jednoho až šesti měsíců všichni, jimž československé státní občanství nebylo uděleno nebo uznáno, nebyli české a slovenské národnosti a zdržovali se v Česko-Slovensku z obavy před represáliemi, které by je čekaly ve vlastní zemi.¹¹

Zmíněné obavy rezonovaly na schůzi příslušníků židovské náboženské obce z Ústí nad Labem. Někteří z diskutujících právníků považovali eventuální ztrátu státního občanství za novinku v československém právu, protože doposud nemohl nikdo svoje státní občanství pozbyt proti své vůli, aniž by současně nabyl jiného. *„Problém uprchlický se změnil v problém vystěhovalecký, Židé doufají a žádají, že se budou moci vystěhovat jako českoslovenští státní občané a že jim k tomu bude poskytnuta přiměřená lhůta, neboť vystěhování není snadné, protože všechny státy jsou uzavřené.“*¹² Pro úplnost se musí zmínit pozitivní stanovisko Českožidovského společenského sdružení k tomuto předpisu prezentované na schůzi 16. února 1939.¹³

Na druhou stranu sami Židé si uvědomovali nutnost emigrace z Česko-Slovenska, jak bylo patrné z výše uvedeného memoranda. Tajemník Svazu Čechů Židů Dr. Miller na přátelské večeři s pražskými žurnalisty v úvodním proslovu uvedl, že okleštěním Česko-Slovenska vznikl nový problém s emigrací. *„Jest nespravedlivé, je-li po těchto lidech nyní pliváno a házeno blátem, na druhé straně jest jasno, že na zmenšeném státním území nového a to národního státu, může býti místo jen pro ty, kteří tu zbyli.“* Diskuze se stočila rovněž na situaci emigrace v republice

¹⁰ J. ŠÍMA, *Českoslovenští přestěhovalci*, s. 59–60. V tomto bodě se míní uprchlíci ze všech odstoupených území.

¹¹ *Mnichov v dokumentech*, II. díl, Praha 1958, dok. č. 247, s. 351–352; Miroslav KÁRNÝ, *Politické a ekonomické aspekty židovské otázky v pomnichovském Československu*, Sborník historický, sv. 36, 1989, s. 193. Nařízení vyšlo ve sbírce zákonů 2. 2. 1939.

¹² NA, f. Prezidium ministerstva vnitra (PMV), 225–979–12, sign. X/Ž/6/2, Schůze příslušníků židovské obce Ústí nad Labem 28. 2. 1939.

¹³ Lubomír NENIČKA, *Důsledky uprchlického problému pro národnostní vztahy v Moravské Ostravě v období druhé republiky*, in: Slezský sborník 104, 2006, č. 1, s. 59.

a vyhlídkách na roli Židů ve státě. Svaz Čechů Židů souhlasil s uveřejněným „*stanoviskem a akcí českých měst a českého tisku*“, aby se vláda ve shodě s velmocemi postarala o emigraci jejím umístěním mimo oblast republiky. Přítomný premiér Rudolf Beran uvítal, že se čeští Židé postavili proti emigraci z německého území a že sami činili rozdíl mezi Židy české národnosti a Židy, kteří „*byli germanizátory nejen v Praze, ale i na českém venkově*“. Předseda svazu Otto Stross v reakci na Beranova slova prohlásil, že čeští Židé mají zájem, aby český národ v tomto novém státě byl sám pánem a nedělil se s nikým o moc. Vyslovil se pro spravedlivé řešení židovské otázky.¹⁴ Uvedené názory musíme zasadit do dobového napětí mezi sionisty a asimilanty, které vrcholilo právě za druhé republiky. Česko-židovští asimilanti podlehli dobové atmosféře a věřili, že pouze ti Židé, kteří se přihlásili k českému národu, mají nárok na stejná práva jako většinová společnost. Rovněž se domnívali, že v této situaci není správné odjíždět do ciziny.¹⁵

Některé další reakce zaznamenala policejní hlášení. Přítomní členové na schůzích židovských náboženských obcí z Děčína-Podmokel a Teplic-Šanova se drželi stanoviska, aby se československé vládě nezbytně usnadnila situace a v nejkratší době nastal silný odliv vystěhovalců do zahraničí. „*Nejprve se měli vystěhovat mladí, kteří by v cizině připravili situaci pro své rodiče, kteří by je pak následovali*.“¹⁶ Jejich stylistiku a obsah nepochybně ovlivnilo společenské klima druhé republiky, které působilo na Židy ve směru emigračním.

Státní orgány považovaly emigraci jinonárodních uprchlíků z Česko-Slovenska za jeden z prostředků k řešení následků přesunu obyvatelstva z odstoupených území. Proto již 10. října 1938 ministerstvo vnitra vybídlo ministerstva sociální péče a zahraničních věcí, aby ihned podnikly potřebné kroky ve vystěhovalecké otázce.¹⁷ Jak zástupci židovských organizací, tak členové německé sociální demokracie (Deutsche Sozialdemokratische Arbeiter Partei – DSAP) sami usilovali, aby prostřednictvím svých zahraničních styků umožnili vystěhování svých příslušníků do jednotlivých cizích států. Státní orgány jim přenechaly zpočátku plné pole působnosti, neboť samy se soustředily na jednání o britské finanční pomoci, která měla sloužit rovněž k financování uprchlického zaopatření. Zástupci židovských a ně-

¹⁴ NA, f. PMV, 207–1402–24, sign. X/Z/3/6, Přátelská večere s pražskými žurnalisty z 3. 11. 1938.

¹⁵ Helena KREJČOVÁ – Petr BEDNAŘÍK, *Emigrace do Československa a z něj po Mnichovské dohodě*, in: *Exil v Praze a Československu 1933–1938*, Praha 2005, s. 202.

¹⁶ NA, f. PMV, 225–979–12, sign. X/Ž/6/2, Schůze příslušníků náboj. ob. žid. Děčín-Podmokly 9. 2. 1939. „*Státu, v němž se nyní zdržujeme, jsme zavázáni díky, avšak následkem změněné situace nemůžeme žádati, aby nás dále hostil. Hledáme proto nové cesty, jak umožnit vám život někde jinde*.“ NA, f. PMV, 225–979–12, sign. X/Ž/6/2, Schůze příslušníků sionistické organizace v Teplicích-Šanově 21. 2. 1939.

¹⁷ Archiv ministerstva zahraničních věcí ČR (AMZV), f. V. sekce, k. 428, sl. Stěhování uprchlíků do ciziny, č. j. 6.84.857/38 z 10. 10. 1938.

meckých uprchlíků se snažili zajistit „vystěhovalecké destinace“ tedy země a místa, kam by se „jejich svěřenci dali umístit“. Stát sice jednal o poskytnutí finanční pomoci republice, ale hromadnou emigrační akci ze svých prostředků financovat nechtěl.¹⁸ Československé úřady si byly vědomy skutečnosti, že pokud chtějí urychlit vystěhovalectví co největšího množství lidí, musí se zapojit do vyjednávání s jednotlivými státy. Dosavadní „podnik zájmových sdružení“ totiž považovaly za nedostatečně důrazný. Z těchto důvodů a pod vlivem získaných britských financí rozvinuly větší aktivitu jak jednáním v Kanadě, tak ve Velké Británii až v prosinci 1938. Tehdy se zorganizovala oficiální akce, která byla soustředěna v Ústavu pro péči o uprchlíky.¹⁹ Některá opatření se realizovala po vzájemné dohodě.²⁰ Zajišťování emigračních možností pro vystěhovance jednotlivce probíhalo kontinuálně. První místa na vystěhovaleckých seznamech měli obsazovat uprchlíci z Německa, tj. němečtí emigranti vzhledem k tlaku Německa na „vyřízení“ tohoto problému.²¹

Přístup státní administrativy ovlivňovalo obtížné opatrování devizových prostředků a následně zavedení vázaného hospodářství s těmito komoditami. Nepřekvapí proto, že stát váhal s proplácením skupinového vystěhovalectví. Na druhou stranu se všeobecně naléhalo na židovské organizace, aby emigraci urychlily.²² Vedle příspěvků Židům – jednotlivcům stát podporoval „dobrovolný“ odprodej velkých židovských majetků a přitom Židům z hospodářských a finančních kruhů umožňoval vystěhování a vývoz části kapitálu.²³

Úřady zpočátku spoléhaly na skutečnost, že vystěhovalectví ekonomicky zabezpečí židovské komitety a prostředky si opatří samy. Vzhledem k rozsahu uprchlictví to nebylo možné, přestože některé výbory obdržely finance od zahraničních

¹⁸ Financování emigrace jednotlivců se úřady nebránily.

¹⁹ V prosinci začal plně fungovat Ústav pro péči o uprchlíky, jehož vystěhovalecký odbor organizoval odliv uprchlíků. Předsedou odboru se stal továrník Dr. ing. Jaroslav Podhajský a ředitelem JUDr. Josef Kotek. Odbor pracoval v dohodě též se Zamini, kde bylo touto agendou pověřeno odd. V/3.

²⁰ NA, f. MPSP-R, k. 155, sign. R 400, Zpráva o vystěhovaleckých akcích prováděných soukromými organizacemi resp. jednotlivci ze 14. 1. 1939.

²¹ NA, f. Ministerstvo vnitra-dodatky (MV-dod.), sign. D 414, Zpráva pro pana ministra ze 4. 11. 1938. II.

²² M. KÁRNÝ, *Politické a ekonomické aspekty*, s. 187. Další vážný problém vyvstal začátkem prosince 1938, kdy československé úřady požadovaly „řešení uprchlického problému“ během jedenácti dnů. Srov. *The Jews of Czechoslovakia. Historical Studies and Surveys*, Volume II, Philadelphia–New York 1971, s. 574.

²³ Vystěhování uprchlíků bylo umožňováno i tím způsobem, že se povolovalo vyvážet stroje, eventuálně zboží místo valut. V tomto případě bylo předepsáno zvláštní řízení, které provádělo ministerstvo obchodu v dohodě s Národní bankou a Svazem průmyslníků. Stroje, zboží se ocenily, (podobně i jiné cenné předměty), a po předložení vystěhovaleckého pasu a zaplacení dávky se udělovalo povolení k jejich vyvezení, takže jejich prodejem v zahraničí (instalováním) si mohl vystěhovec opatřit možnost existence v cizině.

dobrovolných organizací.²⁴ Posléze se předpokládalo, že prostředky pro tuto akci půjdou z anglického daru. Britská půjčka totiž měla najít uplatnění především na domácí půdě.²⁵ Poslední zdrojem financí se měly stát dotace britských dobrovolnických spolků.²⁶

Z židovských organizací zajišťovala vystěhovalectví již zmíněná pražská pobočka organizace HICEM,²⁷ Pomocný ústav pro židovské průchozí a vystěhovalce v Praze V, Jáchymova 3a a Palestinský úřad. Pobočka HICEM působila jako organizační a informační centrum pro emigraci Židů do všech států mimo Palestinu. Po nejvíce se jednalo o individuální případy, které probíhaly na podkladě styků jmenovitě s organizací ICA (Jewish Colonisation Association).²⁸ Palestinský úřad, který vedl Jakob Edelstein, zajišťoval vystěhovalectví do Palestiny.²⁹

²⁴ Angelika HIRSCHOVÁ, „Darovaný čas.“ *Britská pomoc uprchlíkům v Praze (říjen 1938 – březen 1939)*, Dějiny a současnost XXX, 2008, č. 3, s. 42.

²⁵ Jan KUKLÍK, *Do poslední pence. Československo-britská jednání o majetkoprávních a finančních otázkách 1938–1982*, Praha 2007, s. 37 a 46. Na účely státní rekonstrukce s využitím uprchlíků ve sféře veřejných prací a rovněž na péči o uprchlíky.

²⁶ Peter HEUMOS, *Die Emigration aus der Tschechoslowakei nach Westen Europa und dem Nahen Osten 1938–1945. Politisch-soziale struktur, Organization und Asylbedingungen der tschechischen, jüdischen, deutschen und slowakischen Flüchtlinge während des Nazionalsocialismus*. Darstellung und Dokumentation, München 1989, s. 46. Přispívaly na cestovní náklady a náklady na přijetí v cílové zemi.

²⁷ Organizace HICEM vznikla v roce 1927. Finančně podporovala židovskou emigraci a během druhé světové války rozvíjela rozsáhlé aktivity v oblasti péče o uprchlíky. Zkratka HICEM byla sestavena ze začátečních písmen názvů tří organizací, které se zabývaly židovskou migrací: HIAS (Hebrew Sheltering and Immigration Aid Society) a ICA (Jewish Colonization Association) a Emigration-Direction. Všechny tyto organizace pomáhaly Židům především z východní Evropy, kteří se chtěli dostat do zámoří, hlavně do Spojených států. Sídlem byla Paříž a velká část jeho aktivit byla financována JOINTem. Pražská pobočka vznikla v roce 1936. Předsedou byl Josef Popper, místopředsedou Marie Schmolková, jednatelem Hanna Steinerová, náměstkem byl Jakob Edelstein, šéf Palestinského úřadu. Peter HEUMOS, *Die Flüchtlingslager, Hilfsorganisationen, Juden im Niemansland. Zur Flüchtlings- und Emigrationsproblematik in der Tschechoslowakei im Herbst 1938*, Bohemia, B, 25, 1984, Heft 2, s. 247.

²⁸ NA, f. MPSP-R, k. 155, sign. R 400, Zpráva o vystěhovaleckých akcích prováděných soukromými organizacemi resp. jednotlivci ze 14. 1. 1939.

²⁹ Palestinský úřad v Praze provozovala od roku 1920 právě Jewish Agency. Ve 20. letech se snažil umožnit vystěhovalectví do Palestiny především židovským emigrantům z Polska, Rumunska a Maďarska. Jakob Edelstein, který byl jedním z čelných představitelů sionistického hnutí. Za okupace byl jmenován „židovským starším“ v terezínském ghettu a v roce 1944 byl zavražděn v Osvětimi. Kateřina ČAPKOVÁ – Michal FRANKL, *Nejisté útočiště. Československo a uprchlíci před nacismem (1933–1938)*, Praha–Litomyšl 2008, s. 212.; P. HEUMOS, *Die Emigration*, s. 20; Archiv Židovského muzea Praha (AŽMP), f. HICEM, k. 1, sign. 8977, Panu Duxovi z 21. 1. 1938.

Již od květnové mobilizace opouštěli pohraničí majetní Židé a odcházeli do emigrace. Její první část tvořili představitelé průmyslových velkopodnikatelů a vedoucí úředníci jejich závodů, kteří odjížděli do Severní nebo Jižní Ameriky. Do USA odešli majitelé severočeských uhelných dolů Petschkové, tamtéž emigrovali i ústečtí podnikatelé Weinmanové. V Kanadě se usadili generální ředitel Vítkovických železáren Federer a textilní průmyslník Morawetz, majitelé železářských hutí bratři Herbert a Francis Bondyové odcestovali do Argentiny, do Velké Británie odešel výrobce éterických olejů Steuer.³⁰ Vystěhovalectví usnadňovala skutečnost, že cestovní náklady mohly být placeny v korunách. Problémy spočívaly především v zajištění financí pro emigraci nemajetných lidí, jakož i pasů, pro které byly předepsány přísné formality. Situaci ztěžovala existence vystěhovaleckých daní.

Palestinské úřady šířily od konce světové války myšlenku palestinského přistěhovalectví (alija). Legální imigraci omezovala kvóta (přiliv migrantů do Palestiny brzdil především odpor Arabů) a byla vázána na přistěhovalecké certifikáty, které se přidělovaly britskou mandátní správou pouze určitým kategoriím osob. Jednotlivé země obdržely vždy určitý počet certifikátů na půl roku. Každý certifikát opravňoval vystěhovalce k tomu, aby si vzal s sebou manželku a děti bez zvláštního povolení, zatímco pro jiné rodinné příslušníky se vyžadovalo povolení k příchodu (sourozenci do 18 let, rodiče). Protože byl k dispozici jenom omezený počet certifikátů, výběr probíhal vcelku přísně. V úvahu připadaly děti a potom mládež, s níž pracoval spolek Jugend Alija na poli samotné přípravy pro emigraci.³¹ V omezené míře se certifikáty uvolňovaly pro náboženské práce, studentům, kteří chtěli studovat na palestinských školách, dělníkům a řemeslníkům, příbuzným palestinských obyvatel a konečně zámožným osobám. Protože zemský zákon předepisoval rodinám poplatek tisíc liber, při přidělování osvědčení se tím zvýhodňovaly majetné osoby.³² Řada z nich totiž přivázela do země potřebný kapitál.

V případě Česko-Slovenska vrcholná židovská organizace Jewish Agency, která disponovala zmíněnými certifikáty, v prosinci 1938 poskytla 180 „kapitalistických“ certifikátů Palestinskému úřadu. Předpokládalo se, že na ně přijde do Palestiny asi pět set vystěhovalců z území zabraného Německem. Po dalším vyjednávání delegátů Jewish Agency v Praze s československou vládou se uvažovalo

³⁰ Jan KŘEN, *Do emigrace. Buržoazní zahraniční odboj 1938–1939*, Praha 1963, s. 208; P. HEUMOS, *Die Emigration*, s. 64.

³¹ Spolek vznikl za neutěšených hospodářských a sociálních poměrů v Německu v roce 1932. Založila ho R. Frézová, jejíž myšlenky o prohlubování lásky k „rodné hroudě“ našly záhy širšího ohlasu. Z Česko-Slovenska bylo odesláno asi čtyři sta osob z řad židovské mládeže (12–17 let) do Erec-Israel (Palestina). Mládež byla dříve náležitě připravena a vyškolená v sionistickém myšlení. NA, f. PMV, 225–979-12, sign. X/Ž/6/2, Schůze příslušníků sionistické organizace v Karlových Varech z 21. 2. 1939.

³² NA, f. PMV, 207–1402-24, sign. X/Z/3/6, Schůze místní skupiny sionistů v Teplicích-Šanově ze 7. 3. 1939.

o vydání dalších 220 kapitalistických certifikátů z kvóty na příští pololetí, jež měla být k dispozici počátkem dubna 1939. Předpokládalo se, že do října 1939 by se tímto způsobem odebralo do Palestiny celkem čtyři sta „kapitalistů“ z Česko-Slovenska, kteří by se svými rodinami (ženy a děti) představovali skupinu kolem 1200 osob.³³ V sionistických kruzích se počítalo s navýšením až o 800 lidí. Mimo uvedené „kapitalistické“ certifikáty Jewish Agency udělila dalších 50 dělnických certifikátů pro vystěhovalce z Československa, na něž se předpokládal příchod dalších asi 200 až 250 přistěhovalců.³⁴ Povolení k imigraci jiných rodinných příslušníků vydávala britská mandátní správa sama. Na základě žádostí vystěhovalců žijících již v Palestině a podle informací generálního konsulátu se vydalo pro Česko-Slovensko počátkem roku 1939 asi šedesát těchto oprávnění. Zmínili jsme již tzv. studentskou kategorii. Každoročně přicházelo do Palestiny asi 3500 osob na studentská povolení (univerzitní studenti, talmudisté). V přesném počtu studentů, kteří by mohli přijít na tyto koncese, si nebyl jistý ani generální konzul v Jeruzalémě Josef M. Kadlec. V odhadu souhrnné legální migrace do Palestiny byl sdílnější. Předpokládal, že do podzimu 1939 se tam vystěhuje asi 2500 obyvatel z Česko-Slovenska.³⁵

U vystěhovalectví do Palestiny se uvažovalo o využití anglické půjčky. Pokud by ji Česko-Slovensko nezískalo, mohlo by vycestovat nejvýše 2500 Židů. V případě využití finanční injekce by se cifra fakticky zdvojnásobila.³⁶

Potom, co Ústav pro péči o uprchlíky nemohl přispívat na emigraci jednotlivců, se akce realizovala ze zmíněného daru na základě mezistátní dohody z 27. ledna 1939. Přičemž bylo ujednáno, že z této částky bude předem 500 tisíc liber složeno na separátní konto u Lloyd's Bank London určených pro vystěhování do Palestiny. Dohodou pražského ministerstva financí s Františkem Friedmannem, zástupcem Palestinského úřadu, z 13. ledna 1939, se vytvořil základ pro velké vystěhovalectví. Zmíněných 500 tisíc liber se rovnalo zhruba 2 500 000 dolarům a tvořilo tzv. Palestinský transfer. Za tento příspěvek mělo vycestovat 2500 Židů. K tomuto účelu bylo dáno k dispozici již zmíněných čtyři sta certifikátů a zbytek Židů, který se vystěhovával, měl být doplněn skrze další kategorie: mládeže a dělníků.

³³ 250 certifikátů bylo použito pro uprchlíky z Německa po křišťálové noci. 150 držitelů osvědčení se chystalo na výjezd v polovině března. S nimi cestovalo 150 mladých z Alija mládeže. Hned po nich mělo odjet 400 osob z Hechalucu a Makkabi do Jugoslávie, odkud se měli dostat na člunech do Palestiny. Archiv bezpečnostních složek Praha, sign. S-117-12, S-178-2.

³⁴ K udělení certifikátu byl vytvořen bodový systém. Ten zohledňoval přínos jednotlivého člověka pro palestinské hospodářství. Kdo mohl mít větší přínos, obdržel větší počet bodů a mohl tak získat certifikát dříve. Ruth BONDYOVÁ, *Jakob Edelstein*, Praha 2005, s. 97.

³⁵ AMZV, V. sekce, k. 428, sl. Příslušnost cizinců, č. j. 22950, 8.2.1939.

³⁶ NA, f. MPSP-R, k. 155, sign. R 400, Zpráva o poradě vystěhovaleckého odboru z 21. 1. 1939.

Před emigrací do Palestiny se měli vyškolit ve farmářství v Anglii, Dánsku, Norsku a jiných státech.

V únoru 1939 poskytlo ministerstvo sociální a zdravotní správy za souhlasu zástupce britské vlády dalších 1 000 000 liber pro 5 tisíc vystěhovalců do Palestiny. Na základě tohoto příslibu se vedla v Londýně jednání o přidělení nutných certifikátů, když se však Friedmann vrátil z cesty do Prahy 13. března 1939, nebylo možné vystěhovalectví realizovat. Další devizy byly k dispozici jednotlivým vystěhovalcům díky dvěma obchodním transferům, tzv. průmyslovému a obilnímu transferu, které však zůstaly bez vlivu a působení židovských organizací. V čase od 15. března 1939 do zřízení Zentralstelle für jüdische Auswanderung (Ústředny pro židovské vystěhovalectví) na konci července 1939 se vystěhovalo 9186 Židů, z nichž 838 osob péčí Palestinského úřadu.³⁷

Jednání byla složitá rovněž pro samotné vystěhovalce, neboť každý z nich musel předložit doklady, že zaplatil daně a předložit seznamy věcí, které si chtěl vzít s sebou. Nezbytností byly pasy, lékařská osvědčení a víza.³⁸

Vývozem valut byla ohrožována stabilita československé měny.³⁹ Koncem roku 1938 a počátkem roku 1939 se ve státě prosadilo vázané devizové hospodářství, které bránilo odlivu deviz do ciziny. Konečný souhlas pro přiděl cizí měny se mohl uskutečnit pouze se souhlasem Národní banky.⁴⁰ Ta uvolňovala valuty z vlastních zásob do 18. února 1939 pro všechny emigranty bez rozdílu národnosti. Po tomto datu, kdy vstoupila v platnost britská pomoc, byly valuty přidělovány emigrantům z britského daru. Národní bance byly ze stejného zdroje uhrazeny devizy, které vydala od 15. října 1938 do 18. února 1939. Osoby, které byly bez finanč-

³⁷ Jaroslava MILOTOVÁ, *Ústředna pro židovské vystěhovalectví v Praze. Geneze a činnost do počátku roku 1940*, in: Terezínské studie a dokumenty 1997, Praha 1997, s. 10–29.

³⁸ R. BONDYOVÁ, *Jakob Edelstein*, s. 113. Hovoříme-li o vydávání pasů, je nutné se zmínit o dočasném normativním omezení emigrace v souvislosti s podzimními událostmi. V době Mnichova bylo přijato vládního nařízení č. 194 Sb. z 26. 9. 1938 o omezení cestování do ciziny, které zakazovalo cestovat do zahraničí osobám v branném věku. Podle prosincové instrukce se při provádění § 2 tohoto nařízení mělo „postupovat blahovolně u osob německé, maďarské a polské národnosti a Židů, kteří se přistěhovali z obsazeného území“. K vycestování z republiky byla navíc od 5. 10. 1938 nutná výjezdní doložka v cestovním pase, kterou vydával příslušný zemský úřad. Formálně byla obě nařízení zrušena k 29. 12. 1938, kdy se opět zavedl v zásadě volný styk. Zemský úřad nařídil již 28. 10. 1938, aby se vystěhovalcům přednostně vyřizovaly pasové záležitosti a umožnilo se jim tak brzké odcestování z Česko-Slovenska. Vystěhovalci nakonec dostávali pas s platností na dobu šesti měsíců a ti, kteří nemohli prokázat svou totožnost, obdrželi prozatímní pas. Jan RYCHLÍK, *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a Československu. Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989*, Praha 2007, s. 16.

³⁹ NA, f. MPSP-R, k. 155, sign. R 400, Zpráva o vystěhovaleckých akcích prováděných soukromými organizacemi resp. jednotlivci ze 14. 1. 1939.

⁴⁰ Bohumil ČERNÝ, *Emigrace Židů z českých zemí v letech 1938–1941*, in: Terezínské studie a dokumenty 1997, Praha 1997, s. 57.

ních prostředků, mohly před vystěhováním obdržet od Ústavu zdarma dvě stě liber. Do 21. února 1939 bylo emigrantům přiděleno 40,7 milionu Kč ve valutách, z toho 25,8 milionu ze zahraniční pomoci.⁴¹ Pro úplnost je nutné uvést, že na realizaci československo-britských finančních ujednání dohlížel bývalý člen Runcimanovy mise Robert J. Stopford. Z titulu funkce představoval spojkou mezi britskou a čs. vládou, Národní bankou a pomocnými organizacemi. Mezi jeho další úkoly náleželo vyřizování záležitosti týkající se emigrace, dohlížení na jejich dodržování a poskytování informací britské vládě o situaci v republice.⁴²

Další vystěhovalecké podniky nesouvisely přímo s britskou pomocí. Upozorňovalo se na tzv. Rabinowiczovu akci.⁴³ Na základě jednání v Londýně se mu podařilo zajistit vycestování zhruba tisíc Židů (mnoho z nich pocházelo z Německa a obsazeného Rakouska) do Dominikánské republiky. Přičemž kromě přidělu valut na cestu, nebyly od československého státu požadovány žádné další podpory. Ve skutečnosti její účastníci odjížděli do Palestiny a to za výhodnějších finančních a devizových podmínek, než při oficiálních akcích. Proti podobné imigraci neměla britská mandátní správa námitek. Ústav pro péči o uprchlíky ji přesto prezentoval za „vystěhovalecký podnik“ do Dominikánské republiky. Důvěrná informace o skutečném cíli byla určena pouze pro ředitele Zavřela a nesměla se zveřejnit ani při úředním jednání. Československé úřady průběh akce nenarušily, ani ji nezastavily. Podle Bondyové postupovaly v obdobných případech stejně. Nestaraly se o to, jak Židé do Palestiny odjeli, zda měli či neměli platná vstupní víza.⁴⁴

Ustavily se rovněž různé privátní ústavy, které organizovaly ilegální transпорty (tzv. Alija-Bet) do Palestiny. Cestovní kancelář Globus, v Panské ulici, Praze II., nabízela za částku 3640 Kč zabezpečení všeho potřebného pro emigraci na Blízký Východ. Formálně mělo jít o zajištění potřebných povolení pro vycestování do Číny.⁴⁵ Stejnou částku požadovala kancelář Wagon Lits Cook na Příkopech.⁴⁶ Brněnská úřadovna „Advising Office for Emigration of Jews Brno“ s pražskou pobočkou ve Spálené ulici za zprostředkování žádala šest tisíc Kč.⁴⁷ V pasáži Černá

⁴¹ M. KÁRNÝ, *Politické a ekonomické aspekty*, s. 197.

⁴² Aleš CHALUPA (ed.), *Pražský rok Roberta J. Stopforda (Vzpomínky na léta 1938–1939)*, Sborník Národního muzea, řada A, svazek XLII, 1988, č. 2, s. 108–109.

⁴³ Jednalo se nejspíše o rabína Dr. Oskara Kurta Rabinoviče. Jan STŘÍBRNÝ, *Židovští vojenští duchovní a židovská otázka v československém vojsku*, in: *Postavení a osudy židovského obyvatelstva v Čechách a na Moravě v letech 1939–1945*, s. 178.

⁴⁴ R. BONDYOVÁ, *Jakob Edelstein*, s. 113.

⁴⁵ P. HEUMOS, *Die Emigration*, s. 52. Jen v únoru 1939 zde bylo na 1000 žádostí především Židů. Vedle toho organizovala vystěhovalectví do San Dominga.

⁴⁶ NA, f. Presidium Policejního ředitelství Praha (PP 1931–1940), sign. V61/1, Protokol s Bernardem Perlem z 9. 2. 1939.

⁴⁷ NA, f. PP 1931–1940, sign. V61/1, Protokol Kurta Taussiga ze 17. 2. 1939.

růže v Praze se nacházela kancelář zajišťující emigraci do Brazílie. Její vyslanec o činnosti jmenované firmy vůbec nevěděl. Stejně jako v předcházejících případech její klienti cestovali do Palestiny. V pražských kavárnách se šířily informace, že za různá zprostředkování vybírala až 15 tisíc Kč.⁴⁸

Ilegální transporty probíhaly za náročných podmínek. Do Palestiny se uprchlíci dostávali tzv. dunajskou cestou a z černomořských přístavů Rumunska přes Bospor a Řecko. Dunaj patřil k mezinárodním vodním trasám, proto byl průjezd přes Maďarsko a Rumunsko možný bez průjezdních víz. Ve stísněných a přeplněných prostorech lodí, při nedostatku jídla a pitné vody, účastníci transportů mnohdy riskovali životy. V několika případech lodě cestou ztroskotaly. Navíc Britové přijali účinná policejní a námořní opatření, která bránila pašování běženců jak po pevnině, tak z volného moře. Utečenci se obtížně vyloďovali a museli využívat malé čluny. Někteří byli zadrženi a internováni na Kypru nebo Mauritiu.⁴⁹ Majitel kanceláře v pasáži Černá růže potom, co jeho transport ztroskotal, uprchl z Prahy.⁵⁰ Pamětnice, která využila nabídky této společnosti, vzpomínala, jak úroveň zaplacených služeb neodpovídala výši zaplacené částky.⁵¹ Zjistit přesný počet lidí, kteří uvedeného způsobu vycestování využili, je obtížné. Konzul J. M. Kadlec byl k počínání majitelů kanceláří, kteří se orientovali výhradně na zisk, značně kritický: „*Dopravující vystěhovalce do Palestiny podloudně, vysazující je bez prostředků na mořském pobřeží.*“ Ilegální migrace od období sudetské krize zvláště zesílila. Jen od té doby přišlo do Palestiny bez povolení na tři tisíce osob z různých zemí. Nejvíce Židů přicestovalo z Německa (bývalého Rakouska) a částečně z Česko-Slovenska. Kadlec odhadoval, že z poslední jmenované země imigrovalo za stejné období asi 600–1000 lidí. Důvody, které vedly židovské uprchlíky k ilegální emigraci, spočívaly rovněž ve zdlouhavosti vyřizování emigračních záležitostí. Vedle uvedených cest do Palestiny utíkaly malé skupiny Židů přes Moravskou Ostravu do Polska.⁵²

Československé orgány se snažily potírat činnost osob a firem, které chtěly okrádat uprchlíky. Počítaly totiž s tím, že pokud by se utečenci v cizině neuchytili, mohli by se vrátit a stát by se o ně musel postarat. Na schůzi židovské náboženské

⁴⁸ NA, f. PP 1931–1940, sign. V61/1, Relace ze 4. 7. 1939. Za protektorátu v létě 1939 měla prostřednictvím jí vycestovat asi 400 Židů do Palestiny a 2500 osob do Brazílie. Srov. Rudolf W. WLASCHEK, *Juden in Böhmen*, München 1990, s. 128 a 131.

⁴⁹ *The Jews of Czechoslovakia*, s. 594; *Na křižovatce kultur. Historie československých Židů*, Praha 1992, s. 114.

⁵⁰ AŽM, f. Dokumenty persekuce, k. 12, inv. č. 37, fascikl Die jüdische Auswanderung aus dem Protektorat Böhmen und Mähren.

⁵¹ AŽM, sbírka Rozhovory s pamětníky, kazeta 379, vzpomínka E. K. z Prahy (*1913). Zaplatila za jídelní a lůžkový vagon a jela v obyčejném nákladním. Rovněž poměry na lodi byly strastiplné.

⁵² P. HEUMOS, *Die Emigration*, s. 52.

obce z Děčína se veřejný dohled oceňoval.⁵³ Jedním z opatření na ochranu vystěhovalců bylo zřízení referátu pro ochrannou péči o vystěhovalce při policejním ředitelství v Praze.⁵⁴

Nelehká jednání se vedla o další destinace. V případě Židů byla starost o jejich umístění v zemích britského impéria přenechána jejich zásahům prostřednictvím různých institucí. Za těmito intervencemi nestála československá vláda a tím jim nebylo dáno dostatečné důraznosti.⁵⁵ V říjnu 1938 odjely Marie Schmolková a Hannah Steinerová do Londýna, kde jednaly se sirem Johnem Hopem Simpsonem o zřízení uprchlických táborů v Anglii a dalších zemích. Dostaly příslib udělení 250 britských a 250 francouzských víz pro německé a rakouské utečence žijící v Česko-Slovensku. Mimoto se jim podařilo zajistit pomoc od American Joint Distribution Committee.⁵⁶ Fritz Ullmann, předseda pomocného komitétu, jednal v Londýně společně Spitzem o možnostech vystěhování do Velké Británie. Začátkem listopadu 1938 odcestovala do Londýna další delegace – sionistů ve složení: Angelo Goldstein, Josef Rufeisen, Jakob Edelstein a Otto Zucker, aby rokovali s Jewish Agency. Nakonec se jim podařilo palestinská víza získat.⁵⁷ Leo Hermann, ústřední tajemník Židovského národního fondu, vyjednával se Stopfordem a československými vládními místy o využití části britské půjčky ve prospěch československých Židů. Rozhovory se vlekly téměř tři měsíce, než byly úspěšně završeny.⁵⁸

Přípravy pro přijetí židovských vystěhovalců v Británii probíhaly velmi pomalu. Tamější úřady byly ochotny přijmout 10 až 15 žen každý týden na domácí práce jako služebné (pomocnice v domácnosti), které musely být připraveny vykonávat i „*práci nejhrubšího druhu*“.⁵⁹ Do konce června se podařilo umístit na tyto práce asi 150 židovských dívek. Řada z nich se musela přeškolovat (hebrejsky Haschara).⁶⁰ Důvody nízkého počtu židovských imigrantů v Británii souvisely s preferencí politických utečenců před rasovými, či ekonomickými, za něž byli Židé často považováni. Kritériem byl stupeň ohrožení, který se považoval u politic-

⁵³ NA, f. PMV, 225–979–12, sign. X/Ž/6/2, Schůze příslušníků náb. ob. žid. Děčín-Podmokly 9. 2. 1939.

⁵⁴ Vystěhovalecká policie fungovala již od roku 1933.

⁵⁵ NA, f. MPSP-R, k. 155, sign. R 400, Otázka vystěhovalecká, 28. 1. 1939.

⁵⁶ Fred HAHN, *Židé a druhá česko-slovenská republika*, Střední Evropa 10, 1994, č. 38–39, s. 191.

⁵⁷ Tamtéž. Pro již zmíněných 2500 osob.

⁵⁸ P. HEUMOS, *Die Emigration*, s. 50. Leo Hermann, v Londýně burcoval veřejné mínění a bojoval za práva židovských uprchlíků. R. BONDYOVÁ, *Jakob Edelstein*, s. 107.

⁵⁹ NA, f. PMV, 225–979–12, sign. X/Ž/6/2, Schůze příslušníků náb. ob. žid. Děčín-Podmokly 26. 1. 1939.

⁶⁰ NA, f. PMV, 225–979–12, sign. X/Ž/6/2, Schůze příslušníků sionistické organizace v Teplicích-Šanově 21. 2. 1939.

ky motivovaného pronásledování za závažnější. Vstřícnější přístup měla Británie rovněž v přijímání intelektuálů. Důležitou překážkou, která stála v cestě příjezdu Židů do Británie, byla skutečnost, že za uprchlíky z Česko-Slovenska odmítaly tamější židovské organizace převzít odpovědnost. Nátlak v tomto směru se ukázal jako neúspěšný. Rada pro německé Židy (Council for German Jewry-CGJ) se držela názoru, že její prostředky se shromáždily pro potřeby Židů z Německa. Britská židovská sdružení se totiž zavázala, že budou hradit veškeré výdaje na přijetí židovských uprchlíků z Německa a krátkodobý či dlouhodobý pobyt.⁶¹

V Anglii se měly vedle dívek a žen umisťovat také děti do 17 let a z nich přednostně ty, jejichž rodiče byli uvězněni v koncentračních táborech. Jen do jara 1939 se na britské ostrovy vystěhovalo asi dva tisíce židovských dětí z Německa a bývalého Rakouska. Podle záměru měly po získání znalostí angličtiny a tamních poměrů připravit půdu pro své rodiče, kteří by pak za nimi přijeli. Vzdělávací kurzy byly zacíleny na práce v zemědělství a řemeslných povoláních. Po jednom nebo dvou letech měli odjet do Palestiny. Zaopatřené děti měly být umístěny po příjezdu v ústavech nebo do pěstounské péče na rozdíl od nezaopatřených dětí, jež měly bydlet v táborech. Dokonce června 1939 mělo být dopraveno na anglickou půdu 100 dětí a do Palestiny 300 dětí. Neopomenutelnou součástí emigrace „těch nejmenších“ se staly tzv. dětské transporty, které organizoval v Praze mimo jiné Nicholas Winton a byly podporovány British Committee for Refugees from Czechoslovakia. Většina z 669 zachráněných dětí byla židovského původu.⁶²

Problémy se vyskytovaly s lidmi ve věku 18–30 let a u starších jedinců. Právě u mladých lidí se těžkosti násobily, neboť „*tato generace neměla vypěstovaný smysl pro práci a povinnost, neboť nebyla nepřetržitě zaměstnána*“. Ullmann, který referoval o výsledcích své aktivity v zahraničí, poukázal na skutečnost, že v Anglii nebyla možná pozdější změna povolání, než na jaké bylo vydáno povolení.⁶³ Posléze odjel do Holandska a Švédska, kde sjednával o umístění mladých židovských dívek jako služebných.⁶⁴

Na schůzích „evakuovaných“ židovských náboženských obcí a sionistických organizací konaných v pražských kavárnách získávali jejich účastníci praktické informace o možnostech vystěhování. Upozorňovalo se na nereálné destinace,

⁶¹ Louise LONDONOVÁ, *Britská vláda a židovští uprchlíci z Československa*, in: Tereziánské studie a dokumenty, 2003, s. 106–114; Ferdinand SEIBT (ed.), *Die Juden in den böhmischen Ländern*, München–Wien 1983, s. 297–311.

⁶² M. FRANKL, *Druhá republika*, s. 55; AŽM, sbírka Rozhovory s pamětníky, kazeta 763abc, vzpomínka S. M. z Prahy (*1923). 340 dětí už vyjet nestihlo.

⁶³ NA, f. PMV, 225–979–12, sign. X/Ž/6/2, Schůze příslušníků náb. ob. žid. Ústí nad Labem bez data.

⁶⁴ NA, f. PMV, 225–979–12, sign. X/Ž/6/2, Schůze příslušníků náb. ob. žid. Ústí nad Labem 6. 3. 1939.

o nichž se zmiňoval soudobý tisk (Madagaskar).⁶⁵ Sionisté se vyslovovali proti vycestování do zemí Jižní Ameriky. Za jediný smysluplný cíl považovali pouze Palestinu.⁶⁶ Důvody pomalé realizace vystěhovalectví spočívaly podle diskutujících v malé ochotě cizích států přidělovat vstupní víza Židům a v byrokratických praktikách organizačních struktur pomocné a záchranné péče.⁶⁷ Někteří řečníci vytýkali Židům roztržitost, která se projevovala v tom, že žádosti za povolení pro vystěhování nebyly podávány společně a promyšleně, nýbrž mnohdy je předkládaly jednotlivé osoby a to dokonce dvě žádosti s odchylnými údaji témuž zastupitelskému úřadu.

Vůči židovské imigraci byli podle informátorů nepříznivě naladěni v Polsku, Rumunsku a Řecku. V Turecku se jednalo o zásadní odpor proti každému přistěhovalectví, protižidovské nepříznivé nálady se objevovaly i ve Francii. Naproti tomu se americká veřejnost projevovala vstřícně. Probíhaly tu časté výzvy k veřejnosti na přispění pronásledovaným německým Židům. Švédsko se pro Židy nedoporučovalo, přestože se imigraci stavělo pozitivně, neboť by jejich příjezd zkomplikoval situaci tamější židovské menšiny.⁶⁸ Ačkoli velké možnosti pro vystěhování poskytovala Austrálie, záhy se objevily překážky, neboť se přihlásilo tolik zájemců, že roční kvótu pět tisíc osob značně překročily.⁶⁹ Navíc Británie slíbila, že umožní přesídlení dvou tisíc Židů do Austrálie a na Nový Zéland. Nakonec Austrálie však Židy odmítla přijmout. Česko-Slovensko zaplatilo cestu a po šesti měsících se emigranti vrátili zpět.⁷⁰

Kanadská vláda také odmítala židovské uprchlíky, i když proti umístování československých zemědělců neměla vážnější výhrady. Brzy pověřila usídlováním přistěhovalců železniční společností Canadian Pacific Railway Co. a Canadian National Railway Co. Přestože tamější exekutiva preferovala politické případy, několik Židů se do Kanady dostalo, jak vzpomínala jedna ze židovských emigrantek: *„Hlavní kategorií byli zemědělci a oni si mysleli, že mezi nimi nebudou žádní Židé. Nějaký člověk co měl na starosti imigraci, dal tatínkovi volnou ruku, že mohl vzít*

⁶⁵ Tato myšlenka reálně projednávala na schůzích vystěhovaleckého odboru Ústavu pro péči o uprchlíky. V tomto směru to nebyla přesná informace.

⁶⁶ NA, f. PMV, 225–979–12, sign. X/Ž/6/2, Schůze novosionistické organizace z 25. 2. 1939.

⁶⁷ Kurt R. GROSMANN, *Emigration. Geschichte der Hitler's Fluchtlinge 1933–1945*, Frankfurt am Main 1969, s. 346; *The Jews of Czechoslovakia*, s. 572.

⁶⁸ NA, f. PMV, 207–1402–24, sign. X/Z/3/6, Schůze sionistické skupiny Žatec z 19. 2. 1938.

⁶⁹ NA, f. PMV, 225–979–12, sign. X/Ž/6/2, Schůze příslušníků náb. ob. žid. Chomutov 13. 2. 1939.

⁷⁰ Z. KÁRNÝ, *Politické a ekonomické aspekty*, s. 191. Austrálie chtěla přijmout pouze ohrožené uprchlíky.

*s sebou, koho chtěl. Pomohl tak spoustě lidí, snad to bylo nějakých sto padesát.*⁷¹ Kanada požadovala zdatné rolníky nebo minimálně obyvatele, kteří byli schopni zastávat práce v zemědělství. I proto se Židé v řadě případů vydávali za farmáře. Židé si museli poradit taktéž s formálními záležitostmi. Otec pamětnice zaopatřil doklady o křtu a výstupu rodiny z židovské obce v Michli, kde nikdy v životě nebyli zapsáni.

Reálné výjezdní možnosti se měly rýsovat v Ekvádoru a Chile, kdežto Honduras byl imigraci uzavřen.⁷² Do Číny, již zmíněného Ekvádoru a San Dominga nebylo možné vycestovat bez povolení. Při vystěhování do těchto zemí, ale i Spojených států amerických a Hondurasu musel uprchlík osvědčit, že měl k dispozici postačující finanční prostředky (do USA 2000–5000 dolarů, do Hondurasu 2500 dolarů).⁷³ V souvislosti s jihoamerickými státy byla zmíněna otázka tzv. černých víz (Schwarze Visa), která opravňovala držitele pouze k šesti měsíčnímu pobytu v zemi, neposkytovala mu však možnost výdělku. Navíc po uplynutí uvedené doby měl dotyčný stát možnost, aby je vypověděl jinam. Mezi ty země, které černá víza poskytovaly, patřily: Peru, Bolívie a San Domingo. Kdo měl tzv. bílé vízum s ministerským povolením anebo tzv. affidavit (přísežné prohlášení), mohl se vystěhovat do některého cizího státu, kde měl možnost nalézt si výdělečné zaměstnání. Přestože se emigrační akce do San Dominga jevila zpočátku jako reálná, s ohledem na zmíněné skutečnosti přestala být podporována. V Uruguaji, Bolívii a Argentině bylo možno umístit větší počet židovských rodin, ovšem státy žádaly především zemědělce, nikoliv svobodná povolání.⁷⁴

O emigraci z Německa a bývalého Rakouska se staralo několik pomocných výborů, které byly sdruženy svými zástupci v Comité Central tchéco-slovaque pour les réfugiés provenant d'Allemagne, jenž spolupracoval s konzuláty a spoluurčoval pořadí odjezdů emigrantů podle stupně ohrožení. Peněžité příspěvky na tuto akci se získávaly většinou v cizině.⁷⁵ Ústav pro uprchlíky se snažil, aby problém emigrantů z Německa a Rakouska byl v co nejkratší době vyřešen. Protože dosavadní úmluvy zástupců jednotlivých podpůrných komitétů v tomto směru neměly dostatečného úspěchu, upozornili někteří úředníci vystěhovaleckého odboru zmíněné podpůrné komitáty, že ze zahraničně-politických důvodů se musí nezbytně otázka říšsko-německých a rakouských uprchlíků „likvidovat“. V tomto směru byl zainteresován

⁷¹ AŽM, sbírka Rozhovory s pamětníky, kazeta 063, vzpomínka V. I. z Horšovského Týna (*1921).

⁷² NA, f. PMV, 225–979–12, sign. X/Ž/6/2, Schůze příslušníků náb. ob. žid. Ústí nad Labem 20. 1. 1939.

⁷³ NA, f. PMV, 225–979–12, sign. X/Ž/6/2, Schůze příslušníků náb. ob. žid. Děčín-Podmokly 16. 2. 1939.

⁷⁴ NA, f. MPSP-R, k. 155, R 400, Zápis o jednání vystěhovaleckého odboru ze 4. 2. 1939.

⁷⁵ AMZV, f. V. sekce, k. 428, sl. Stěhování do ciziny, č. j. 1078/V-3/39. z 3. 1. 1939.

rovněž Vysoký komisař pro uprchlíky z Německa, který delegoval do Prahy svého pověřence Rudolpha Katze.⁷⁶ Zmíněnou emigraci do určité míry zvýhodňovala její priorita v mezinárodních jednáních a v přidělování víz, což se ukázalo již na mezinárodní konferenci pomocných organizací 22. října 1938 v Paříži, která se věnovala uprchlíkům v Česko-Slovensku, takže Židé, kteří utekli především kvůli pronásledování v Německu či v Rakousku, se dostávali do svízelné situace.⁷⁷

V čele Comité Central stála Marie Schmolková, která vedla také agendu HICEMU. Schmolková vyjednala v Londýně sto víz pro německé emigranty a posléze se jí podařilo zajistit dalších sto víz.⁷⁸ Když byla Schmolková v zahraničí, prosadil Katz zřízení Centrální kanceláře pro technické provádění transportů uprchlíků při Šaldově komitétu. Cestovní přípravy byly v rukou Raphaela a Hugo Gräfových, což byli stejně jako Katz komunisté. Personální složení Comité Central potom zapříčinilo ztížení výjezdu z republiky pro některé bývalé komunisty a jiné „jim nepříjemné uprchlíky.“ Na konci prosince se měla situace uklidnit.⁷⁹

S vystěhovaleckou otázkou úzce souvisela nutnost přeškolení k novým povoláním (především v zemědělství). Rovněž struktura židovských uprchlíků vykazovala jednostranné rysy (svobodná povolání, obchodníci, živnostníci). Pro praktickou přípravu mládeže hodlající se vystěhovat do Palestiny, byly nápomocny organizace: Makkabi a sionistická Hechaluc.⁸⁰ Pro účely přeškolení vzniklo při Nejvyšší radě Ústředí pro konstruktivní péči o Židy,⁸¹ Pomocný výbor pro uprchlíky v Brně,⁸² kursy zavedly též jednotlivé židovské náboženské obce a Ústav pro péči o uprchlíky.⁸³

Radikální změnu pro židovské obyvatelstvo znamenala německá okupace zbytku českých zemí v březnu 1939 a vznik protektorátu. Pobočka organizace HICEM byla policejně uzavřena. Marie Schmolková a Hannah Steinerová zadrže-

⁷⁶ Bohumil ČERNÝ, *Most k novému životu. Německá emigrace v Praze 1933–1939*, Praha 1967, s. 28 a 285.

⁷⁷ K. ČAPKOVÁ – M. FRANKL, *Nejisté útočiště*, s. 331.

⁷⁸ Britské úřady odmítly ze 100 navržených lidí 16 osob. K. GROSMANN, *Emigration*, s. 134.

⁷⁹ K. GROSSMANN, *Emigration*, s. 131, 132, 137.

⁸⁰ NA, f. PMV, 225–979-12, sign. X/Ž/6/2, Veřejná schůze, 21. 2. 1939. NA, f. PMV, 225–979–12, sign. X/Ž/6/2, Schůze příslušníků nábož. ob. žid. Ústí nad Labem 20. 1. 1939.

⁸¹ NA, f. MPSP-R, k. 155, sign. R 400, Ústředí pro konstruktivní péči židovskou z 9. 3. 1938.

⁸² Archiv Židovského muzea v Praze-Smíchově (AŽMP), f. Prostějov (119), sign. 85887, č. j. 249 z 22. 12. 1938. AŽMP, f. Prostějov (119), sign. 85887, bez č. j. ŽNO Prostějov z 29. 11. 1938.

⁸³ NA, f. MPSP-R, k. 155, sign. R 400, Zpráva o poradě vystěhovaleckého odboru z 21. ledna 1939.

ny.⁸⁴ V jednom z posledních vlaků z Česko-Slovenska odjelo 14. března 1939 160 židovských rodin, mezi nimiž byli přední sionisté Max Brod, Chaim Kugel a další. Jednalo se o tzv. první palestinský transport. Druhý transport opustil Prahu až v říjnu 1939, neboť celá akce z různých důvodů vázla. Podle údajů pražské židovské náboženské obce se původně pevně stanovený počet 2500 vystěhovalců dokonce překročil. Do Palestiny mělo dorazit okolo tří tisíc československých Židů. Transporty měly být ukončeny v červnu 1939, protáhly se však až do poloviny roku 1940, kdy poslední z nich v rámci uzavřených dohod dosáhl Palestiny.⁸⁵ V období druhé republiky našlo útočiště v Palestině přinejmenším 1300–1400 československých Židů. Tedy o něco více než obsahoval první transport, který čítal 1116 osob. Mimoto v září odjela do Palestiny skupina 150 mladých sionistů.⁸⁶ Co se týče finančních prostředků, do 15. března 1939 bylo přiděleno emigrantům 48,4 miliónu Kč ve valutách, z čehož 31,7 miliónu pocházelo ze zahraniční pomoci.⁸⁷

Ústav pro péči o uprchlíky vyřídil do 14. září 1939 12 319 žádostí o vystěhování (asi 4825 rodin). Protože u žádného žadatele nebyla uvedena náboženské vyznání, lze uvést s jistotou židovské vyznání u 2240 osob, které odjely do Palestiny. Jistá část z 2462 emigrantů do Velké Británie a 1621 do USA patřila k Židům. Obdobně to platí i pro státy Ekvádor (317), Švédsko (295), Chile (270), Belgie (255), Bolívii (251), Uruguay (209) a Norsko (174).⁸⁸ Během druhé republiky dorazilo do Velké Británie čtyři sta Židů. I mezi sedmi sty říšskoněmeckými uprchlíky, kteří odešli z republiky, byli Židé.⁸⁹

Likvidace Česko-Slovenska v březnu 1939 značně zasáhla i do samotných vystěhovaleckých akcí. Jednání se zahraničními vládami bylo vzhledem k likvidaci československého zahraničního zastoupení většinou zastaveno a později bylo britskou vládou zablokováno rovněž uvolňování valut z britského daru, avšak ne nadlouho. Peníze se využívaly dále v rámci Czech Refugee Trust Fund. Pokračovaly již sjednané akce a to v případech, pokud osoby, které měly odjet, obdržely potřebná povolení od okupačních úřadů. Po vzniku Zentralstelle für jüdische Auswan-

⁸⁴ Obdobně byly uzavřeny i ostatní výbory pro pomoc německým uprchlíkům. Schmolková odmítla nabídky na azyl na některém z vyslanectví. Spolu se Steinerovou byly několik měsíců vězněny. A. HIRSCHOVÁ, „*Darovaný čas*“, s. 43.

⁸⁵ *The Jews of Czechoslovakia*, s. 592.

⁸⁶ P. HEUMOS, *Die Emigration*, s. 52.

⁸⁷ Z. KÁRNÝ, *Politické a ekonomické aspekty*, s. 197. Uvolňování peněz z daru začalo až 3. 3. 1939.

⁸⁸ Číslo v závorce udává počet emigrantů z Československé republiky. J. ŠÍMA, *Českoslovenští přestěhovalci*, s. 240–245. Po vypuknutí války se Židé ucházeli o odjezd do USA, Ekvádoru, Chile, Bolívie, Paraguaje, Argentiny, Brazílie, Šanghaje a Tangeru. Čínská Šanghaj měla zvláště výhodné podmínky. Tamější československá komunita čítala během války 300–400 lidí (Židů bylo 75 %). H. KREJČOVÁ – P. BEDNAŘÍK, *Emigrace*, s. 206.

⁸⁹ K. GROSSMANN, *Emigration*, s. 346.

derung v červenci 1939 zaopatřoval vystěhovalecký odbor emigraci pouze pro osoby nežidovského původu.⁹⁰

Jak vyplývá z provedené analýzy, vystěhovalectví Židů z druhé republiky bylo komplikovaným procesem nejen kvůli skutečnosti, že většina států před uprchlíky uzavírala svoje hranice, ale též z důvodu finančního zabezpečení těchto akcí. Jednání o vystěhovalectví probíhala dlouho (obstarání financí, deviz, víz, kolonizační místa). Preferovali se zemědělci a lidé s manuálním zaměstnáním. Někde nebyly pro Evropana snesitelné klimatické poměry. Jinde komplikoval imigraci požadavek nuceného rozptylu, či vysoké požadavky na finanční hotovost, kterou si měli uprchlíci přivést. Po vzniku protektorátu se rozhojnil počet emigrantů a změnily se všeobecné podmínky. To už se psala jiná kapitola židovského vystěhovalectví.

⁹⁰ J. ŠÍMA, *Českoslovenští přestěhovanci*, s. 77.

Jan Benda

Auswanderung der Juden aus der Zweiten Tschechoslowakischen Republik (Oktober 1938 – März 1939)

Zusammenfassung

Die Auswanderung von Juden nicht nur aus der Tschechoslowakischen Republik, sondern auch aus anderen, vom Nazi-Deutschland unmittelbar bedrohten Ländern war seit 1938 immer problematischer, denn die meisten Länder in Europa beschränkten die Einwanderungsmöglichkeit. Die Situation hat sich nach dem 1938 geschlossenen Münchner Abkommen infolge der rasch steigenden Anzahl von potenziellen Auswanderern zugespitzt. Für viele Juden war die Flucht aus den Grenzgebieten ihr erster Schritt zur Auswanderung aus dem Lande. Wegen des gesellschaftlichen Klimas in der Zweiten Republik, des zunehmenden tschechischen Nationalismus und Antisemitismus, der drohenden Gefahr seitens des Nazi-Deutschland und der Unmöglichkeit für viele Juden in der Zweiten Republik Arbeit zu finden, stellte die Auswanderung den einzigen Ausweg aus ihrer Lage dar.

Jan Benda

Jewish emigration from the Second Czechoslovak Republic (October 1938 – March 1939)

Summary

The emigration of Jews from the Czechoslovak Republic and from other countries facing immediate danger on the part of Nazi Germany was increasingly difficult as most of the European countries restricted their immigration. The situation aggravated even more after the Munich Agreement signed in 1938 due to the quantitative increase of potential émigrés. Fleeing the country's border areas was the first step toward emigration for many Jews. Due to the social climate in what is known as the Second Czechoslovak Republic, increased Czech nationalism, anti-Semitism, threat to the country by Nazi Germany, and impossibility for many Jewish refugees to start work here emigration appeared to be the only solution to their situation. With the occupation of Bohemia and Moravia and the creation of the Protectorate in March 1939 the internal and external conditions of emigration for Jews worsened dramatically.

Jaroslav Miller

Divadelní aktivity českého exilu v Austrálii, 1948–1989¹

Theatrical performances of Czech exiles in Australia, 1948–1989

The Czechs and Slovaks who immigrated into Australia after the Second World War in several exile waves created several autonomous centers of Czechoslovak community in exile. The study goes into the history of amateur theatricals in Australia from 1948 to 1989, namely in Sydney, Melbourne, Adelaide, Canberra, and Perth. Theater played an important role in their life in exile because of social, linguistic and patriotic reasons. The literary and artistic orientation of particular theatrical groups and their evolution from the early 1950s to 1980s are analyzed. The analysis includes also the discussions on the character of theatrical activities between the post-February and the post-August waves of immigrants where the traditional patriotic view of theater was confronted with the new and modern forms of theatrical art.

Keywords: History, 20th century, Czechoslovak exile 1948–1989, Australia, culture, theatricals

Systematické studium alternativní kultury českého exilu a disentu naráží na řadu překážek, z nichž jedna z nejzávažnějších je absence pramenů, jejich torzovitý

¹ Studie vznikla jako dílčí výsledek projektu GAČR P410/12/1294 *Český exil v Austrálii a jeho kultura, 1948–1989*.

charakter či jejich obtížná dostupnost. Téměř absolutně toto tvrzení platí o výzkumu kulturních aktivit Čechů a Slováků, kteří po druhé světové válce v několika utečeneckých vlnách emigrovali do Austrálie a vytvořili řadu autonomních center československého exilového života. Na rozhraní 40. a 50. let 20. století se v největších australských městech postupně zformovaly organizace Čechů a Slováků, které kromě výrazného protikomunistického zaměření spojoval zájem na udržení českého a slovenského jazyka a kultury. Ohromná rozloha Austrálie však měla za následek poměrně značný stupeň atomizace exilového života, který se soustředil v Sydney, Melbourne, Brisbane, Adelaide, Perthu, Canbeře a rovněž v menším Geelongu (Victoria).² Ačkoliv bylo na počátku 50. let založeno *Ústředí čs. demokratických organizací v Austrálii a na Novém Zélandě*, v podstatě všechny aktivity českého a slovenského exilu se odehrávaly v rámci regionálních sdružení ve výše zmíněných městech a politická či kulturní spolupráce v rámci celé Austrálie dlouhodobě zůstávala na poměrně nízké úrovni.

Autonomní charakter exilových aktivit v jednotlivých centrech se zřejmě nejvýrazněji projevil v oblasti kultury a umění, ať se jednalo o rádiové vysílání, hudbu, divadlo či pozdější kulturní činnost poboček *Společnosti pro vědy a umění* v Sydney, Melbourne a Perthu. Právě hlubší studium dějin českého divadla v exilu proto předpokládá náročný výzkum archivních rukopisných a tištěných pramenů rozestřených po celém teritoriu Austrálie, k nimž vedle archivů jednotlivých exilových organizací a osobních pozůstalostí patří rovněž exilová periodika. Odborná literatura o českém exilovém divadle v Austrálii dosud neexistuje. Jedinou výjimku tvoří cenná, byť spíše informativní, výběrová a místy ne zcela přesná studie zakladatele *Společnosti pro vědy a umění* v Sydney Olivera Fialy publikovaná v roce 2006 ve sborníku *Czech and Slovak Theatre Abroad: In the USA, Canada, Australia and England*.³ Fialův text se navíc soustředil pouze na dějiny divadla v Sydney, Adelaide a Melbourne a pominul tradici ochotnických představení v jiných australských městech, a to v Canbeře a především v Perthu, kde se divadelní aktivity rozvíjely teprve v 80. letech. Předložená studie je tak prvním pokusem o komplexní analýzu a zpracování dějin českého exilového divadla na teritoriu Austrálie v období 1948–1989. Kromě exilového tisku uloženého v pražské knihovně *Libri prohibiti* a rukopisných a tištěných sbírek Národní knihovny Austrálie vychází text částečně z dosud nezpracovaného a badateli nevyužitého pramenného materiálu uloženého v archivech jednotlivých českých exilových organizací v Austrálii (*Sokol* Sydney, *Beseda* v Canbeře) a v Centru pro československá exilová studia v Olomouci.

² Alespoň základní informaci k českému exilu v Austrálii podává Michael CIGLER, *The Czechs in Australia*, Melbourne 1983.

³ Oliver FIALA, *A Report on Czech Expatriate Theatre in Australia*, in: Věra Bořkovec (vyd.), *Czech and Slovak Theatre Abroad: In the USA, Canada, Australia and England*, New York 2006, s. 91–121.

Vliv divadla na exilový život byl mnohostranný, avšak do popředí, alespoň v počátcích pobytu Čechů a Slováků v Austrálii, nepochybně vystupoval aspekt sociální. Vzhledem k obtížnému a bolestnému procesu integrace do australské společnosti, značným jazykovým obtížím, ale také odlišným politickým orientacím exulantů, plnilo divadlo do jisté míry úlohu sociálního ventilu, přinášejícího psychickou relaxaci a vytvářejícího harmonickou pospolitost založenou na sdílení jazyka, kultury, historické paměti i čerstvé kolektivní zkušenosti s poměry v nové zemi. Tuto roli nemohly beze zbytku plnit postupně vznikající československé spolky, které se konstituovaly primárně jako organizace s politickými a ideologickými cíli. Studium repertoáru inscenovaných her zároveň ukazuje, že ochotnické divadlo reagovalo na silný vlastenecký sentiment a touhu po ztraceném domově, a to především v případě první exilové vlny po roce 1948. Prakticky všechny české komunity s vlastními ochotnickými soubory dávaly přednost českým obrozeneckým hrám z 19. století, případně veselohrám z první republiky. Přestože zastoupení evropských a amerických autorů postupně narůstalo, inscenace z českého prostředí v repertoáru jasně převažovaly. V 50. a 60. letech tak byly inscenovány hry jako *Vojnarka* (A. Jirásek), *Hadrián z Římsů* (V. K. Klicpera), *Fidlovačka* (J. K. Tyl), *Maryša* (bratři Mrštíkové), *Noc na Karlštejně* (J. Vrchlický), ale i *Matka* Karla Čapka. Výběr českojazyčných her však měl i ryze praktický důvod. Tím byla snaha uchovat kontakt s jazykem, a to především v případě dětí, které opouštěly Československo v útlém věku či se narodily již v Austrálii. O této úloze ochotnického divadla svědčí i úzké sepětí s českými doplňovacími školami v jednotlivých městech (např. financování školy z výtěžků jednotlivých představení) i snaha o co nejčastější obsazování dětských herců. V poválečné Austrálii, poprvé otevřené masové imigraci z různých evropských zemí, byla navíc existence vlastního ochotnického souboru jedním z rysů upevňujících národní identitu menšiny zdůrazňující svou kulturní vyspělost, avšak zároveň čelící požadavkům integrace či přímo asimilace. Vedle nejrozličnějších politických spolků, sportovních klubů a organizací či národních doplňovacích škol tuto úlohu plnilo právě divadlo. V neposlední řadě bylo divadlo rovněž prostředkem komunikace mezi jednotlivými a do značné míry (alespoň v 50.–60. letech) od sebe izolovanými exilovými centry. Dlouhodobá spolupráce mezi ochotnickými soubory se rozvinula například v případě Melbourne a Adelaide či později, v 70.–80. letech mezi Sydney a Canberrou.

I. Období 1950–1970

Časově nejranější svědectví o českém exilovém ochotnickém divadle v Austrálii pochází ze 7. března 1953, kdy byla v Maccabean Hall v sydneyjské čtvrti Darlinghurst, místě všech představení v 50. letech, odehrána pod režijním vedením Jiřího Kačera hra Aloise Jiráska *Vojnarka*.⁴ Představení se vzápětí dočkalo příznivé

⁴ Tamtéž, s. 102.

recenze z pera předválečného imigranta Josefa Vaňka (Bohemianského) uveřejněné v exilovém periodiku *Pacific*. Skutečnost, že prvním centrem českého divadla v Austrálii se stalo Sydney nebyla podmíněna ani tak vysokým počtem Čechů a Slováků, usazených v nejlidnatějším australském městě, ale spíše tím, že v Sydney a v Novém jižním Walesu působila řada exulantů profesionálně či amatérsky spjatých s divadelními scénami a dramatickou tvorbou předválečného Československa, kteří již na sklonku roku 1952 vytvořili neformální skupinu *Přátelé české kultury*. Mezi nimi vynikaly především osobnosti typu Alexandra V. Kratochvíla (pseudonym A. Mirský), profesionálního divadelního herce ze 30. let, který strávil válečná léta v anglickém exilu a později se stal redaktorem BBC v českém vysílání pro *Rádio svobodná Evropa*, a Jiřího Kačera (1920–2005), před válkou ochotníka v Měšťanské Besedě v Praze a za okupace herce Národního divadla a později člena Vinohradského divadla a Divadla Voskovce a Wericha, který hrál rovněž ve dvou filmech z roku 1946 *Průlom* a *V horách duní*.⁵ Vedle Mirského a Kačera se jako herečka a později režisérka etablovala Vlasta Vlažná (1922–2006), působící před válkou v jihočeském divadle pod pseudonymem Vlasta Janků, a další profesionální herec Slávek Forster (?–1965).⁶ Kromě této skupiny se na činnosti exilového divadla v Sydney výrazně podíleli tvůrce divadelních scén Ludvík Kantůrek, akademický malíř Karel Šara (1896–?) a také poněkud rozporuplná postava českého exilu Jan Domabyl, později úspěšný podnikatel v pornografickém průmyslu, majitel sydneyského fotbalového klubu *Praha* a po roce 1970 obnovitel tradice ochotnického divadla v Sydney, který ovšem zároveň spolupracoval s Stb pod krycím jménem „Dionys“.⁷

Ještě v roce 1953 (22. 5.) byla pod režisérským vedením A. Mirského sehrána hra Františka Langera *Grand hotel Nevada*, avšak skutečný vzestup zaznamenalo exilové divadlo v Sydney v roce 1954, kdy bylo inscenováno celkem šest her. V následujících letech se však četnost divadelních představení výrazně snižovala, což mohlo být do jisté míry způsobeno požárem divadelní budovy ve druhé polovině roku 1954, zničením části vybavení a z toho pramenícími finančními problémy ochotnického sdružení.⁸ Například v roce 1956 byly sehrány dvě hry, Klicperův *Hadrián z Římsů* a *Okénko* Olgy Scheinpflugové,⁹ a do roku 1959, kdy tradice ochotnického divadla v Sydney byla dočasně (do roku 1970) přerušena, se hrálo

⁵ O. FIALA, *A Report on Czech Expatriate Theatre in Australia*, s. 100–101.

⁶ Tamtéž, s. 101. O aktivitách Vlasty Vlažné především v oblasti rádiového vysílání viz Jana REICHOVÁ – Vladimír ŠPAČEK – Vlasta VLAŽNÁ, *Rádiové vzpomínání – Český rozhlas v Sydney, vznik a činnost do roku 1992*, Frenchs Forest, NSW, 1999.

⁷ Viz Archiv bezpečnostních složek, *Protokol registrace osobních svazků tajných spolupracovníků*, I. správa FMV, reg. č. 45420. Rovněž *Archivní protokol agenturně operativních svazků*, I. správa MV (15. odbor), reg. č. 45420, arch. č. 13596.

⁸ Hlas domova, 4. 10. 1954, s. 8.

⁹ Hlas domova, 5. 3. 1956, s. 7; Tamtéž, 6. 8. 1956, s. 7.

v průměru pouze jedno představení ročně. Celkový počet divadelních her uvedených v letech 1953–1959 v Sydney je obtížné zjistit. Za nepřesný je třeba považovat údaj Olivera Fialy, který uvádí devět dramatických titulů, protože výzkum exilového tisku a archivních pramenů potvrdil, že ve výše zmíněném období bylo inscenováno nejméně dvanáct her režírovaných Jiřím Kačerem, A. Mirským a Vlastou Vlažnou.¹⁰ Důvodů ukončení činnosti ochotnického divadla v Sydney v roce 1959 bylo hned několik. Patrně nejzávažnějším problémem zůstal omezený okruh osob ochotných angažovat se herecky i organizačně při přípravě jednotlivých představení, jejichž návštěvnost se v některých případech omezovala na pouhých několik desítek diváků. Již v roce 1954, v němž bylo odehráno šest představení, prosil soubor „*obecenstvo o hojnější návštěvu, abychom mohli divadlo udržet*“.¹¹ Tato skutečnost byla mimo jiné důsledkem poměrně vysoké mobility českých a slovenských přistěhovalců, kteří kvůli splnění dvouletého pracovního kontraktu a později kvůli vyšším výdělkům, často odjížděli do venkovských či řídce osídlených oblastí Austrálie, a to na několik měsíců či na řadu let. Situace se postupně stabilizovala teprve na přelomu 50. a 60. let, tedy v období, kdy ochotnický soubor ukončil svou činnost. K dočasnému zániku exilového divadla v Sydney přispěly i problémy s texty publikem nejvíce žádaných českých her, k nimž byl v Austrálii obtížný přístup, přičemž některé z nich byly zaslány poštou příbuznými z komunistického Československa.¹²

Dočasný zánik ochotnických divadelních produkcí v Sydney se časově shodoval s paralelním vzestupem exilového divadla v Melbourne, které se v 60. letech stalo hlavním centrem divadelních aktivit českého exilu v Austrálii a co do počtu inscenovaných her v období 1954–1981 zůstalo v tomto ohledu nepřekonáno. Melbournský kronikář sdružení nazvaného *České ochotnické divadlo*, Alfred Rosenberg uvádí 101 představení celkem 65 her inscenovaných pod režisérským vedením 23 osob.¹³ Studium exilového tisku, v nichž byla oznámení o představení i následné recenze pravidelně publikovány, tento údaj nijak nezpochybňuje. Samotné počátky českých divadelních aktivit v Melbourne však zřejmě sahají již do let 1952 či 1953. Ačkoliv o činnosti melbournských ochotníků v tomto období chybí přímé doklady, existuje řada indicií svědčících o raných snahách o provozování exilového divadla. Například *Rádio Svobodná Evropa* přineslo ve svém vysílání z 7. května 1953 in-

¹⁰ Srov. O. FIALA, *A Report on Czech Expatriate Theatre in Australia*, s. 105.

¹¹ Hlas domova, 19. 4. 1954, s. 18.

¹² O. FIALA, *A Report on Czech Expatriate Theatre in Australia*, s. 105.

¹³ Alfred ROSENBERG, *Kronika českého ochotnického divadla v Melbourne*, Melbourne 1995. Nepublikovaný rukopis uložený v knihovně Sokola v Melbourne. Údaj převzal rovněž O. FIALA, *A Report on Czech Expatriate Theatre in Australia*, s. 91.

formaci o divadelním kroužku v Melbourne, „*který už několikrát hrál vzpomínkové a rozmarné pásmo 'Praha hraje prim', po každé před vyprodaným sálem*“.¹⁴

Zatímco soubor v Sydney se částečně skládal z osobností, které měly profesionální zkušenost s divadlem již v předválečném Československu, situace v Melbourne byla v tomto ohledu odlišná. Přestože Alfred Rosenberg absolvoval v Austrálii tříměsíční režisérský kurz, byl soubor v Melbourne složen výhradně z amatérů, mezi kterými v 50. a 60. letech vynikali jako režiséři i herci Anna Zamrazilová, František Vozábal a Karel Gráf. Na rozdíl od Sydney se však v Melbourne, za vydatné pomoci tamní sokolské organizace, podařilo zapojit do činnosti ochotnického sdružení poměrně vysoký počet osob. Rozložení režisérské i herecké zátěže umožňovalo jednak inscenovat v průměru tři až čtyři hry ročně a také zkoušet náročnější představení s vyšším počtem herců. Rovněž návštěvnost jednotlivých divadelních představení zůstávala zřejmě dlouhodobě vyšší než v Sydney, což napomohlo kontinuální existenci *Českého ochotnického divadla* v Melbourne až do počátku 80. let 20. století. V období 1954–1981 bylo dle údajů Olivera Fialy inscenováno v Melbourne celkem 65 divadelních her a 101 představení.¹⁵ Divadelní aktivity v Melbourne postupně dospěly k poměrně vysoké míře institucionalizace. *České ochotnické divadlo* se stalo plnohodnotným spolkem, který jednou ročně na valné hromadě vybíral svého předsedu, jimiž byli po většinu tohoto období Alfred Rosenfeld nebo František Vozábal.

Hned první představení v Melbourne, hru F. X. Svobody *Poslední muž* shlédlo 30. 10. 1954 okolo 170 diváků a recenze publikovaná v *Hlasu domova* vysoce hodnotila kvalitu hereckých výkonů. Úspěšná inscenace se dočkala reprízy, byť v poněkud odlišném hereckém i režisérském obsazení, ještě o deset let později, v roce 1964.¹⁶ Skutečnost, že nedostatek textů divadelních her byl závažným problémem i v Melbourne, dokazuje prosba ochotnického sdružení publikovaná v *Hlasu domova* v roce 1957, „*aby lidé zapůjčili opisy divadelních her, pokud je mají doma*“.¹⁷ Z tohoto pohledu se zdá, že míra spolupráce mezi ochotnickými spolky v Melbourne a Sydney byla velmi omezená, protože v prvním desetiletí existence exilového divadla v Austrálii se v obou městech hrály pouze dvě hry, a to *Vojnarka* (Sydney 1953, Melbourne 1963) a *Grand hotel Nevada* (Sydney 1953, Melbourne 1955). Ačkoliv i v Melbourne jasně dominovaly české inscenace, v 60. letech ochotnický soubor nacvičoval stále častěji hry z anglosaského prostředí, avšak většinou v českém překladu, což kladlo vysoké nároky na překladatele textu. Napří-

¹⁴ Centrum pro československá exilová studia v Olomouci (dále CČES), Fond Petr Hrubý, *Vysílání RFE o Austrálii*, kartón 3, přepis vysílání č. 11, (7. 5. 1953), s. 5.

¹⁵ O. FIALA, *A Report on Czech Expatriate Theatre in Australia*, s. 91.

¹⁶ *Hlas domova*, 4. 5. 1964, s. 2.

¹⁷ *Hlas domova*, 11. 11. 1957, s. 6.

klad v roce 1965 byly odehrány v české jazykové verzi dvě anglické hry *Vrah umírá dvakrát* (Lynne Reid Banks) a *Cizí ovoce* (H. a M. Williamsovi).¹⁸

I v Melbourne, které bylo v 50. a 60. letech nezpochybnitelným centrem českého exilu v Austrálii, však divadelní produkce bojovaly s nízkými počty diváků. Ačkoliv recenze jednotlivých představení, většinou publikované v *Hlasu domova*, se obvykle zabývaly pouze hereckými výkony a kvalitou režie, občasné kritické zmínky o návštěvnosti dávají tušit, že tento problém měl spíše vzrůstající tendenci. Například v recenzi na hru Karla Olšovského *Křižovatka rozhodnutí* inscenovanou v květnu 1967 si její autor postěžoval, že několik řad sedadel v sále zůstalo zcela prázdných.¹⁹

V průběhu období 1954–1981 se melbournská představení odehrávala na několika místech ve městě. Pomineme-li budovu *Sokola*, která hostila pouze několik málo inscenací, se v letech 1954–1963 stala domovem *Českého ochotnického divadla* St. Michael's Hall na severním okraji Melbourne. Protože se jednalo o školní prostory, které byly pro každé představení adaptovány na provizorní divadlo, byli režiséři nuceni sahát k častým improvizacím a změnám v textu her.²⁰ Od roku 1964 však ochotnický soubor získal možnost inscenovat svá představení ve skutečném divadle The National Theatre v Tooraku s celkovou kapacitou 200 sedadel, přičemž první uvedenou hrou byla 12. září 1964 veselohra Alda de Benedettiho *Dobrou noc, Patricie*.²¹ Kvůli požáru tohoto divadla však na konci 60. let nastala v činnosti melbournských ochotníků delší pauza zapříčiněná i komplikacemi s hledáním náhradního sálu. Problém se podařilo dočasně vyřešit až v dubnu 1969, kdy soubor odehrál hru Olgy Scheinpflugové *Okénko* v prostorách Arts Theatre.²² Konečně od roku 1973 odehrával ochotnický soubor svá představení v Baraga Hall ve čtvrti Kew, v níž zůstal až do svého zániku v roce 1981.²³

Až do počátku 60. let zůstaly Melbourne a Sydney jedinými centry českého exilového ochotnického divadla v Austrálii. Teprve v roce 1961 byl pod vedením Jana Trejtnara a pod záštitou *Československého klubu v Jižní Austrálii* založen další ochotnický soubor v Adelaide, který na počátku roku 1961 uvedl hru Otty Minaříka *Kateřina Veliká*, přičemž inscenaci shlédlo okolo 100 diváků.²⁴ Značnou výhodou byla přitom skutečnost, že divadelní spolek mohl pro svá představení využít

¹⁸ Hlas domova, 8. 3. 1965, s. 2; Tamtéž, 31. 5. 1965, s. 2.

¹⁹ Hlas domova, 29. 5. 1967, s. 7.

²⁰ O. FIALA, *A Report on Czech Expatriate Theatre in Australia*, s. 92–93.

²¹ Hlas domova, 10. 8. 1964, s. 7. Rovněž O. FIALA, *A Report on Czech Expatriate Theatre in Australia*, s. 93.

²² Hlas domova, 28. 4. 1969, s. 6.

²³ Tamtéž, s. 93.

²⁴ Dagmar BALCÁRKOVÁ, *Kronika Československého klubu v Jižní Austrálii 1949–1997*, Adelaide 1999, s. 41.

poměrně rozlehlých prostor Národního domu, zakoupeného *Československým klubem* a po rekonstrukci otevřeného již v roce 1959.²⁵ Na uměleckém rozvoji exilového divadla v Jižní Austrálii se nemalou měrou podílelo *České ochotnické divadlo* v Melbourne, které se prostřednictvím režiséřského vedení Anny Zamrazilové ujalo nastudování a 6. července 1963 také uvedení druhé adelaidské inscenace, veselohry Jiřího Baldy *V sedmém nebičku*.²⁶ O dominantním postavení Melbourne v rámci exilového divadla v Austrálii svědčí řada pohostinských vystoupení *Českého ochotnického divadla* právě v Adelaide a dlouhodobě úzká spolupráce mezi oběma centry českého exilu. Například v roce 1966 ochotnický soubor z Melbourne sehrál v Národním domě v Adelaide hru Karla Čapka *Věc Makropulos*, zatímco adelaidský ochotnický spolek hostoval detektivní hrou *Dům u jezera* v Melbourne.²⁷ Přestože v některých letech (např. 1963, 1965) inscenoval spolek v Adelaide více divadelních her, četnost představení byla obecně nižší než v případě Sydney či Melbourne a počet uvedených inscenací v průměru nepřekročil jednu ročně. Ještě v září 1968 sehrál soubor komedii V. Barty *Prach a broky*, avšak poté divadelní aktivity v Adelaide dočasně utichly, a to především ze dvou důvodů.²⁸ Jan Trejtnar, dosavadní *spiritus agens* ochotnických představení, se rozhodl odstoupit z funkce hlavního organizátora divadelních představení a přestože jinak své členství v ochotnickém souboru nijak neomezil, hledání nového režiséra vyústilo v několikaletou diskontinuitu v činnosti exilového divadla v Jižní Austrálii. Druhým důvodem byl příliv nových uprchlíků po srpnových událostech v roce 1968, který sice podstatně rozšířil členskou základnu *Československého klubu v Jižní Austrálii*, avšak zároveň vedl k řadě rozepří mezi poúnorovou a posrpnovou exilovou vlnou. Ta se týkala především způsobu rozvíjení exilových aktivit namířených proti komunistickému režimu v Československu, míry zapojení posrpnových přistěhovalců do politické činnosti klubu či podezření starousedlíků, že řada nově příchozích se rekrutuje z bývalých členů komunistické strany, kteří často i nadále věřili v možnost reformy komunistického režimu. Velmi výrazně se propast mezi poúnorovým a posrpnovým exilem projevila rovněž na kulturním poli. Novou přistěhovalecká vlnu odkojenou divadelní modernou představovanou díly Václava Havla, Milana Uhdeho, Ivana Vyskočila či divadlem *Semafor* příliš neoslovovala ochotnická představení klasických českých her s výrazným vlasteneckým a národnostním apelem.²⁹ Vliv posrpnové imigrace na charakter divadelní produkce byl v Adelaide i v dalších cen-

²⁵ Tamtéž, s. 33–34.

²⁶ Tamtéž, s. 49.

²⁷ Tamtéž, s. 76, 79.

²⁸ Původně se měla hra inscenovat ve druhé polovině srpna 1968, avšak vzhledem k událostem v Československu bylo představení odloženo na 7. 9. Srov. Hlas domova, 2. 9. 1968, s. 9.

²⁹ K tomu více O. FIALA, *A Report on Czech Expatriate Theatre in Australia*, s. 97.

trech českého exilu jasně viditelný. Z tohoto pohledu bylo období 1968–1970 mezníkem i v dějinách českého exilového divadla v Austrálii.

II. Období 1971–1989

V 70. a 80. letech došlo pod vlivem početné posrpnové emigrační vlny k poměrně výrazné obsahové i organizační proměně exilového divadla v Austrálii, která spočívala v částečném odklonu od českého obrozeneckého a vlastenecky orientovaného repertoáru a naopak v příklonu k modernější divadelní produkci, případně k novým zpracováním klasických her. V programech jednotlivých ochotnických souborů tak začala figurovat například absurdní dramata Václava Havla či inscenace britského dramatika českého původu Toma Stopparda. Diskuse o pojetí divadla se ovšem neobešla bez napětí a názorových neshod mezi poúnorovou generací ochotníků a novými přistěhovalci. Tento rozpor pravděpodobně přispěl i k ukončení téměř třicetileté činnosti *Českého ochotnického divadla* v Melbourne v roce 1981.

Druhou výraznou změnou byla teritoriální expanze divadelních aktivit. Zatímco v 50.–60. letech bylo exilové divadlo provozováno pouze ve třech australských městech, a to v Sydney, Melbourne a Adelaide, v následujících dvou dekádách se tento typ kulturní činnosti rozšířil rovněž do Canberry a do západoaustralského Perthu.

Za třetí, provozování dramatického umění přestalo být doménou tradičních exilových spolků v jednotlivých městech, protože touto činností se zabývaly rovněž nově vzniklé pobočky *Společnosti pro vědy a umění* či nezávislé kulturní soubory jako například *Studio Bumerang* působící na počátku 70. let v Sydney.

Konečně za čtvrté, české hry postupně pronikaly rovněž do repertoáru australských divadel. Například v roce 1977 sehrálo, ve spolupráci z SVU v Sydney, australské divadlo malých forem *Green Room Society* hru Josefa Topola *Hodina lásky* v anglickém překladu Ludmily Knoerlesové a pod vedením australského režiséra M. Donemana.³⁰

Díky iniciativě a štědré finanční podpoře Jana Domabyly, úspěšného podnikatele a majitele sydneyského fotbalového klubu *Praha*, došlo v roce 1970 k obnovení činnosti ochotnického souboru v Sydney, který se z Maccabean Hall v Darlinghurstu, kde se hrála většina představení v 50. letech, přestěhoval se svými inscenacemi do modernějšího a lépe vybaveného Phillipe Street Theatre či později do Anzac House.³¹ Prvním inscenovaným představením po více než desetileté pauze byla světoznámá veselohra Marca Camolettiho (1923–2003) *Boeing Boeing*

³⁰ O. FIALA – Jan JIRÁSEK, *Společnost pro vědy a umění / Czechoslovak Society of Arts and Sciences – SVU Sydney 1972–1992*, Sydney 1992, s. 35–36.

³¹ O. FIALA, *A Report on Czech Expatriate Theatre in Australia*, s. 102.

nastudovaná Vlastou Vlažnou pod českým názvem *Modré z nebe*.³² Ještě v témže roce soubor sehrál moderní komedii V. Wernera *Právo na hřích*, jejíž text zřejmě získal od souboru z Melbourne, který tuto hru inscenoval o několik měsíců dříve.³³ K ročnímu výročí obnovení divadla v Sydney, tedy v dubnu 1971, nechal Jan Domabyl vytisknout útlou publikaci s názvem *České divadlo v Sydney*, v níž uveřejnil i dopis slavného herce Oldřicha Nového svému kolegovi Alexi Mirskému, v němž ocenil Domabylovu filantropickou činnost a vybízel k pokračování ochotnické tradice v Austrálii.³⁴ V letech 1971 a 1972 byly v Sydney inscenovány hry *Prolhaná Ketty* (původně *Mon Bebe* od Maurie Hennequin), *Cudný Don Juan*, *Tři dámy s pistolí*, *Duchové na zemi* (původně *Blithe Spirit* Noela Cowarda), *Prosím pane profesore*, *Kde je pan Barnabáš* a konečně *Fidlovačka*. Na konci roku 1972 však divadelní spolek poměrně náhle ukončil svou činnost.

Ve svém přehledu dějin divadla v Sydney uvádí Oliver Fiala jako hlavní důvod nízkou návštěvnost představení. K nezájmu diváků nicméně přispěl i skandál spojený právě s osobností Jana Domabyly, o kterém se šířila pověst, že úzce spolupracuje s komunistickým režimem v Československu. Domabyl, který do Československa obchodně zajížděl, se svými styky nijak netajil a v roce 1967 například poskytl rozhovor deníku *Lidová demokracie*, v němž vyjádřil názor, že exilový tisk a především *Hlas domova*, hlavní české periodikum v Austrálii, zveličují zločiny komunismu a informují tak krajskou veřejnost zkresleně o událostech ve staré vlasti. *Hlas domova* následně Domabylův rozhovor bez komentáře přetiskl, což vyvolalo proti Domabylovi v Austrálii bouři nevole.³⁵ Před aktivitami Jana Domabyly varoval v červenci 1971 rovněž vydavatel *Hlasu domova* František Váňa, a to v dopise Janu Tučkovi do Canberry, který pravidelně zval sydneyjské ochotníky k pohostinským představením do hlavního města Austrálie. Váňa v dopise doporučuje opatrnost v jednání s Domabylem, protože „[Domabyl] jede naplno s čs. konzulátem. Mám tu dost dokladů... možná to s Domabylem v HD zase jednou rozmáznou“.³⁶ Váňa přiložil k dopisu jeden Domabylův článek uveřejněný v roce 1970 v prosincovém čísle režimního propagandistického časopisu Československého ústavu zahraničního *Československý svět*. V něm Domabyl píše o nostalgii řady českých exulantů po domově, která byla probuzena filmem *Ta naše písnička česká*. Domabyl uvádí příklad posrpnových přistěhovalců do Austrálie, kteří dospěli k názoru, že

³² *Hlas domova*, 10. 8. 1970, s. 8.

³³ O. FIALA, *A Report on Czech Expatriate Theatre in Australia*, s. 97.

³⁴ Centrum pro československá exilová studia v Olomouci (dále CČES), Fond Beseda – Československý spolek v Canbeře, *České divadlo v Sydney – 24. dubna 1971*. Neinstruováno. Neinventarizováno.

³⁵ *Hlas domova*, 7. 8. 1967, s. 2.

³⁶ CČES, Fond Beseda – Československý spolek v Canbeře, *Dopis Františka Váni Janu Tučkovi z 22. 7. 1971*, Neinstruováno.

„ten film jasně ukázal, že bez Prahy nemůžeme žít... tento film jsme potřebovali, abychom viděli, co nám chybí a kam patříme a proto jsme se rozhodli, že se vrátíme domů“.³⁷ Skutečnost, že Jan Domabyl zjevně sympatizoval s komunistickým režimem v Československu a zároveň jako úspěšný majitel sítě obchodů s pornografií financoval ochotnický soubor, měla za následek roztržku uvnitř české komunity v Sydney, která vyvrcholila bojkotem divadla ze strany místní sokolské organizace a mnoha Čechů usazených v Sydney a v Novém jižním Walesu. Za těchto okolností muselo zákonitě dojít k dramatickému poklesu diváckého zájmu a k ukončení jakékoliv činnosti ze strany ochotnického souboru.

Dramatické osudy divadla v Sydney měly zároveň bezprostřední dopad na česká představení v Canbeře. Divadelní produkce v hlavním městě Austrálie úzce souvisela se založením československého spolku pod názvem *Beseda* na přelomu 60. a 70. let navazujícího na starší organizaci, která ovšem ještě v 50. letech zanikla. Klíčovou úlohu v činnosti klubu a v jeho výrazné orientaci na kulturu sehrál již výše zmíněný Jan Tuček, první předseda *Besedy*, který od 50. let působil v Brisbane, kde působil jako redaktor listu *České slovo* a vedl rovněž měsíčník *Revue* a který se na počátku roku 1968 přestěhoval do Canberry.³⁸ Pro rozvíjení ochotnických aktivit byla důležitá rovněž skutečnost, že se do Canberry přestěhoval ze Sydney herec a režisér Jiří Kačer, který začal působit jako profesor na zdejší univerzitě. Autoritu Jiřího Kačera navíc zvyšovala skutečnost, že v roce 1967 ztvárnil hlavní roli v australském filmu *Cizinec* věnovaném politické emigraci z Československa po roce 1948.³⁹ Jak dokládá spolkový časopis *Beseda*, ihned po příjezdu do Canberry se Kačer pokoušel založit ochotnický soubor. Za tímto účelem vznikl pod Kačerovým vedením dramatický odbor *Besedy*, který začal usilovat o získání zájemců „o dramatické umění, kteří by přispěli buď jako herci, zpěváci či hudebníci, nebo v přípravě scén“.⁴⁰ Protože poměrně nízký počet Čechů a Slováků usazených na teritoriu Canberry a její v blízkosti neumožňoval existenci stálého ochotnického divadla, začal Jiří Kačer úzce spolupracovat se soubory jak v Melbourne tak především v Sydney, které periodicky zajížděly do hlavního města k hostitelským představením. Jiří Kačer navíc zůstal činný v rámci sydneyjského ochotnického souboru a ztvárnil na počátku 70. let řadu divadelních rolí. Exilové divadlo v australském hlavním městě se tak na počátku 70. let vyvíjelo v úzké kulturní symbióze s obnoveným divadlem v Sydney. Právě v letech 1971 a 1972 se řada představení inscenovaných původně v Sydney hrála pohostinsky rovněž v Canbeře. Z dopisů Jana

³⁷ CČES, Fond Beseda – Československý spolek v Canbeře, *Československý svět – časopis Československého ústavu zahraničního* 3. 12. 1970. Neinventarizováno.

³⁸ Hlas domova, 5. 2. 1968, s. 7.

³⁹ Tamtéž, 12. 6. 1967, s. 7.

⁴⁰ Centrum pro československá exilová studia v Olomouci (dále CČES), Fond Beseda – Československý spolek v Canbeře, *Beseda*, srpen 1971, s. 19. Neinventarizováno.

Domabyla, obnovitele souboru v Sydney, a divadelního herce Alexe Mirského předsedovi *Besedy* Janu P. Tučkovi je zřejmé, že první představení sydneyjských ochotníků, patrně v Canberra Theatre Centre, se v Canbeře odehrálo na přelomu června a července 1971, a to veselohra *Prolhaná Ketty*, která byla inscenována již v dubnu téhož roku v Sydney.⁴¹ Ve stejném dopise Domabyl zmiňuje, že soubor bude téhož roku hrát v Sydney dvě další inscenace, a to 14. srpna frašku Ernsta Bacha a Franze Arnolda *Cudný Don Juan* a 9. října hru *Tři dámy s pistolí*.⁴² Nabídka byla ihned vyslyšena, protože Domabylův soubor byl opět pozván do Canberry, kde 16. října odehrál představení prvně zmiňované komedie pod režijním vedením Vlasty Vlažné a Alexe Mirského.⁴³ Na počátku 70. let tak odehrál soubor ze Sydney v Canbeře několik pohostinských představení, avšak na konci roku 1972 byla činnost exilového divadla v Sydney ukončena.⁴⁴ Logickým důsledkem bylo přerušování divadelních aktivit i v Canbeře. Zřejmě posledním pohostinským představením souboru ze Sydney tak byla veselohra *Duchové na zemi* od Noela Cowarda představená v režii Vlasty Vlažné 3. června 1972 v Canberra Theatre Centre.⁴⁵

Dramatický odbor canberské *Besedy* se snažil o navázání dlouhodobých kontaktů rovněž s ochotnickým divadlem v Melbourne. Z archivních pramenů však vyplývá, že tato iniciativa zůstala zřejmě naplněna pouze zčásti. Pohostinsky vystupoval melbournský soubor v Canbeře již v listopadu 1970, a to s představením *Právo na hřích*.⁴⁶ O pět let později, v červnu 1975 mělo na základě vzájemné domluvy dojít k pohostinskému vystoupení ochotníků z Melbourne s inscenací Stroupežnického hry *Naši furianti*, avšak canberský spolek, patrně kvůli diváckému nezájmu, představení zrušil. To vyústilo v ochlazení vzájemných vztahů a ze strany ochotnického spolku v Melbourne k vymáhání dlužné částky 150 dolarů předem zaplacených autobusové společnosti.⁴⁷

Po rozpuštění ochotnického souboru v Sydney se stala hlavním hybatelem divadelních aktivit v Novém jižním Walesu místní pobočka *Společnosti pro vědy*

⁴¹ CČES, Fond Beseda – Československý spolek v Canberře, *Dopis J. Domabyla J. P. Tučkovi* z 26. 7. 1971 a *dopis Alexe Mirského J. P. Tučkovi* z 4. 6. 1971. Neinventarizováno

⁴² Tamtéž.

⁴³ Centrum pro československá exilová studia v Olomouci (dále CČES), Fond Beseda – Československý spolek v Canberře, *Beseda*, říjen 1971. Pozvánka na českou divadelní hru v Canbeře. Neinventarizováno.

⁴⁴ O. FIALA, *A Report on Czech Expatriate Theatre in Australia*, s. 107.

⁴⁵ Centrum pro československá exilová studia v Olomouci (dále CČES), Fond Beseda – Československý spolek v Canberře, *Upoutávka na pohostinské vystoupení sydneyjských ochotníků v Canbeře* na 3. 6. 1972. Neinventarizováno.

⁴⁶ Hlas domova, 16. 11. 1970, s. 9.

⁴⁷ CČES, Fond Beseda – Československý spolek v Canberře, *Dopis Jiřiny Rojerové jednateli Besedy v Canbeře* z 10. 6. 1975. Neinventarizováno.

a umění vedená Janem Jiráskem a Oliverem Fialou, která byla založena v polovině roku 1972.⁴⁸ Jedním z prvních počínů SVU v Sydney se stala inscenace hry Karla a Josefa Čapkových *Ze života hmyzu* v září 1972 v Independent Theatre. Představení však bylo realizováno australskými herci v anglickém jazyce pro širší australskou i českou veřejnost, a to pod režijním vedením Olivera Fialy v rámci jeho působení na Fakultě dramatických studií (School of Drama) Univerzity Nového Jižního Walesu.⁴⁹ V následné recenzi uveřejněné v *Hlasu domova* Jaroslavem Kovářičkem její autor vyzvedl úspěch hry u australského publika i recenzentů, byť zároveň vyjádřil své přesvědčení, že „australský divák nemůže prožít hru na základě historické zkušenosti člověka středoevropského“.⁵⁰

Právě muzikolog Jaroslav Kovářiček stál v roce 1970 u zrodu úspěšného *Studia Bumerang*, které později ve spolupráci s nově založeným SVU vytvářelo, většinou v divadelním studiu fakulty dramatických studií, scénická pásma vystavěná na hudbě, verších a dramatickém umění. Na obsahové náplni se kromě Kovářička výrazně podíleli rovněž Oliver Fiala, Aleš Nebeský a především manželé Jana a Zdeněk Reichovi. Vedle pořadu *Město jménem Praha* ze srpna 1972 realizoval soubor ještě v témže roce vystoupení věnované Josefu Škvoreckému pod názvem *Když tady je to jaksi zkorvené* (listopad 1972) a na konci roku 1973 pořad *Kudy se jde ku Betlému*.⁵¹ V roce 1971 se navíc začala rýsovat (nakonec nerealizovaná) možnost českého vysílání v Sydney, přičemž *Studio Bumerang* deklarovalo ochotu ujmout se programové náplně.⁵² Ještě v první polovině 70. let se ovšem *Studio Bumerang* rozpadlo, přičemž hlavním důvodem byla skutečnost, že „jak čas šel, mnozí se začali díky svému nadání, vzdělání, pílí a zvládnutí anglického jazyka uplatňovat ve svých povoláních a proto často odcházeli ze Sydney do jiných měst i států Austrálie“.⁵³ Po odchodu Jaroslava Kovářička do Adelaide se hlavními hybateli stali manželé Zdeněk a Jana Reichovi, Jan Jirásek, Vlasta Vlažná a Oliver Fiala, kteří se v rámci SVU výrazně podíleli na kulturních aktivitách v Sydney. Pro akce SVU se přitom ukázala jako zcela zásadní skutečnost, že Oliver Fiala působící na sydneyjské *School of Drama*, měl k dispozici divadelní sál i moderní jevištní techniku. V listopadu 1976 uvedla *Společnost pro vědy a umění* kulturní večer

⁴⁸ K dějinám Společnosti pro vědy a umění viz Miloslav RECHCÍGL ml., *Pro vlast – padesát let společnosti pro vědy a umění*, Praha 2012.

⁴⁹ Oliver FIALA – Jan JIRÁSEK, *Společnost pro vědy a umění/Czechoslovak Society of Arts and Sciences – SVU Sydney 1972–1992*, Sydney 1992, s. 5. Neprodejný výtisk vytvořený pro XVI. Světový kongres SVU v Praze a Bratislavě

⁵⁰ *Hlas domova*, 2. 10. 1972, s. 8.

⁵¹ O. FIALA – J. JIRÁSEK, *Společnost pro vědy a umění*, s. 10–11, 21.

⁵² *Hlas domova*, 18. 10. 1971, s. 8. Rádiové vysílání v českém jazyce však nakonec vzniklo až v roce 1976. Pozn. aut.

⁵³ Srov. J. REICHOVÁ – V. ŠPAČEK – V. VLAŽNÁ, *Rádiové vzpomínání*, s. 36.

věnovaný 50. výročí první hry Jiřího Voskovce a Jana Wericha *Vest pocket revue*, a to pod názvem *Faustovy skleněné hodiny aneb celkový pohled na Prahu*.⁵⁴ Zvuková nahrávka programu byla zaslána Janem Jiráskem do USA Jiřímu Voskovcovi, který obratem ve svém dopise ocenil „rozmanitost, tempo a spád“ celého představení.⁵⁵ V roce 1977 připravila SVU pořad o Jiřím Suchém a Jiřím Šlitrovi *Ta trocha poezie nikoho nezabije*⁵⁶ a o rok později nejprve kulturní pásmo o dvou měsících *Praha – Sydney* a také pořad věnovaný 21. srpnu 1968.⁵⁷ Na počátku října (1. 10.) roku 1979 uvedla sydneyjská pobočka SVU rovněž hru Václava Havla *Vernisáž*.⁵⁸

V těchto aktivitách pokračovali manželé Reichovi, Jan Jirásek a Oliver Fiala i v 80. letech, kdy připravili například večer poezie *Setkání s básníkem* věnovaný Jaroslavu Seifertovi (23. 9. 1981) či pořad *Tradiční vánoce* (7. 12. 1984). Vedle inscenací s živými herci organizovala SVU v Sydney rovněž loutkové divadlo. Například v dubnu 1974 proběhlo v St. James Hall velmi úspěšné představení Mileny Vališové *Sydney Magic Puppets*.⁵⁹

Na rozdíl od Sydney, kde došlo v období 1959–1970 k přerušení ochotnických vystoupení, probíhaly divadelní aktivity v Melbourne kontinuálně. Do 70. let vstoupilo *České ochotnické divadlo* hrou *Právo na hřích* od Viléma Wernera a pod režijním vedením Eduarda Gruenbergera.⁶⁰ Ještě na přelomu 70. a 80. let vykazovalo divadlo v Melbourne udivující spektrum aktivit. Například v roce 1978 byly odehrány celkem tři hry, a to *Ministr a jeho dítě*, *Slunné odpoledne* a *Zvíkovský rarášek* a navíc ochotnický soubor zorganizoval i společenský večer na počest operní zpěvačky Milušky Šimkové.⁶¹ O rok později v Melbourne pohostinsky vystoupila divadelní skupina čs. klubu z Adelaide s divadelním pásmem věnovaným Karlu Hašlerovi a samotné *České ochotnické divadlo* sehrálo dvě hry, a to veselohru *Na tý louce zelený* (červen, září) a pod režijním vedením T. Kimlové také představení *Muži nestárnou*. Ještě v téže roce připravil melbournský ochotnický soubor v sokolském Národním domě zábavné pásmo *Večer pod lampou*.⁶² Ještě v srpnu roku 1980 uvedlo melbournské divadlo tříaktovou veselohru Olgy Scheinplugové *Pan*

⁵⁴ O. FIALA – J. JIRÁSEK, *Společnost pro vědy a umění*, s. 31.

⁵⁵ Dopis Jiřího Voskovce Janu Jiráskovi z 6. 1. 1978. Srov. O. FIALA – J. JIRÁSEK, *Společnost pro vědy a umění*, s. 34.

⁵⁶ O. FIALA – J. JIRÁSEK, *Společnost pro vědy a umění*, s. 40.

⁵⁷ Tamtéž, s. 50–54.

⁵⁸ Hlas domova, 1. 10. 1979, s. 8.

⁵⁹ O. FIALA – J. JIRÁSEK, *Společnost pro vědy a umění*, s. 24–25.

⁶⁰ Hlas domova, 29. 6. 1970, s. 2.

⁶¹ Hlas domova, 1. 5. 1978, s. 11; 30. 10. 1978, s. 3.

⁶² Hlas domova, 5. 2. 1979, s. 11; 11. 6. 1979, s. 11; 9. 7. 1979, s. 3; 15. 10. 1979, s. 11.

Grünfeld a strašidla avšak o rok později své veškeré aktivity poměrně nečekaně ukončilo.⁶³ Možné důvody rozpadu *Českého ochotnického divadla* naznačila v rozhovoru z června 1980 herečka a režisérka T. Kimlová, která poukázala na přetrvávající rozpory v pojetí divadla mezi „starousedlíky“ a posrpnovými přistěhovalci a doslova uvedla, že „konzervativnost některých členů divadla skutečně mladé odradila“. Ve stejném rozhovoru zároveň přiznala, že divadlo tíživě pociťuje absenci mladší generace ochotníků („my to táhneme třicet let a únava se již dostavuje“).⁶⁴

Zatímco v Melbourne divadelní aktivity v 70. letech vrcholily, v jihoaustalském Adelaide se v tomto období činnost divadelního souboru již omezila pouze na několik představení. V září 1972 bylo v Národním domě pod vedením Rudolfa Masopusta inscenováno pásmo několika kratších her doprovázených hudbou pod souhrnným názvem *Haló kabaret 1972*.⁶⁵ V roce 1974 sice opět vznikla divadelní komise⁶⁶, avšak kromě uvedení Stroupežnického hry *Zvíkovský rarášek* v roce 1975 bylo jeho jediným a posledním počinem scénické pásmo *Vzpomínky na Karla Hašlera*, které se uskutečnilo 16. prosince 1978 a které soubor v únoru 1979 pohostinsky sehrál rovněž v Melbourne.⁶⁷

S více než třicetiletým zpožděním oproti exilovému divadlu v Sydney a Melbourne se zformoval ochotnický soubor rovněž v Perthu, hlavním centru českého exilu v Západní Austrálii. Právě kvůli specifickým podmínkám, kterým byly exilové aktivity v nejrozsáhlejší australském teritoriu značně ztěžovány, se zdařilo založení divadelní tradice až v 80. letech 20. století. O důvodech dřívější neexistence českého divadla v Perthu se na stránkách *Oběžníku*, periodického listu *Sdružení Čechoslováků v Západní Austrálii*, v roce 1989 rozepsal Josef Kučík, dlouholetý organizátor kulturních a politických aktivit a do roku 1969 předseda neformálního *Sdružení Lidé dobré vůle*.⁶⁸ Kučík uvedl, že se o založení ochotnického spolku intenzivně pokoušel již v 50. a 60. letech, avšak v důsledku svízelné sociální situace krajanů Západní Austrálii a odlivu části krajanů do USA a na východní pobřeží a relativně nízkému počtu Čechů trvale usazených v Perthu se myšlenka ukázala jako nerealizovatelná.⁶⁹ Ve stejném textu se Josef Kučík zároveň zmiňuje, že podnět k založení českého divadla původně vzešel v 80. letech od Petra Hrubého, který sice patřil ještě k poúnorové uprchlické vlně, avšak v Západní Austrálii se usadil teprve na konci 60. let po svém působení ve Švýcarsku a v USA. Hrubý, před komu-

⁶³ Hlasy Čechů a Slováků v Austrálii, 19. 8. 1980, s. 8.

⁶⁴ Hlasy Čechů a Slováků v Austrálii, 10. 6. 1980.

⁶⁵ D. BALCÁRKOVÁ, *Kronika Československého klubu v Jižní Austrálii*, s. 85.

⁶⁶ Tamtéž, s. 94.

⁶⁷ Tamtéž, s. 109, 113.

⁶⁸ Srov. Jaroslav MILLER, *Neznámý příběh českého exilu: Josef Kučík a Sdružení Lidé dobré vůle v Západní Austrálii*, *Moderní dějiny* 20, 2012, 2, s. 211–233.

⁶⁹ *Oběžník*, Říjen 1989. State Library of Western Australia, sign. Q369.29 OBE.

nistickým převratem student filozofie a psychologie na Karlově univerzitě, spoluzaložil v Ženevě v roce 1949 exilový měsíčník *Skutečnost* a zároveň spolupracoval s Rádiem Svobodná Evropa, kde proslul, mimo jiné, svými reportážemi o exilovém životě v Austrálii.⁷⁰ Později však odešel do Spojených států amerických, kde působil na univerzitě v Marylandu. Nabídka místa na Curtin University však Petra Hrubého přivedla do Perthu, kde v 70. a 80. letech dlouhodobě působil jako přednášející v oboru politologie a mimo jiné založil v Perthu v roce 1983 západoaustralskou pobočku *Společnosti pro vědy a umění*.⁷¹ Hrubý nastudoval na počátku 80. let se studenty z Curtin University hry Václava Havla *Audience* a *Vernisáž* a spolu s Josefem Kučíkem oživil myšlenku na realizaci českých ochotnických představení,⁷² přičemž režisérem všech inscenací byl Kučík, který v 60.–70. letech udělal v Austrálii úspěšnou kariéru jako výtvarný umělec a uznávaný malíř sakrálních motivů.⁷³

Pro první české exilové divadelní představení v Perthu, které se konalo 18. listopadu 1984, nastudoval Kučík několik krátkých jednoaktovek podle K. V. Raise, Tirsy de Moliny a A. Čechova, avšak vyvrcholením byla staročeská komedie *Salička* z roku 1608.⁷⁴ Dle natištěného programu a obsazení jednotlivých rolí je zřejmé, že podobně jako v Sydney či Adelaide nesla na sobě hlavní tíhu ochotnických aktivit malá skupinka osob, mezi kterými vynikali právě Petr Hrubý a Jaroslav (Jerry) Kabelka, pozdější předseda perthské pobočky *Společnosti pro vědy a umění*, kteří hráli prakticky ve všech inscenovaných hrách. Po širším zapojení krajanů ostatně volal sám Kučík, který se v pozvánce o prvním představení vyjádřil „*Možná, že by mohlo být ještě lepší, kdyby bylo více obětavých (hlavně mužů) kteří by přiložili nejen ruce ale i hlavu a srdce k dobrému dílu!!!*“⁷⁵ Celý program i několik následujících inscenací se uskutečnilo v budově radnice městské čtvrti Claremont, což znamenalo, že i v Perthu měl ochotnický soubor k dispozici pouze místnost provizorně upravenou na divadlo. Druhé divadelní představení, Erbenova zdramatizovaná *Kytice*, se odehrálo 24. března 1985, a to prakticky ve stejném hereckém složení jako úvodní inscenace.⁷⁶ V několikaměsíčních intervalech poté následovaly hry Václava Havla *Audience* a *Vernisáž*, jejichž výtěžek byl zaslán auto-

⁷⁰ CCES, Fond Petr Hrubý, *Vysílání RFE o Austrálii*, kartón 3.

⁷¹ Oběžník, Listopad 1983. State Library of Western Australia, sign. Q369.29 OBE.

⁷² Oběžník, Říjen 1989. State Library of Western Australia, sign. Q369.29 OBE.

⁷³ Ke Kučíkově umělecké kariéře v Austrálii srov. Iva ROSARIO, *Josef Kucik's sgraffito murals in the Church of the Holy Trinity, New Norcia*, Melbourne Art Journal 5, 2001, s. 71–82.

⁷⁴ Oběžník, Říjen 1984. State Library of Western Australia, sign. Q369.29 OBE. Rovněž program a pozvánka *První čas. Divadlo v dějinách Západní Austrálie*, CCES, Fond Josef Kučík. Nezpracováno, neinventarizováno.

⁷⁵ Tamtéž.

⁷⁶ CCES, Pozvánka *Druhé československé divadelní představení v Západní Austrálii*, Fond Josef Kučík. Nezpracováno, neinventarizováno.

rovi do Československa, dále komedie dramatika českého původu Toma Stopparda (vl. jménem Tomáš Straussler) *Těžký je život vynálezce*, dále *Zvíkovský rarášek* Ladislava Stroupežnického a posledním představením byla 30. října 1988 Molierova komedie *Lakomec*.⁷⁷ Dochovaný scénář posledně jmenované hry naznačuje, že Kučík ctil tradiční podobu hry a v podstatě text téměř neupravoval.⁷⁸

Divadelní aktivity v Západní Austrálii však byly v celoaustralském kontextu v 80. letech již spíše výjimkou. Obecně docházelo od druhé poloviny 70. let, snad s výjimkou Melbourne kde soubor zanikl až v roce 1981, k viditelnému utlumování klasických ochotnických představení. Důvodů bylo hned několik. Kromě rozšíření televize a rovněž českého rádiového vysílání⁷⁹ v největších australských městech, tedy médií přímo divadlu konkurujících, se jednalo i o nižší míru vlasteneckého nadšení posrpnové emigrace v porovnání s poúnorovou exilovou vlnou. Ještě v 50. a 60. letech divadlo plnilo do jisté míry úlohu „vlastenecké zábavy“ odkazující k nostalgii po domově a po ztracené české kultuře a zároveň fungovalo jako ostrůvek češství v neznámém, řídce osídleném a často vůči cizincům nepřátelsky naladěném australském prostředí. Tento faktor, i vzhledem k odlišným motivům emigrace a rychlé modernizaci australské společnosti, však po roce 1968 hrál již méně významnou roli. Nová přistěhovalecká vlna obecně usilovala o mnohem vyšší míru integrace do australského prostředí a divadlo, jako jeden z nástrojů snah o rozvíjení menšinové kultury, ztratilo z tohoto pohledu na své atraktivitě.

⁷⁷ Oběžník, Červen 1985, Listopad 1985, Březen 1987, Říjen 1988. State Library of Western Australia, sign. Q369.29 OBE. CČES, Fond Josef Kučík. Program a pozvánka *Sdružení Čechoslováků v Perthu pořádá šesté divadelní představení v Západní Austrálii*. Neinventarizováno.

⁷⁸ CČES, Fond Josef Kučík. *Scénář a text hry Lakomec*. Neinventarizováno.

⁷⁹ Např. k rádiovému vysílání v Perthu viz Oběžník, Únor 1984, Říjen 1988, Březen 1989. State Library of Western Australia, sign. Q369.29 OBE. K vysílání v Sydney srov. J. REICHOVÁ – V. ŠPAČEK – V. VLAŽNÁ, *Rádiové vzpomínání – Český rozhlas v Sydney, vznik a činnost do roku 1992*, Frenchs Forest, NSW, 1999.

Jaroslav Miller

Die Theateraktivitäten tschechischer Exulanten in Australien, 1948–1989

Zusammenfassung

Die Tschechen und Slowaken, welche nach dem Zweiten Weltkrieg in mehreren Auswanderungswellen nach Australien emigrierten, schufen mehrere autonome Zentren des tschechoslowakischen Exillebens. An der Wende der vierziger Jahre entstanden allmählich in den größten australischen Städten Organisationen von Tschechen und Slowaken, die neben der starken antikommunistischen Orientierung an der Erhaltung der tschechischen und slowakischen Sprache und Kultur interessiert waren. In der Abhandlung wird auf die Geschichte des Dilettantentheaters im australischen Exil in den Jahren 1948–1989 eingegangen, und zwar in Sydney, Melbourne, Adelaide, Canberra und Perth. Theater spielte aus gesellschaftlichen, sprachlichen und patriotischen Gründen eine unersetzbare Rolle im Exilleben. In dem vorliegenden Text wird sowohl die inhaltliche Orientierung einzelner dramatischer Ensembles als auch deren Entwicklung vom Anfang der 50er Jahre bis hin in die achtziger Jahre des 20. Jahrhunderts analysiert. Analysiert wird auch die Diskussion über Richtung und Charakter der Theateraktivität zwischen der Nachfebruar-Exilwelle und den Nachaugust-Einwanderern, in der die traditionelle national-patriotische Theaterauffassung in einen Streit mit den neuen und moderneren Theaterformen geriet. Obwohl angesichts der riesigen Landesfläche die Atomisierung von kulturellen und politischen Aktivitäten ein begleitender Charakterzug des Exillebens war, hatte sich im Theaterbereich eine ziemlich enge Zusammenarbeit zwischen einzelnen Schauspielgruppen entwickelt. Das einzige kontinuierlich existierende Ensemble seit dem Anfang der fünfziger Jahre war das *Tschechische Dilettantentheater* in Melbourne, während die Tätigkeit der Dilettantengruppen eine ziemlich hohe Diskontinuitätsrate aufwies. Die Exiltheater gingen an der Wende der siebziger Jahre allmählich ein. Die letzten Dilettantenvorstellungen fanden in Perth in Westaustralien in der Mitte der 80er Jahre statt.

Jaroslav Miller

Theatrical performances of Czech exiles in Australia, 1948–1989

Summary

The Czechs and Slovaks who immigrated into Australia after the Second World War in several exile waves created several autonomous centers of Czechoslovak community in exile. At the turn of the 1940s Czech and Slovak organizations emerged in large Australian cities with common aims, namely – in addition to their strong anti-Communist orientation – their interest in preserving the Czech and Slovak language and culture. The study goes into the history of their amateur theatrical activities in Australia from 1948 to 1989, namely in Sydney, Melbourne, Adelaide, Canberra, and Perth. Theater played an important role in their life in exile because of social, linguistic and patriotic reasons. The literary and artistic orientation of particular theatrical groups and their evolution from the early 1950s to 1980s are analyzed. The analysis includes also the discussions on the character of theatrical work between the post-February and the post-August waves of immigrants where the traditional patriotic view of theater was confronted with the new and modern forms of theatrical art. In spite of the atomization of cultural and political activities in the huge country rather close cooperation between the particular theatrical groups developed. The only continuously existing ensemble in Australia was the *Czech Amateur Theater* in Melbourne existing since the beginning of 1950s, whereas in other Australian cities the amateur theatrical activities exhibited a high rate of discontinuity. The theaters ceased slowly to exist at the turn of the 1970s; the last amateur performances took place in Perth, Western Australia, in the mid-1980s.

MATERIÁLY

Jindřich Dejmek

Dokumenty o aktivitách československých velvyslanců ve Francii a v Itálii v době sovětské invaze do ČSSR v srpnu 1968

(Nové prameny k mezinárodním aspektům srpna 1968 – II)

Documents on the activities of Czechoslovak ambassadors to France and Italy following the Soviet invasion in Czechoslovakia in August 1968

(New sources to the international aspects of the invasion in August 1968 – II)

The documents published in the present study offer new views of the activities of two Czechoslovak embassies after 21 August 1968, namely those in Paris and Rome, and describe also some details of the attitude of the French and Italian governments to the occupation of Czechoslovakia by the Warsaw Pact armies. The first couple of documents are related to the positions of Vilém Pithart, the Czechoslovak Ambassador to Paris. This important diplomat of the 1950s and 1960s (prior to his arrival in Paris he had been Foreign Office General Secretary and a Deputy Foreign Minister) initiated a dynamical rise of contacts between Prague and Paris. After the Soviet invasion in August 1968 (which he personally witnessed while being in Czechoslovakia at that time) he immediately returned to his office, strongly condemned the invasion and tried to make both the French official circles and the French Communist Party officials support the legal Czechoslovak government. Two other documents illustrate the situation at the Czechoslovak Embassy in Rome. Ambassador Vladimír Ludvík, also an experienced diplomat, who had worked in the Foreign Office West European Department and served also as Czechoslovak Ambassador to Belgium, transmitted the protests of the legal government in Prague after 21 August, 1968. Soon, however, he tried to restore contacts with diplomats of the aggressor countries and

actually he fully supported what is referred to as a policy of “normalization”. The documents published in the study also illustrate the rather hesitant reaction of French and Italian government circles to the invasion and also the differentiated positions of the large Communist parties in the two countries.

Keywords: History, 20th century, Prague Spring, military invasion of Czechoslovakia of August 1968, diplomacy, Gaullist France, Communist parties of France and Italy

K důležitým složkám mezinárodního kontextu Pražského jara (a v jistém smyslu i vývoje Československa v celém tzv. „předjaří“ už od podzimu 1963) náležely i relace Prahy s dvěma kontinentálními mocnostmi, Francií a Itálií. Ačkoliv se vztahy ČSSR a východního bloku obecně s těmito zeměmi vyvíjely značně odlišně, k čemuž jistě přispíval i nový kurs gaullistické Francie s novým akcentem na „východní“ politiku,¹ existoval tu významný společný jmenovatel, jakým byla existence silných komunistických stran v obou jmenovaných státech. Vztahy s těmito „bratrskými“ stranami na druhé straně železné opony dokonce tvořily dlouhou dobu hlavní prvek československé politické aktivity vůči těmto zemím, jíž zvláště v případě Itálie provázela agresivní propagandistická kampaň rozhlasové stanice *Oggi in Italia* (Dnešek v Itálii). Ta dlouho tvořila jednu z hlavních překážek jisté normalizace politických vztahů mezi oběma zeměmi, jaké můžeme sledovat v případě jiných západních států – nejvýrazněji snad právě Francie – již od počátku šedesátých let. I po té, co se zintenzivnily vztahy mezi Prahou a částí západoevropských metropolí na mezivládní (a částečně i meziparlamentní) úrovni, kontakty partajních aparátů zůstaly z pražského pohledu mezi prioritami vzájemných relací a nezanedbatelnou roli hrály i v době Pražského jara.² Většina vedoucích činitelů západoevropských komunistických stran ostatně vítala snahy pražských soudruhů o zásadní reformování dosavadního systému jako cenný příspěvek k moderní teorii i praxi možného socialismu a z toho pramenil i jejich majoritně odmítavý postoj k sovětské invazi do Československa 21. srpna 1968. Ten se také – jak známo – stal jedním z důležitých impulsů pro vznik tzv. eurokomunismu v další dekádě.³

Důležité, a dosud nevyužité svědectví o postojích vládních kruhů, ale také levice včetně komunistických stran v obou zmiňovaných zemích poskytují některé dokumenty, zařazené do osobních složek tehdejších československých velvyslanců

¹ K zahraničí politice de Gaulla viz nejnověji Christian NUENLIST – Anna LOCHER (eds.), *Globalizing de Gaulle nternational Perspectives on French Foreign Policies, 1958–1969*, London 2011. Hodnotu si ovšem uchovává i řada prací starších, např. Edvard KOŁODZIEJ, *French International. Policy under de Gaulle and Pompidou*, Cornell Univesity Press 1974.

² Na ambasádách v Paříži i v Římě byli ostatně vždy přiděleni vysocí úředníci, často přímo z aparátu ÚV KSČ, jejichž dominantním úkolem bylo právě udržování kontaktu s příslušnou komunistickou stranou.

³ K tomuto fenoménu např. Silvio PONS, *The Rise and Fall of Eurocommunism*, in: *The Cambridge History of the Cold War*, Vol. III, s. 41–65.

v Paříži a v Římě, tedy Viléma Pitharta a Vladimíra Ludvíka. Jak bylo již připomenuto v první části série těchto drobných edic, nechávalo si vedení pražského, nyní již Federálního ministerstva zahraničních věcí pořizovat úředníky kádrového odboru analýzu postojů jednotlivých diplomatů před a po srpnu 1968.⁴ Jejich primárním cílem bylo nepochybně získání informací ke stranickým prověrkám v letech 1969–1970, od nichž se odvíjel další osud příslušných „pracovníků zahraniční služby“ (jak zněl dobový termín). Z různých důvodů se sice zachovala jen nevelká část těchto dokumentů, když část z nich byla zřejmě přemístěna mezi písemnosti ryze stranické provenience a část z nich později, po roce 1989 předána některým rehabilitovaným diplomatům, kteří se krátce mohli ještě vrátit do služby.⁵ Materiály obou jmenovaných ambasadorů však k radosti historiků takové písemnosti (byť částečně odlišné provenience) obsahují a nejdůležitější z nich jsou tedy otištěny v následující edici. Hned v tomto úvodu nicméně upozorníme příštího čtenáře na podstatný rozdíl v jejich charakteru.

V případě analýzy postojů vyslance V. Pitharta jde primárně o výňatek z elaborátu, který o jeho aktivitách v době Pražského jara a prvních měsících po sovětské invazi sestavili pracovníci kádrového odboru ministerstva zahraničí na základě tehdy dostupných pramenů, tj. jednak šifrové korespondence,⁶ jednak dobového francouzského tisku (dok. č. 1). K tomu přiřadil tehdejší vlivný šéf „kádrovky“ J. Janoušek ještě krátkou informaci o Pithartově bezprostřední reakci na 21. srpen, jíž zde rovněž – bez ohledu na její evidentní snahu jmenovaného v očích počínajících normalizátorů pošpinit – otiskujeme jako doplněk dokumentu prvního (zde dok. č. 2). Dokumenty ze složky velvyslance Ludvíka mají charakter částečně odlišný, což zřejmě souvisí i s příštími rozdílnými osudy obou někdejších kolegů. Také v případě ambasadora v Římě vypracoval kádrový odbor elaborát o jeho postojích a aktivitách, je však – jistě i pro viditelnější pasivitu jmenovaného – stručnější (dok. č. 3). Ludvík sám však neváhal zpracovat – a to pro samotného nového ministra zahraničí Jána Marka – vlastní osobní svědectví o inkriminovaných událostech (dok. č. 4), které svým charakterem připomíná jakýsi *aide-memoire*, které sepsal velvyslanecký rada J. Pátek v Londýně, a jež byl publikován v předcházejícím čísle *Moderních dějin*.

⁴ Srov. *Pamětní spis velvyslaneckého rady Jana Pátka o aktivitách čs. velvyslanectví ve Velké Británii v srpnu 1968*, *Moderní dějiny* 21, 2013, č. 1, s. 240.

⁵ Za příklad může sloužit část dnes chybějící dokumentace tehdejšího velvyslance v USA K. Dudy, který se počátkem roku 1990 vrátil do služby a působil v závěru federace jako titulář ve Velké Británii. Jeho osobní složka, alespoň materiály k roku 1968–1969, obsažené např. ve složkách jeho kolegů z Paříže, Londýna, Říma a dalším menších západních států, neobsahuje.

⁶ Z většiny důležitějších ambasád byly zaslány v srpnových dnech do ústředí stovky šifrovaných telegramů, uložených dnes v AMZV, TD 1968; jejich zlomek byl otištěn i v edici: *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*, svazek II, Brno 1996, dok. č. 146 a další.

Pokusme se nyní alespoň stručně představit oba jmenované velvyslance a také – byť s ohledem na charakter materiálu jen formou nejelementárnějších kontur – alespoň stručně zařadit události roku 1968 do kontextu předcházejícího vývoje vztahů komunistického Československa se zeměmi jejich působení.

Gaullistická Francie byla z více důvodů od počátku šedesátých let považována – v samozřejmé návaznosti na zahraniční politiku Moskvy – za nejdůležitějšího potenciálního a od poloviny dekády i reálného partnera ČSSR za „železnou oporu“. Tomu odpovídala i vážnost postavení, jíž se role ambasadora v Paříži v tehdejší komunistické nomenklatuře těšila. Postačí tu připomenout, že Pithartův předchůdce na tomto postu, Václav Pleskot, se vrátil do Prahy z metropole na Seině v létě 1966 do funkce jednoho z náměstků ministra, sehrál značnou roli právě v srpnu 1968 při diplomatické reakci legitimní vlády na vpád vojsk, a byl záhy vybrán za státního tajemníka federálního ministerstva zahraničních věcí, i když se z této funkce mohl těšit jen krátce. Praxe obsazování ambasády v Paříži některým z náměstků ministra zahraničí přitom trvala i v době tzv. normalizace a o prestiži úřadu konec konců svědčila i nominace dlouholetého předsedy slovenské republikové vlády Petera Colotky posledním komunistickým titulářem koncem roku 1988.

Vážnost zmiňovaného postu korespondovala i s vcelku dynamickým vývojem vzájemné relace mezi Paříží a Prahou v oněch letech, i když tu samozřejmě ovlivnily mnohem více vztahy mezi Francií a SSSR ve sledovaném období.⁷ Jak upozornil např. francouzský historik Antoine Marés, po roce 1964 došlo ke zřetelnému oteplení i mezi ČSSR a Francií, a to bez ohledu na fakt, že francouzští velvyslanci oceňovali Novotného režim jako jeden z nejsterilnějších v tehdejším východním bloku.⁸ Dynamiku vzájemných vztahů zviditelňovala např. návštěva šéfa francouzské diplomacie Couva de Murville v Praze v červenci 1966, celkem čilá výměna kulturní (byť zaměřená z čs. strany samozřejmě na francouzské levicové intelektuály) a také dořešení dosud neuzavřených majetkoprávních otázek. Vyvrcholením tohoto trendu, jehož nepochybným výrazem byla i nominace Viléma Pitharta – do té doby generálního sekretáře pražského MZV – novým velvyslancem v červnu 1966, byla návštěva předsedy československé vlády Jozefa Lenárta v Paříži v říjnu 1967, ale také intenzifikace kontaktů s francouzskou nekomunistickou levicí, jejímž symbolem byl pobyt Francoise Mitteranda v Praze v listopadu t. r.⁹

Pro Viléma Pitharta (1911–1990) bylo přitom jmenování novým velvyslancem ve Francii završením jeho politické a později i ne nevýznamné diplomatické

⁷ Jistý přehled ze sovětské strany podávají i *Dějiny diplomacie*, sv. VI.

⁸ Srov. Antoine MARÉS, „*Naším hlavním cílem zůstává uvolnění napětí.*“ *Francie – Československo 1961–1968*, Soudobé dějiny, 1998, č. 4, s. 471–484.

⁹ Srov. k tomu přehledně Jindřich DEJMEK, *Československo, jeho sousedé a velmoci ve XX. století (1918–1992)*, s. 288–291.

kariéry.¹⁰ Kladenský rodák vystudoval po absolvování reálného gymnázia práva na pražské Univerzitě Karlově a již roku 1936 vstoupil do KSČ, třebaže se předtím jako student angažoval v tzv. Volném sdružení sociálně demokratického studentstva. Jeho prvním profesním působištěm se stala advokátní kancelář známého komunistického právníka Pavla Anzenbachera. Po okupaci se zapojil do aktivit místní kladenské „podzemní“ organizace a v poslední fázi války byl (od srpna 1944) nacisty vězněn. Po osvobození byl – jistě i díky stranické příslušnosti a předcházející angažovanosti v odboji – jmenován odborovým ředitelem právě znárodněného podniku Československé hutě v Kladně, po únoru 1948 se pak stal nejprve novým prezidiálním šéfem na ministerstvu průmyslu, tehdy vedeným již komunistou Gustavem Klimentem, od roku 1949 byl dokonce jedním z náměstků šéfa tohoto resortu.

V létě 1954 Pithart přešel z ekonomické sféry do diplomacie a ještě v září téhož roku byl v rámci uvolnění vztahů mezi východním blokem a Jugoslávií jmenován prvním čs. velvyslancem v Bělehradě od roku 1949 (od kdy tamní úřad vedli pouze nižší úředníci). Pithart pak působil v Titově Jugoslávii více než pět roků a stal se tu svědkem proměňujících se vztahů jihoslovanské federace s Moskvou a jejími spojenci, včetně Prahy.¹¹ V březnu 1960 byl nicméně odvolán a po krátkém působení v čele sekretariátu ministra V. Davida byl k 1. listopadu 1960 jmenován vedoucím důležitého 3., německo-rakouského odboru MZV. Potom byl k 1. červnu 1962 povýšen na jednoho z ministrových náměstků a v dubnu 1964 byl současně jmenován novým generálním sekretářem ministerstva, mimochodem prvním diplomatem v podobné funkci od podzimu 1948. Jeho nominace na post nového velvyslance v metropoli na Seině o dva roky později pak ukazovala jak na význam, který tehdejší vedoucí političtí činitelé relací s Francií přikládali, tak na jeho vlastní postavení v tehdejší nomenklatuře.

Elaborát kádrového odboru MZV z léta 1969, jehož podstatná část je níže uveřejněná, oprávněně konstatoval, že se za jeho působení „čs.-francouzské vztahy dostaly na nejvyšší poválečnou úroveň“. Jak bylo již zmíněno, Pithart rozšířil „stykovou základu“ (užijeme-li tohoto dobového termínu úřední dokumentace) ambasády z dosud dominantní spolupráce s KSF na širší spektrum tehdy se postupně sjednocující demokratické levice, snažil se dosáhnout rozšíření vzájemného obchodu a samozřejmě také kulturních vztahů. Za vrchol jeho mise byla pak považovaná již vzpomenutá návštěva J. Lenárta v Paříži na podzim 1967, po níž měla následovat již od roku 1966 diskutovaná cesta francouzského prezidenta Charlese de Gaulla do Prahy. Spád událostí v průběhu roku 1968, a to jak v Československu, tak v samot-

¹⁰ Následující údaje jsou čerpány z AMZV, OS V. Pithart; jeho stručný profil lze nalézt in: J. Dejmek et cons., *Diplomacie Československa*, sv. II, s. 539–540.

¹¹ Řadu údajů o jeho tehdejší aktivitě lze najít v monografii Jan PELIKÁN, *Jugoslávie a východní blok 1953–1958*, Praha 2001.

né Francii, ovšem nutně dynamiku vývoje zbrzdil, třebaže francouzská reakce na 21. srpen 1968 byla – přinejmenším v úřední rovině – více než opatrná.¹²

Pitharta samotného invaze zastihla na dovolené ve Františkových Lázních, takže pařížskou čs. ambasádu řídil rada Stanislav Kříž. Velvyslanec se ale – na rozdíl od svých některých kolegů, např. londýnského M. Růžka – ihned vrátil do svého působiště a zapojil se do protestů proti okupaci, inspirovaných legální vládou. Již 23. srpna byl – jak podrobněji přibližuje níže otištěný elaborát – přijat ministrem zahraničí (a jedním z nejbližších spolupracovníků prezidenta) Michele Debrém a následujícího dne i samotným Charlesem de Gaullem, od něhož ovšem uslyšel údajně reminiscenci na jeho rozhovory s E. Benešem včetně *dicta* o nutnosti zabezpečení Československa spoluprací s Ruskem. Vyslanec nicméně přesto formuloval trojici kategorických požadavků v čele s osvobozením (zatím do Moskvy unesených) čs. politických předáků a odchodem vojsk, pro jejichž podporu se snažil získat nejen francouzské vládní činitele, ale také (s různým úspěchem) i vedoucí představitele francouzských komunistů. I když informace o jeho údajném výroku, že se nevrátí do vlasti, dokud tam bude jediný sovětský tank, mohla být difamací některého z prosovětsky orientovaných nižších zaměstnanců ambasády,¹³ v každém případě náležel Pithart k těm z československých velvyslanců, kteří sovětskou okupaci Československa kategoricky odsoudili – a nesli za to brzy (bez ohledu na své další přizpůsobení se postupně se měnícímu kursu) následky. Přes celkově spíše převládající pozitivní hodnocení jeho mise byl již koncem léta 1969 z Paříže předčasně odvolán a brzy poté z diplomacie propuštěn, byť mohl odejít do předčasné výslužby, umožněné mj. jeho přecházející angažovaností v komunistickém odboji a nacistickým vězením.

Značně odlišně se vyvíjely postoje (a také následující osudy) římského Pithartova kolegy Vladimíra Ludvíka, což jen částečně souviselo s naprosto rozdílnou kvalitou italsko-československé relace ve sledovaném období. Rodák z Libštátu u Semil (nar. 22. října 1914) sice absolvoval obchodní akademii v Jablonci, hned po maturitě a vojenské službě ale začal pracovat jako úředník a toto povolání ho zaneslo v roce 1939 do Zlína, kde pak pracoval u „Baťů“ až do roku 1948, a kde také začal po roce 1945 psát do místního tisku. Tehdy se už jako člen KSČ aktivně zúčastnil komunistického převratu a dokonce velel místnímu oddílu „lidových milicí“ v n.p. Svit, což jistě napomohlo nastartovat jeho další kariéru. Od léta 1948 působil jako tajemník, později dokonce vedoucí tajemník městského stranického výboru, v červenci 1953 odtud přešel na pražský ÚV KSČ, kde se stal na jistou dobu vedou-

¹² K tomu nejlépe Antoine MARÉS, „*Naším hlavním cílem zůstává uvolnění napětí*“, s. 82–483.

¹³ Srov. zde dok. č. 2.

cím odboru pro umění a od ledna 1955 byl půl druhého roku jedním z náměstků ministra kultury Ladislava Štolla. Po reorganizaci státní administrativy byl k 1. srpnu 1956 jmenován ředitelem správy zahraničních styků ministerstva školství, odtud však již k 1. dubnu 1957 přešel do řad tehdy rozšiřované zahraniční služby. Po nedlouhé přípravě na odboru lidových demokracií byl v od září t. r. přidělen na půl druhého roku jako velvyslanecký rada do Bukurešti, po návratu pracoval jistou dobu na západoevropském (tehdy 4.) odboru MZV a již k 1. srpnu 1959 byl jmenován vyslancem v Belgii, čímž zahájil dvě desetiletí trvající kariéru špičkového diplomata. Po téměř tříletém reprezentování ČSSR v Bruselu (přičemž stojí za připomenutí, že o Belgii později napsal i první moderní českou monografii¹⁴) byl totiž k 1. říjnu 1962 ustaven vedoucím západoevropského odboru MZV, do jehož kompetence spadala agenda vztahů republiky s prakticky všemi „kapitalistickými“ zeměmi starého kontinentu s výjimkou Západního Německa, Rakouska a Velké Británie. V říjnu 1966 pak zahájil velvyslaneckou misi v Římě, kde ho zastihly i události roku 1968.

Ludvík se ovšem v čele římské ambasády nemohl ani v době Pražského jara, ani později, v momentu odvolání v červnu 1969 pochlubit zdaleka takovými úspěchy, jaké zaznamenával vzestupný trend relace mezi Paříží a Prahou. V šedesátých letech sice mezi oběma zeměmi přece jen poněkud ožily tradiční kulturní styky, nejaktivnější v oblasti hudby a pak i kinematografie. Politické vztahy však zůstávaly i ve srovnání s aktivizujícími se vazbami ČSSR s jinými západoevropskými státy v zásadě na úrovni studené války před rokem 1956.¹⁵ Kabinety křesťansko-demokratických premiérů Amintore Fanfaniho, Giovanniho Leona ba ani Aldo Mora neprojetovaly vzhledem ke zmiňované propagandě a evidentní podpoře IKS o jejich prohloubení zájem. Překážkou byla také nedokončená majetkoprávní jednání o náhradě za italský etatizovaný majetek po roce 1945.¹⁶ Mezi oběma státy tak po celou dekádu nedošlo ani k výměně návštěv ministrů zahraničních věcí (jaká byla realizována s téměř všemi dalšími zeměmi Evropy) a tak jediným úspěchem, který mohl V. Ludvík na tomto poli zaznamenat, byla až návštěva náměstka ministra (tehdy již J. Marka) J. Kohouta v Římě v dubnu roku 1969.

I postup čs. ambasády v Římě a včetně jejího vedoucího po 21. srpnu 1968 se od postojů jejich kolegů v Paříži odlišoval. Ludvík se – jak alespoň později tvrdil –

¹⁴ V duchu tehdejších předpisů musela ovšem vyjít pod pseudonymem, byť poněkud průhledným: Srov. V. KYVDUL, *Belgické království*, Praha 1977.

¹⁵ Což nekorespondovalo s narůstající aktivitou ve vztazích mezi Itálií a SSSR. Připomeňme, že italský prezident Giovanni Gronchi navštívil již roku 1961 Moskvu jako vůbec první hlava státu – člena NATO.

¹⁶ Moderní zpracování československo-italských vztahů v tomto období zcela postrádáme; jistý přehled (při zachovávání dobové terminologie) poskytuje alespoň studie Jany MRÁZKOVÉ, *Vztahy Itálie a Vatikánu s evropskými socialistickými zeměmi po druhé světové válce*, Praha 1969.

dokonce ohrazoval proti tomu, aby ČSSR byla italskými vládními úřady označována za „oběť agrese“, i když instrukce legální vlády a neúplně fungujícího MZV protestovat proti vstupu vyplnil. Na rozdíl od jiných legací republiky ale ani velvyslanec, ani další úředníci nepřerušili kontakty se zastupitelskými úřady socialistických zemí, jejichž armády se zúčastnily invaze, a Ludvík dokonce sám hned 23. srpna 1968 (!) navštívil svého sovětského kolegu Ryžova, aby s ním „probral“ předcházející události. Velvyslanec pak – podobně jako jeho pařížský kolega Pithart – odjel do Ženevy na schůzku s ministrem zahraničních věcí J. S. Hájkem, který se sem na čas uchýlil po svém vystoupení v Radě Bezpečnosti v New Yorku. Chápal ji však ryze informativní a také náležel k těm, kteří tu ministra přesvědčovali, aby se neprodleně vrátil domů.¹⁷ Ludvík se ostatně zapojil i jinak do počínajícího „normalizačního“ procesu a i když byl brzy odvolán, dostalo se mu od nového vedení již federálního Zamini odměny v podobě jmenování vedoucím odboru pro kulturní, školské a vědecké styky se zahraničím. Od prosince 1972 potom šest roků reprezentoval ČSSR ještě v Pákistánu, kam byl vyslán nedlouho po konfliktu této země s Indií a následném oddělení Bangladéše, který komunistické vlády relativně záhy uznaly.¹⁸ Na rozdíl od V. Pitharta, který si také musel vystačit s celkem skromným důchodem, pak i po odchodu do výslužby ještě několik let pracoval pro FMZV jako poradce. Nakonec dožil v ústraní ve východočeských Svitavách, kde také zemřel 7. dubna 2002 v požehnaném věku takřka 88 roků.

Edice všech čtyř vybraných dokumentů byla připravena obecně podle zásad pro vydávání novodobých historických pramenů, podobně jako další drobnější edice uveřejněné v Moderních dějinách v přecházejících letech. Vybrané dokumenty nebyly ovšem seřazeny chronologicky, ale tak, aby se jejich výklad vždy navzájem doplňoval, přičemž první dvojici tvoří materiály týkající se aktivit ambasády v Paříži, další dokumentace z Říma.

Vedle záhlavních regist je každý z dokumentů vybaven základním vědecko-kritickým a informačním aparátem. Výsledky vnější pramenné kritiky jsou pak uváděny v poznámkách, číslovaných arabskými číslicemi. Ty uživatelům představují v dokumentech jednající osobnosti, ozřejmují některé souvislosti, atd. Pro pohodlnější užívání této edice jsou některé odkazy provázány se vícekrát zmiňovanou základní sbírkou *Dokumentů*. Nejběžnější zkratky a také evidentní překlepy byly podepsaným editorem rozepsány.

¹⁷ Srov. zde detailně v dok. č. 4.

¹⁸ Což dokonce vedlo ke krátkodobému přerušení diplomatických vztahů mezi vládou v Karáči a zeměmi východního bloku.

[1969, Praha]^{a)} – *Výňatek z protokolu, pořízeného činitelem kádrového odboru FMZV o aktivitách velvyslance ČSSR ve Francii V. Pitharta v době pražského jara, sovětské invaze v srpnu 1968 a první fázi tzv. normalizace.*

[...] ^{b)}

Za působení s[oudruha] Pitharta se čs.-francouzské vztahy dostaly na nejvyšší poválečnou úroveň. Jejich vyvrcholením byla návštěva předsedy čs. vlády s[oudruha] J. Lenárta¹⁾ ve Francii v říjnu 1967, na jejíž přípravě a jejím úspěšném průběhu má s[oudruh] Pithart největší podíl. Jedním z výsledků této státní návštěvy bylo pozvání francouzského ministerského předsedy do ČSSR v počátečním stadiu byly i úvahy o realizaci návštěvy presidenta de Gaulla²⁾, který byl pozván do ČSSR v r. 1966.

Celkově čs.-francouzské vztahy – zejména v politické sféře – dostaly se tedy v době působení s[oudruha] Pitharta, v důsledku soustavného využívání pozitivních prvků ve francouzské zahraniční politice, na takovou úroveň, jaká nebyla dosažena v relaci s žádným jiným členským státem západní aliance.

II. Aktivita ZÚ Paříž v srpnu 1968 a v dalším období

Aktivita s[oudruha] Pitharta v srpnových dnech, kterému se dostalo přijetí až u presidenta de Gaulla, byla značně široce komentována ve francouzském tisku; vyplývalo to ze zájmu francouzských sdělovacích prostředků o Československo v té době, i ze stylu práce francouzských novinářů, kteří využívali každé příležitosti styku se s[oudruhem] Pithartem ke kladení otázek.

Na podkladě dokumentů v teritoriálním odboru a některých doplňujících vysvětlivek s[oudruha] Pitharta, hodnotíme jeho činnost v tomto období takto:

1/ návrat s[oudruha] Pitharta do Paříže

Vstup armád 5 zemí Varšavské smlouvy na území ČSSR zastihl s[oudruha] Pitharta na dovolené ve Františkových Lázních. V ranních hodinách 21. srpna odejel bez předchozí konzultace s MZV do Paříže a 22. 8. se ujal vedení ZÚ. Svůj náhlý odjezd zdůvodnil jednak tím, že telefonické spojení s Prahou nebylo možné a že v dané situaci považoval za nutné být na svém pracovišti – v čele velvyslanectví. Vážnosti chvíle by ovšem odpovídalo, kdyby s[oudruh] Pithart se byl zdržel "barvitého" líčení svého návratu do Francie, tak jak proniklo do tamějšího tisku.

2/ provedení instrukcí MZV

a) na oficiálních místech

První demarši provedl *chargé d'affaires* s[oudruh] St[anislav] Kříž³⁾ dne 21. 8. v 18.00 hod, u vedoucího politické sekce MZV, kterého ve smyslu instrukce 010024 informoval o prohlášení P[ředsednictva] ÚV KSČ, vlády, NS⁴⁾ a o předání nót ministerstvům zahraničních věcí 5 států /depeše č. 300/.⁵⁾

S[oudruh] Pithart po návratu do Paříže byl dne 23. 8. přijat generálním tajemníkem MZV Alphandem,⁶⁾ kterého informoval na základě tehdejších dokumentů o situaci v ČSSR a požádal o přijetí u člena vlády. Den 23. 8. byl přijat ministrem zahraničních věcí M. Debré⁷⁾ a dne 24. 8. prezidentem republiky generálem de Gaullem.

V rozhovoru provedl jednak výklad o situaci na podkladě zpráv, které měl k dispozici, jednak formuloval 3 požadavky, obsažené v tehdejších dokumentech: „osvobození politických vůdců, bezpodmínečné stažení vojsk a zajištění svobodného a normálního fungování všech ústavních orgánů“.

Není nám známo, zda k tomu s[oudruh] Pithart obdržel pokyn z MZV.

Zpráva o těchto setkáních /depeše č. 305/⁸⁾ zejména o rozhovoru s de Gaullem, který trval 40 minut, je příliš stručná, a neobsahuje reagování s[oudruha] Pitharta na některé politické názory de Gaulla. Není z ní ani patrné, jak reagoval na de Gaullovu vzpomínku na rozhovor s Benešem, který již tehdy říkal – jak de Gaulle připomenul – „že Československo nemůže existovat a nemůže být zabezpečeno bez SSSR“. Takovéto stručnost záznamu vyvolává dojem spíše jen pasivního vyslechnutí de Gaullova stanoviska.

b) ve vedení FKS:

Dne 21. 8. v 8.00 hod. předal *chargé d'affaires* přítomným členům vedení FKS prohlášení P ÚV KSČ. Tentýž den mu byl předán text prohlášení PB FKS, obsahující její stanovisko ke vstupu vojsk 5 států do ČSSR /depeše č. 298 a 299/.

S[oudruh] Pithart hovořil s W. Rochetem⁹⁾ 23. 8. /depeše č. 304/. Neznáme text instrukce pro jednání s FKS, pokud však obsahoval pouze pokyn o informování o situaci v ČSSR, šel s[oudruh] Pithart v tomto rozhovoru dále, neboť – jak píše v textu depeše – „vykonává tvrdý tlak, aby FKS upevnila své stanovisko a vykonávala tlak na okupanty“.

Druhý rozhovor s[oudruha] Pitharta s W. Rochetem se na pokyn z Prahy uskutečnil 24. 8. kdy předal „Výzvu delegátů XIV. mimořádného sjezdu KSČ k bratrským stranám“ /depeše č. 302/¹⁰⁾

3/ Styky s ostatními politickými představiteli

S[oudruh] Pithart přijal dvakrát generálního tajemníka SFIO G. Molleta¹¹⁾ /podruhé i s jeho spolupracovníky/ na jeho vlastní žádost /depeše č. 307 a 310/. S[oudruh] Pithart při druhém setkání doporučil, aby ve smyslu usnesení ÚV KSČ a NS žádali okamžité stažení všech okupačních jednotek, zajištění normálního fungování stranického a státního aparátu a aby vyjádřili naprostou důvěru čs. vedoucím osobnostem.

Výslovná instrukce ústředí k takovéto zaangažovanosti zřejmě dána nebyla.

S[oudruh] Pithart převzal na vrátnici ZÚ od jednoho z manifestantů jakousi deklaraci, jejíž obsah nedovede zrekonstruovat, když před tím zařídil – jak uvádí *Le Monde* a 28. 8. – aby zmizela hesla a nápisy nepřátelskými vůči SSSR,

4/ Publicita a styk s novináři

S[oudruh] Pithart – jak informoval vedoucího 5. t.o.¹²⁾ – neposkytl žádné interview, nevystoupil v televizi, ani nenapsal žádný článek do novin. Veškeré publicita kolem jeho osoby – a nebylo jí málo – vycházela z příležitostných styků novinářů s ním, ať již na recepcích, před presidentským palácem apod. Tento styl práce novinářů v Paříži je zcela obvyklý; odpovědi na kladené otázky nemohou však být považovány za autorizované interview. S[oudruh] Pithart v rozhovoru s vedoucím 5. t.o. nepřipouštěly, že by některé mu připisované a otištěné výroky byl řekl.

- ZU zveřejnil 24. 8. komuniké, v němž vyjadřuje poděkování za nespočetné telegramy a dopisy. /Viz *Le Monde* 24. 8./

- při recepci na rumunském velvyslanectví dne 23. 8. v rozhovoru s novináři měl s[oudruh] Pithart dle *Le Monde* /24. – 25. 8./ říci, se „vláda kolaborantů se může ustavit v Praze jen pod ochranou tanků okupanta“. K tomu s[oudruh] Pithart podotkl, že nejde o autorizovaný interview a nepřipouští, že by takovou dikci byl použil; proti této verzi se však vůči redakci neohradil.

- Při odchodu od de Gaulla odpovídal s[oudruh] Pithart na otázky novinářů, kteří ho před presidentským palácem očekávali. Zopakoval jim hlavní body rozhovoru s de Gaullem, k čemuž prý de Gaulle dal výslovně souhlas. Tento rozhovor měl v tisku, v rozhlasu i televizi velkou publicitu.

Podle některých informací /nedokumentovaných/ měl s[oudruh] Pithart prohlásit, že se do Československa nevrátí, pokud tam bude jediný sovětský tank. V listopadu, když byl na služebním jednání v Praze, zeptal se jej vedoucí 5. t.o. na hodnověrnost tohoto výroku. S[oudruh] Pithart řekl, že dnes již nemůže doslovně reprodukovat svůj rozhovor s novináři, upřesnil však, že na podobný dotaz asi odpovídal v tom smyslu, že za dané situace považuje za účelné být na zastupitelském, úřadě.

I když tato část rozhovoru – alespoň podle našich informací se v dokumentaci neobjevila, bylo za takové situace z hlediska běžné techniky styku s novináři třeba reagovat tak, aby bylo vyloučeno jakékoliv zkreslené informování v tisku.

- po návštěvě u Debré zopakoval s[oudruh] Pithart novinářům 3 požadavky, o nichž s ministrem hovořil /stejně jako u de Gaulla/,

- tisk rovněž přinesl názor s[oudruha] Pitharta na stanovisko francouzské vlády k situaci ČSSR, které značil za "odpovídající našim požadavkům",

- při komentování stanoviska FKS s[oudruh] Pithart prohlásil – což se objevilo v tisku – že si přeje, aby „šli poněkud dále a podporovali naše 3 základní požadavky...“ Tento veřejný způsob – posuzování stanoviska FKS s[oudruhem] Pithartem – vhodný nebyl, neboť mohl být interpretován i v FKS jako snaha o ovlivňování.

- po moskevských dohodách již k žádnému rozhovoru s[oudruha] Pitharta s novináři nedošlo.

5/ Jiné akce ZÚ

a/ Dle sdělení s[oudruha] Pitharta zaslal ZÚ na základě rozhodnutí rozšířené členské schůze protestní dopisy velvyslanectvím 5 států. Šlo o místní iniciativu, bez jakékoliv instrukce z ústředí.

b) Depeši č. 321 s[oudruh] Pithart informoval o protestu části pracovníků ZÚ proti útoku *Izvestijí* proti tehdejšímu ministra zahraničních věcí S. J. Hájkovi.¹³⁾

6/ Vztahy ke spojencům

V srpnových dnech styky s ostatními ZÚ ZST téměř neexistovaly.

O složitosti procesu normalizace vztahů mezi s[oudruhem] Pithartem a s[oudruhem] Zorinem¹⁴⁾ svědčí kontraverze, k níž došlo na obědě, který uspořádal s[oudruh] Pithart dne 12. 12. 1968 na počest 25. výročí uzavření čs.-sovětské smlouvy o přátelství a spojenectví /depeše č. 41/

Vzájemné vztahy s[oudruha] Pitharta a ostatních pracovníků našeho ZÚ se členy ostatních ZÚ ZST se postupně od podzimu loňského roku zlepšovaly, i když – ještě letos na jaře – byl na straně s[oudruha] Zorina patrný určitý stín nedůvěry /neinformování s[oudruhů] Pleskota¹⁵⁾ a Pitharta o své schůzce s ministrem Debré, o níž příští den přinesl tisk zprávu.

7/ Postoj ZÚ k stranickým a vládním dokumentům

Zprávy o politických postojích kolektivu ZÚ ke stranickým a vládním dokumentům teritoriální odbor nemá. Z rozhovoru se s[oudruhem] Pithartem je však vedoucímu 5. t.o. známo, že s[oudruh] Pithart vystoupil zcela jednoznačně na podporu listopadové rezoluce¹⁶⁾ jako jediného východiska z tehdejší situace a odsoudil události v Praze v noci z 29. na 30. března.¹⁷⁾ Kladné stanovisko zaujal kolektiv ZÚ i k dubnové a květnové rezoluci.

V srpnu 1969 kolektiv ZÚ disciplinované a aktivně plnil úkoly a opatření, která byla přijata. Při prvním výročí 21. 8. vyvinul ZÚ a jeho vedoucí – zejména svou naléhavou intervencí u generálního ředitele politické sekce MZV de Beaumarchais¹⁸⁾ – značnou aktivitu k tomu, aby ohlas výročí u francouzské vlády, ve sdělovacích prostředcích a u francouzské veřejnosti proběhl v co nejmírnější formě. Toho bylo docíleno, což ústředí kladně hodnotilo.

ZÚ však by měl projevovat větší angažovanost a zaujatější postoj i v záležitostech, které jsou zdánlivě mimo okruh vlastního úřadu. Tak např. A. J. Liehm¹⁹⁾ vystoupil v Radio Luxembourg, kde uváděl mj. v pochybnost naši suverenitu a náš příští politický a ekonomický úspěšný rozvoj. O tomto jeho vystoupení ZÚ Paříž informoval až na základě našeho vyzvání, a to po značně dlouhé době, aniž by však uvedl, jaké důsledky z Liehmova vystoupení vyvodila.

Z á v ě r y

1/ Pracovní hodnocení s[oudruha] Pitharta je kladné; ZÚ pod jeho vedením zvládl všechny úkoly, ukládané v plánech práce ústředím.

2/ V srpnových dnech se s[oudruh] Pithart při svých oficiálních demarších řídil instrukcemi, které dostával z MZV a vycházel z dobových dokumentů, vydávaných některými ústavními orgány (ČSSR). Avšak – překročil zřejmě instrukce pro jednání s FKS, kterou vybízel k vykonávání nátlaku na spojence a veřejně posuzoval její stanovisko způsobem, který mohl být kvalifikován jako snaha o ovlivňování.

– ZÚ rozeslal protestní dopisy socialistickým velvyslanectví v Paříži; iniciativa k této akci vzešla z rozšířené stranické schůze na ZÚ.

– Z profesionálního hlediska mělo být reagování s[oudruha] Pitharta na otázky novinářů buď rezervovanější, nebo tak formulované, aby vyloučilo možnost jakékoliv zkreslené interpretace výroků v tisku.

3/ Normalizace styků s[oudruha] Pitharta s tituláři ostatních ZST proběhla v době, která odpovídala konstrukcím a představám MZV, nebyla však zcela bez problémů.

AMZV Praha, OS Vilém Pithart. Originál, strojopis.

a/ Dokument není datován, byl ale sepsán nejpozději počátkem podzimu 1969, neboť hovoří ještě o událostech prvního výročí sovětské invaze.

b/ Vypuštěna úvodní část protokolu, v níž byla obecně hodnocena aktivita V. Pitharta v čele čs. velvyslanectví ve Francii od června 1966.

1) Jozef Lenárt (1923–2004), čs. komunistický politik. Od roku 1946 působil v aparátu KSS, po absolvování VŠ stranické při ÚV KSSS v Moskvě se stal tajemníkem krajského výboru KSS v Bratislavě, od září 1963 do dubna 1968 byl ministerským předsedou ČSSR. V době tzv. normalizace byl prvním tajemníkem ÚV KSS a členem předsednictva ÚV KSČ, koncem roku 1989 byl zbaven všech funkcí.

2) Charles de Gaulle (1890–1970), francouzský generál a politik. Za druhé světové války lídr protiněmecké rezistence v Londýně, resp. v Alžíru, v l. 1944–1946 předseda prozatímní vlády Francie. Jeho politický návrat umožnily pučistické snahy části francouzské generality v Alžírsku na jaře 1958, stal se nejprve ministerským předsedou a v prosinci 1958 prvním prezidentem Páté francouzské republiky s výraznými prezidentskými pravomocemi a také vlastní zahraničně-politickou koncepcí, kritickou mj. vůči americké dominanci. Návštěva Prahy, znovu diskutovaná v době Pražského jara, se v důsledku spád událostí v obou zemích nerealizovala.

3) Stanislav Kříž (nar. 1928), čs. diplomat, v l. 1966–1971 rada velvyslanectví (a zástupce tituláře) ve Francii.

4) Předsednictvo ÚV KSČ a po něm i další instituce přijaly v noci na 21. 8., resp. téhož dne, v reakci na vstup vojsk prohlášení, v němž byl tento krok označen „za akt odporující nejen základním

zásadám vztahů mezi socialistickými státy, ale za popření základních norem mezinárodního práva“. Znění těchto dokumentů viz např. v : *Sedm pražských dnů*, s. 39–40 ad.

5) Viz AMZV, TD 1968.

6) Hervé Alphand (1907–1994), francouzský diplomat. Aktivní účastník gaullistického odboje v letech 2. světové války, v l. 1944–1948 generální sekretář pařížského MZV, 1950–1955 stálý zástupce Francie u NATO, 1956–1965 velvyslanec ve Washingtonu. V letech 1966–1972 byl opět generálním sekretářem francouzského MZV v Paříži.

7) Michel Debré (1912–1996), francouzský politik, účastník protinacistického odboje. Jako spolupracovník Ch. de Gaulla se stal roku 1958 ministrem spravedlnosti v jeho kabinetu, po jeho zvolení zastával v l. 1959–1962 post ministerského předsedy. Od roku 1966 byl ministrem financí ve vládě G. Pompidoua, od května 1968 byl ministrem zahraničních věcí a posléze ministrem války.

8) Viz AMZV, TD 1968.

9) Waldeck Rochet (1905–1983), francouzský komunistický politik, aktivní účastník protinacistického odboje. Od roku 1936 a znovu od roku 1945 byl poslancem za FKS, od roku 1964 lídrem stany. Po původní snaze přispět ke zprostředkování mezi čs. a sovět. komunistickým vedením na jaře 1968 posléze na rozdíl od většiny západoevropských komunistických vůdců akceptoval sovětskou okupaci Československa.

10) XIV. sjezd KSČ se sešel – při neúplné sestavě delegátů – v reakci na sovětskou invazi do ČSSR; zpočátku část delegátů jednala v budovách pražské VŠE, později v areálu vysočanské ČKD (odtud jeho označení jako „vysočanský“).

11) Guy Mollet (1905–1975), francouzský socialistický politik, od února 1956 do června 1957 ministerský předseda, jehož vláda se mj. na podzim 1956 zúčastnila vojenských akcí proti Egyptu a také na podpisu římských smluv jako základu EHS. Později se jako předák průvodní socialistické strany (SFIO) podílel na vytvoření nové jednotné socialistické strany.

12) Mínen Miroslav Šustal, čs. ekonom a diplomat. V l. 1954–1960 působil mj. jako zástupce velvyslance v Paříži, od roku 1962 byl vyslancem (od října 1963 prvním velvyslancem) v Belgii. Od roku 1967 vedl západoevropský (4., později 5.) teritoriální odbor MZV, pro své postoje po 21. 8. 1968 byl ale roku 1970 odvolán a roku 1971 z MZV vyhozen.

13) List *Izvěstija* počátkem září uveřejnil ostrý útok proti ministru zahraničí J. S. Hájkovi, v němž živě tvrdil, že jeho původní jméno bylo Karpeles a náleží k agentům sionismu. Proti tomuto útoku sepsala část čs. diplomatů protest, zaslaný redakci listu.

14) Valerian Zorin (1902–1986), sovětský diplomat. V l. 1945–1947 byl velvyslancem v Československu, v l. 1947–1955 a znovu 1956–1965 byl jedním z náměstků ministra zahraničí, v letech 1955–1956 byl prvním sovětským velvyslancem v Spolkové republice, v l. 1965–1971 pak působil jako velvyslanec ve Francii.

15) Václav Pleskot (1921–2012), československý komunistický úředník a diplomat. Působil mj. jako předseda Státního výboru pro tělesnou výchovu a sport, od roku 1960 sloužil v čs. diplomacii. Od května 1960 byl velvyslancem ve Francii (jeho mise tu předcházela působení V. Pitharta), v červnu 1966 se stal jedním z náměstků ministra V. Davida, jímž zůstal i v době úřadování J. S. Hájka. Po federalizaci ČSSR byl jmenován prvním státním tajemníkem FMZV, již v říjnu 1969 byl ale odvolán a „odsunut“ na post velvyslance do Alžíru a 1977 z diplomacie odstraněn.

16) Ve dnech 14.–17. 11. 1968 se uskutečnilo tzv. Listopadové plénium ÚV KSČ, které na straně jedné potvrdilo úmysl pokračovat v polednové politice, současně ale poprvé hovořilo o nutnosti

tzv. normalizace. V duchu moskevských protokolů bylo také oznámeno anulování Vysočanského XIV. sjezdu KSČ. Text příslušných rezolucí viz *Rok šedesátý osmý...* s. 371–392.

17) Ve dnech 28.–29. března došlo v Praze a dalších městech k četným protiokupačním demonstracím, k nimž dalo impuls vítězství čs. hokejistů nad sovětským týmem na mistrovství světa v hokeji. Staly se záminkou k prosazení řady personálních změn ve vedoucích postech KSČ včetně vystřídání A. Dubčka G. Husákem na postu prvního tajemníka ÚV.

18) Jacques Delarue Caron de Beaumarchais, francouzský diplomat, ředitel politické sekce MZV, později, v l. 1971–1977 francouzský velvyslanec ve Velké Británii.

19) Antonín J. Liehm (nar. 1924), čs. novinář, publicista, diplomat a literární a filmový kritik. V l. 1948–1949 a 1956–1961 působil v tiskovém odboru MZV (jako zástupce vedoucího), od roku 1961 náležel k předním spoluautorům populárních *Literárních novin*, kde vedl filmovou a zahraniční rubriku. Od podzimu 1968 působil jako zástupce Čs. státního filmu (zorganizoval mj. přehlídku čs. filmové tvorby na festivalu v Cannes roku 1969), následně zůstal v exilu. Působil na několika univerzitách v USA a ve Francii.

2

20. 12. 1968, Praha. – Doplnující záznam šéfa kádrového odboru MZV J. Janouška o některých domnělých aktivitách velvyslance V. Pitharta po srpnu 1968.

Asi tři dny po 21. srpnu 1968 se konala schůze na zastupitelském úřadě v Paříži, na kterou byli pozváni i čs. turisté, kteří byli t.č. ve Francii. Na schůzi podával s[oudruh] Pithart informaci o situaci a opatřeních, která zařídil. Po zahájení schůze byl odvolán domovníkem k telefonu. Omluvil se schůzi tím, že ho volal syn¹⁾ z Izraele. Po příchodu od telefonu schůzi potvrdil, že to byl syn, který je t.č. v Izraeli.

Dále informoval schůzi, že navštívil francouzského ministra spravedlnosti, s kterým jednak rozebíral situaci a žádal o prodloužení víz pro Československé turisty a v případě potřeby žádal o poskytnutí politického asyлу. Dále informoval o tom, že si vyžádal schůzku s De Gaullem k projednání odchodu vojsk z Československa, nastolení vlády atd. De Gaulle mu odpověděl, že jediná možnost, jak vyjít z této situace, je jednota Čechů a Slováků.

S[oudruh] Pithart na schůzi informoval dále, že mu soudruzi Šik²⁾ a Hájek přislíbili návštěvu v Paříži a podrobné zprávy o situaci že dostává přes Vídeň a Balkán.

Na schůzi byla odhlasována resoluce požadující odchod vojsk, pokračování v polednové politice atd. V závěru s[oudruh] Pithart prohlásil, že kdo je jiného názoru, ať se okamžitě sebere a táhne z Paříže.

Po schůzi se vytvořilo několik skupinek diskutujících. V jedné z nich byl i s[oudruh] Pithart, který prohlásil, že jakmile zjistí, že s ním někdo nesouhlasí, předá ho ihned francouzské policii.

Dále s[oudruh] Pithart vyprávěl, jak utíkal před Sověty z lázní v Československu, jak byl nucen měnit vozy, že neměl možnost se ani obléci a že utekl ve sportovním saku. Domů se už nevrátí, dokud tam bude jediný sovětský voják.

S[oudruh] Pithart se zúčastnil schůzky v Ženevě za účasti s[oudruhů] Hájka, Pitharta [!], Králíka³⁾ a Ludvíka.

AMZV Praha, OS Vilém Pithart. Originál, strojopis.

1/ Jednalo se o Petra Pitharta (1941), příštího významného českého politika „polistopadové“ éry.

2) Ota Šik (1919–2004), československý ekonom. V šedesátých letech hlavní autor postupně realizované ekonomické reformy, pokoušející se o spojení plánovitého řízení s limitovaným tržním hospodářstvím. Jako místopředseda vlády O. Černíka náležel k předním osobnostem Pražského jara, po srpnu 1968 (který ho zastihl v Jugoslávii) se postavil proti invazi a následně zůstal v emigraci. Od roku 1970 žil převážně ve Švýcarsku, kde také pedagogicky působil na několika univerzitách.

3) Juraj Králik (1926–2012), čs. diplomat. Od roku 1965 působil jako I. tajemník na čs. misi u orgánů OSN v Ženevě, k 1. 8. byl jmenován tamtéž velvyslancem. V důsledku odporu proti sovětské invazi byl koncem roku 1969 z diplomatických služeb propuštěn, později pracoval mj. v hydrometeorologickém ústavu v Bratislavě. V l. 1990–1992 byl posledním československým velvyslancem u organizací OSN v Ženevě.

3

[1969, Praha]^{a)} – *Výňatek z protokolu, pořízeného činiteli kádrového odboru FMZV o aktivitách velvyslance ČSSR v Itálii V. Ludvíka v době pražského jara, sovětské invaze v srpnu 1968 a první fázi tzv. normalizace.*

[...] ^{b)}

II. Aktivita ZÚ Řím v srpnu 1968 a v dalším období

Slibný rozvoj relace po lednu 1968, vyvolaný též zvýšeným zájmem o politické dění v ČSSR, se srpnovými událostmi roku 1968 dostal do určité stagnace, neboť italská oficiální místa zaujala ke způsobu řešení čs. krize jednoznačně negativní stanovisko, jež bylo spojeno s antikomunistickou kampaní, sledující především vnitropolitické cíle, směřující k diskreditování IKS. Ekonomické vztahy se SSSR a ostatními ZST v podstatě tím však narušeny nebyly.

Situace vzniklá po 21. 8. 1968 byla pro ZÚ a především pro tituláře velmi choulostivá, neboť ČSSR byla italskými oficiálními místy považována za oběť, která ztratila suverenitu, což italské vládnoucí kruhy velmi nepokrytě dávaly najevo i v osobním styku s našimi diplomatickými pracovníky, proti čemuž titulář se nejednou ohradil /např. rozhovor s ministrem zahraničního obchodu Russem, generálním tajemníkem pro kulturní styky italského MZV atd./. Znamé stanovisko k udá-

lostem z 21. srpna zaujala i IKS, takže ZÚ se dostal do obtížné situace, jež se rovnala dočasnému útlumu styků, jak s pokrokovými vrstvami, tak i s oficiálními kruhy.

Dle depeší a jiných dokumentů, které jsou v 5. t[eritoriálním] o[dboru] k dispozici, vyvíjel titulář a ZÚ tuto aktivitu:

- Těsně po 21. srpnu titulář, na pokyn ústředí, navštívil italského ministra zahraničních věcí Mediciho¹⁾ a informoval ho dle zaslaných podkladů o situaci v ČSSR. S[oudruh] Ludvík zdůraznil při této příležitosti úsilí našich orgánů, aby byl zachován klid a jejich snahu řešit situaci jednáním s cílem dosáhnout rychlou obnovu funkce všech ústavních orgánů a odchod vojenských jednotek /depeše č. 274/.

- S. Ludvík byl na přání papeže pozván tajemníkem rady pro veřejné záležitosti církve Casarolim,²⁾ který ho informoval o postoji Vatikánu k událostem v ČSSR /depeše TO 279/.

- ZÚ v té době navštěvovala řada delegací včetně oficiálních činitelů /např. předseda PSIUP Basso,³⁾ předseda čs. italské parlamentní skupiny Simonacci⁴⁾ – viz depeše č. 286/, aby vyjádřila své názory čs. vývoji a úřad, jak jinak nebylo možno, v případech, kdy se jednalo o oficiální osobnosti, je přijal, vyslechl a snažil se jim na základě pokynu z ústředí objektivně vysvětlovat vzniklou situaci.

- Styky s vedením IKS udržoval, i jako v předchozí době, v srpnových dnech rada velvyslanectví s. Tula.⁵⁾

- V depeši č. 276 z 26. 8., určené MZV, je vyjádřen souhlas se stanoviskem komunistů a pracovníků MZV z aktivu dne 23. 8.

Po návratu čs. delegace z Moskvy zaslali pracovníci ZÚ, obchodního oddělení, ČTK, ČSA a ČEDOKu ze schůze dne 28. 8. rezoluci, určenou s[oudruhům] Svobodovi, Dubčekovi, Smrkovskému a Černíkovi – depeše č. 282.

- Depeši č. 283 z 29. 8. informoval s. Ludvík, že od některých čs. obchodních oddělení /Haag, Paříž, Vídeň/ docházejí dálnopisné instrukce, údajně prý na pokyn MZO, které si navzájem odporují a vnášejí zmatek do agendy velvyslanectví. ZÚ Řím totiž neměl po dobu asi 3–4 dnů přímé dálnopisné spojení s MZV.

- V období po 21. srpnu ZÚ zaslal přes 20 šifer, z nichž více než polovina byla zpravodajské povahy. Mnoho dálnopisů se týkalo též zajišťování návratu turistů.

- Tiskové oddělení ZÚ vydávalo k situaci press-releasy dle informací došlých z ústředí /depeše 2.277/ a v překladu materiály z jednotlivých zasedání ÚV KSČ.

- Soudruh Ludvík neposkytl žádné interview tisku a nevystoupil ani v rozhlasu a televizi.

- Úřad v Římě jako celek pracoval v těchto obtížných okamžicích obětavě. Soudruzi, kteří v kritických dnech dleli na dovolené v Itálii, se ihned a bez vyzvání vrátili na velvyslanectví, aby plnili nejnaléhavější úkoly, mezi něž patřila především pomoc, poskytování informací a uklidňování stovky našich turistů, kteří se

nacházeli na území Itálie, a staly se objektem, na který se soustředily emigrantské kruhy. Zásahem úřadu se podařilo, že převážná část našich turistů se vrátila do vlasti.

Je pochopitelné, že uvedená situace znemožnila nebo oddálila realizaci některých kontaktů či akcí, které byly plánovány před zmíněnými událostmi,

III. Vztahy k spojencům

Po 21. srpnu 1968 nedošlo k přerušení styků našeho ZÚ v Římě se ZÚ SSSR a ani ostatních ZST. Pokud je nám známo z rozhovoru s některými pracovníky ZÚ Řím, náš titulář se sešel bezprostředně po vstupu vojsk pěti zemí Varšavské smlouvy do ČSSR se sovětským velvyslancem v Římě Ryžovem,⁶⁾ aby s ním konzultoval vzniklou situaci. Rovněž i většina ostatních diplomatických pracovníků udržovala styky se svými protějšky ze ZST a zúčastňovala se akcí, které velvyslanectví ZST pořádala /kulturní podniky apod./.

Nebylo tedy třeba přistupovat k normalizaci běžných společných styků s představiteli ZÚ ZST, neboť k žádnému jejich přerušení nedošlo. /O postoji a jednání s[soudruha] J. Pelikána⁷⁾ podal s[soudruh] Ludvík vedení MZV samostatnou zprávu./

Různé kampaně

Pokud jde o stanovisko ZÚ k rezolucím ÚV KSČ z listopadu, dubna a května, nemá ZÚ žádné podklady pro jeho posouzení.

ZÚ zvládl rozsáhlou kampaň, která se zvedla v italských sdělovacích prostředcích i mezi obyvatelstvem, jakož i na oficiálních místech kolem tragické smrti Jana Palacha⁸⁾ a která měla emotivní povahu a byla politicky velmi vyhraněná.

ZÚ zajistil – a to i v úzké spolupráci s dalšími ZÚ ZST, zejména se sovětským – nutná opatření, jimiž zabránil nepřátelským projevům v souvislosti s výročí srpnových událostí.

AMZV Praha, OS Vladimír Ludvík. Originál, strojopis.

a/ Dokument není datován, sepsán byl ale nejdříve na jaře 1969.

b/ Vypuštěna úvodní část protokolu, v níž byla obecně hodnocena aktivita V. Ludvíka v čele čs. velvyslanectví ČSSR ve Itálii od listopadu 1966.

1/ Giuseppe Medici (1907–2000), italský politik, přední činitel křesťansko-demokratické strany v šedesátých a sedmdesátých letech. Již v letech 1959–1960 byl krátce ministrem školství, od června do prosince 1968 byl ministrem zahraničních věcí ve vládě Alda Mora. Stejný úřad zastával znovu ještě od července 1972 do července 1973 v kabinetu G. Andreottiho.

2/ Agostino Casaroli (1914–1998), římskokatolický kněz, vatikánský diplomat a kardinál. Již v době pontifikátu Jana XIII. byl zástupcem tajemníka Kongregace pro mimořádné církevní záležitosti (tj. faktickým náměstkem ministra zahraničí), v době papežů Pavla VI. A Jana Pavla II. fakticky řídil „východní“ politiku Vatikánu včetně jednání s tehdejšími představiteli komunistického Československa.

3/ Lelio Basso (1903–1978), italský novinář a politik sociálně demokratické orientace. Aktivně se zúčastnil protifašistické rezistence, podílel se na založení Italské socialistické strany proletářské jednoty (PSIUP), v 50. letech vystupoval proti prosovětské orientaci některých vůdců socialistické strany PSI. V polovině šedesátých let se podílel na obnově PSIUP, aktivně také participoval v tzv. Russelově tribunálu, zabývajícím se americkými zločiny ve válce ve Vietnamu.

4/ Simone Simonacci, italský politik, předseda italsko-československé parlamentní skupiny.

5/ Zlatko Tula (1924), čs. překladatel, úředník a diplomat. Od roku 1953 pracoval na MO ÚV KSČ, od října 1964 do září 1968 působil na čs. ambasádě v Římě jako zástupce velvyslance, pověřený styky s IKS.

6/ Nikita S. Ryžov (1907–1996), velvyslanec v l. 1966–1980 velvyslanec v Itálii.

7/ Jiří Pelikán (1923–1999), český novinář, publicista a komunistický politik. V l. 1955–1963 zastával post generálního tajemníka prokomunisticky orientovaného Mezinárodního svazu studentstva, později působil jako ředitel Československé televize. Krátce po okupaci byl na nátlak Sovětů „odsunut“ z tohoto postu a jmenován tiskovým a kulturním přidělcem čs. velvyslanectví v Římě. Koncem roku 1969 zůstal v exilu, získal azyl v Itálii /a roku 1977 i občanství/, od roku 1978 byl dvě období poslancem evropského parlamentu za italskou socialistickou stranu.

8/ Jan Palach (1948–1989), student historie a politické ekonomie na FF UK, se 16. 1. 1969 zapálil v horní části Václavského náměstí na protest proti prvním krokům tzv. normalizace a proti okupaci. O tři dny později následkům zranění podlehl, což vyburcovalo veřejnost v ČSSR k protestům proti ústupkům pookupačním sil.

4

24. července 1969, Praha – Pamětní spis velvyslance ČSSR v Itálii V. Ludvíka pro federálního ministra zahraničních věcí a kádrový odbor FMZV, informující o jeho aktivitách v Římě v době pražského jara a sovětské invaze do Československa.

Záznam pro s[soudruha] ministra

Při rozhovoru se s[soudruhem] ministrem¹⁾ dne 19. 7., po mém návratu do ústředí, byl jsem vyzván, abych se písemně vyjádřil k níže uvedeným otázkám, o nichž jsem ústně informoval s[soudruha] ministra:

1/ Vztah ZÚ k ÚV IKS:

Běžný styk s bratrskou stranou v před – i posrpnovém období zajišťoval /a stále zajišťuje/ průběžně pracovník ZÚ touto agendou pověřený, to jest s[soudruh] Z. Tula a po jeho vystřídání s[soudruh] Alois Tichý.²⁾ K mému osobnímu pracovnímu kontaktu s členy vedení IKS docházelo tedy pouze na výslovný pokyn ústředí

při důležitějších mezistranických akcích. O návštěvách a rozhovorech úředního charakteru mých i obou soudruhů pověřených stykem s IKS byly pravidelně zpracovávány [zprávy] a podle povahy zasílány buď šifrou nebo kurýrem ústředí. S jednotlivými členy vedení IKS setkával jsem se ovšem i při různých společenských příležitostech, kdy však nedocházelo – s ohledem na prostředí – k zásadnějším rozhovorům pokud jde o vztahy KSČ – IKS. Z naší strany jsme vždy plně respektovali zásadu platnou pro styk s bratrskou stranou, tj. nevměšovat se do vnitřních věcí IKS a současně jsme dodržovali – pokud jde o informace-pokyny ústředí, abychom tak nedávali zbytečně příležitost k vměšování se italských soudruhů do situace naší. Ke stejnému postupu jsem vedl i všechny ostatní diplomatické pracovníky.

Pokud jde o informovanost italských soudruhů o situaci a vývoji u nás, musím konstatovat, že vedení IKS bylo a je do dneška na zdrojích ZÚ naprosto nezávislé. Podle mých poznatků vytvořil si zásadní pohled soudruh Longo³⁾ již při své květnové návštěvě v Praze. Tento pohled pak byl průběžně doplňován při návštěvách dalších členů vedení strany /s[soudruzi] Galuzzi,⁴⁾ Boffa⁵⁾ atd./. O průběhu a zaměření rozhovorů při těchto návštěvách italských soudruhů v ČSSR nebyl ZÚ nikdy informován, což značně ztěžovalo naši situaci, abychom mohli v našich kontaktech orientovat totožně své rozhovory. Hlavní zdroj informací IKS o situaci a vývoji u nás však – pokud jsme mohli pozorovat – proudil velmi pružně a pohotově od pracovníků IKS, detašovaných v Praze /tisk, rozhlas apod./. Za této situace, vezmeme-li přitom v úvahu, že přísun informací z ústředí na ZÚ byl – otevřeně řečeno – sporadický, nedomnívám se, že by kterýkoliv z pracovníků ZÚ mohl svými informacemi základněji ovlivnit ať již v pozitivním nebo negativním duchu postoj IKS k vývoji u nás. Stojí snad za zmínku, že ke stejnému názoru dospěli i sověšší soudruzi; v rozhovorech s titulářem s[soudruhem] Ryžovem jsme nejednou na tuto otázku narazili a je skutečností, že ani jim se nedařilo – přestože měli a mají jistě nesporně větší váhu i Škálu prostředků působení než my – italský postoj zásadněji ovlivnit.

2/ Vztah ZÚ a můj vlastní k titulářům a ZÚ k soc[ialistických] zemí.

Pokud jde o můj vztah k titulářům ZÚ ZS mohu jednoznačně prohlásit, že v posrpnovém období nedoznal hlubších otřesů či změn. Zúčastňoval jsem se všech jejich akcí a podniků /což se nedá říci o jejich účasti na našich akcích/ a ke stejnému postoji jsem /až na malé výjimky s úspěchem/ vedl i celý kolektiv pracovníků ZÚ. O vývoji těchto vztahů jsem pak pravidelně informoval ústředí v měsíčních dopisech. Při závěrečném pohovoru, který se mnou organizovala ZG KSČ na ZÚ před mým odjezdem byla právě tato skutečnost vyzvednuta. S titulářem SSSR jsme se sešli po vstupu vojsk poprvé již 23. 8. 1968. Vzhledem k tomu, že na našem ZÚ se v tyto dny shromažďovaly stovky našich turistů, jež zastihly srpnové události v Itálii, navrhl jsem mu, že raději přijedu za ním, neboť u nás bylo za tehdejší atmosféry obtížné zaručit klid k rozhovoru. O našem vzájemném přátelském vztahů nejlépe

svědčí událost, k níž došlo při našem rozloučení před mým odjezdem z Říma: Soudruh Ryžov byl /nikoliv mnou/ informován o mém příštím zařazení v ústředí. Když jsem se mu svěřil s obavami, zda se mi podaří splnit úkol vzhledem ke složité situaci na úseku kulturních styků, sám se nabídl, že hned pošle do Moskvy telegram, aby mne pozvali ke konzultaci, neboť v MIDu mají již zhruba dvouleté zkušenosti z práce v obdobné správě, jež zde byla vytvořena po zrušení Institutu.

Velmi dobré vztahy jsem průběžně měl i k maďarskému tituláři a k vedoucímu obchodní komory NDR, kteří na situaci u nás pohlíželi se značným pochopením; rovněž tak polský titulář,⁶⁾ i když zde – těsně po srpnu jsem se setkával s určitým odstupem. Relativně složitější vztahy pak po srpnu byly k bulharským soudruhům, kteří se stavěli k vývoji u nás nejdůležitěji, a zde také mi trvalo nejdéle, než jsem dosáhl návratu k předsrpnové úrovni vztahů.

Závěrem třeba konstatovat, že vzájemné vytváření těchto vztahů v upřímných a otevřených diskuzích. Považoval jsem vždy za nutné a jedině správné zastávat stanovisko naší strany a vlády, které se až do dubnového a květnového pléna ÚV KSČ ne vždy plně shodovalo s postojem přátel. Přesto však mezi námi nikdy nedošlo k takovému vyhrocení, jež by se odrazilo ve vřelosti vztahů.

3/ Ženevská schůzka se soudruhem Hájkem

V období po srpnu – jsme při obtížném spojení s Prahou a v celkovém nedostatku informací – byli v občasném telefonním styku s nejbližšími ZÚ, jmenovitě s Bernem a Vídní, zejména v otázkách koordinace našeho postupu vůči našim občanům, které srpnové události zastihly v zemi a zajišťování jejich návratu do vlasti. Při jednom z těchto rozhovorů se s[soudruhem] P. Winklerem⁷⁾ mi tento sdělil, že do Ženevy přijel s[soudruh] Hájek a že by se rád sešel s tituláři z nejbližších zemí k projednání současné situace. Mohu-li se na den uvolnit, abych přijel do Ženevy. Upřímně přiznávám, že jsem svolání této schůzky přivítal, již proto, že jsem vždy zastával názor o užitečnosti a nutnosti častějšího svolávání regionálních porad, nebo výměna názorů a zkušeností mezi tituláři i výklad ministra nám vždy pomáhaly jak k lepší orientaci tak i při hledání účinných metod práce ZÚ. Tím více pak v posrpnovém údobí, kdy – jak již výše uvádím – styk s Prahou byl omezen, a na ZÚ docházely pokyny z ústředních úřadů různými cestami a často si odporující. Prostě neměl jsem ani před poradou ani po ní nejmenší pocit, že by šlo o něco nesprávného, odporujícího svědomí odpovědného pracovníka – člena KSČ. Účast na schůzce jsem nijak netajil, byli o ni informováni všichni pracovníci ZÚ.

Schůzka, k níž došlo počátkem září, trvala cca 5 hodin a vedle s[soudruha] Hájka se jí zúčastnili s[soudruzi] Pihart, Winkler a Králík. Postupně jsme informovali s[soudruha] Hájka o situaci v zemích našeho působení, o reanci oficiálních míst, politických i hospodářských kruhů i široké veřejnosti na vývoj u nás; s[soudruh] Hájek se zajímal o situaci našich občanů dlících v zemi, souhlasil např. s mým postupem, abychom zajišťovali jejich přísun co nejdříve k našim hranicím, aby tak byl připravován jejich návrat do vlasti. Snažil se zodpovědět naše dotazy,

poradit tam, kde jsme si nevěděli rady, sám pak informoval, že je v kontaktu s naší vládou, se s[oudruhem] Černíkem – zejména pokud jde o jeho návrat do Prahy a jeho další postup. Měl jsem dojem, že k otázce doby jeho návratu chtěl slyšet i náš názor a pokud se pamatuji všichni tři jsme mu doporučovali, aby jej neodkládal. Celkově porada vyzněla jednoznačně v tom smyslu, že s. Hájek jedná v plně shodě s vedením strany a vlády.

Pokud jde o jednání se s[oudruhem] Ceaucescu⁸⁾ a se s[oudruhem] Titem,⁹⁾ za mé přítomnosti o něm nepadla zmínka, stejně tak jako o nějakých finančních převodech v Ženevě. Dozvěděl jsem se o tom až z dotazu s[oudruha] ministra Marko. Odlétal jsem ze Ženevy druhý den v 6 hod. ráno, nevím, kdy odjížděli ostatní soudruzi. V každém případě jsem na pokračování porady – došlo-li k němu – nebyl přizván. Znovu opakuji, že celkový její průběh na mne učinil dojem obvyklé regionální schůzky; neměl jsem tudíž a do dneška nemám pocit, že bych se byl účastí na ní čímkoli provinil.

4/ Situace v kolektivu pracovníků ZÚ – případ s[oudruha] Pelikána

Politickou i pracovní situaci v kolektivu pracovníků ZÚ hodnotím – v plném souladu s názorem stranické organizace – jako konsolidovanou. Při závěrečném pohovoru, který se mnou byl proveden na půdě ZO KSČ bylo jednomyslně konstatováno, že – přestože v průběhu uplynulého roku docházelo k tříbení názorů uvnitř kolektivu – podařilo se nám díky společnému úsilí vedení ZÚ i výboru ZO zabránit resp. předejít jakýmkoliv extrémním či nesprávným výkyvům, takže ZÚ ve svém vnějším působení důsledně zachovával linii vytýčenou vládními usneseními. Stejně byla a je hodnocena situace vedoucím 5. t.o. s[oudruhem] Šustalem a rezortně příslušným náměstkem ministra ing. Kohouta¹⁰⁾ při jejich návštěvách v Římě v lednu, resp. v dubnu t. r.

Pokud jde o aktivitu s. Pelikána nemohu souhlasit s názory, s nimiž se zde po mém návratu setkávám, že totiž „si dělal co chtěl“ či že „prerostl všem přes hlavu“. Třeba uvést, že k jeho vyslání na ZÚ došlo bez předchozí konzultace s vedením úřadu. S[oudruh] Pelikán – zřejmě s přihlédnutím k situaci v níž se nacházel – se snažil až úzkostlivě respektovat všechny směrnice, pro pracovníka zahraniční služby a plnit úkoly, ukládané mu na poradách ZÚ. Je skuteností, že měl poměrně široký okruh styků, opírajících se o jeho dřívější kontakty – ať již z práce v televizi, zejména však z jeho dřívějšího působení v mezinárodním studentském hnutí. O svých setkáních a rozhovorech podával zprávy a všechny jeho záznamy obsahující zásadnější rozhovory, byly pravidelně zasílány ústředí. Logicky nemohu zaručit, že informoval o všech svých kontaktech a rozhovorech. V porovnání však s ostatními diplomatickými pracovníky, počet jeho záznamů byl přinejmenším úměrný. Orientace jeho styků byla převážně na jeho dřívější známé, z nichž většina je dnes v IKS a mezi socialistickou levicí. Dobře se zná se s. Giovannim Berlinguerem, bratrem zástupce generálního tajemníka IKS s. Enrico Berlinguerem.¹¹⁾ Nemohu opravdu dosti dobře posoudit, nakolik jej informoval o situaci a vývoji

u nás, přesto se však nedomnívám, že by informacemi touto cestou mohl podstatněji ovlivnit či působit na vedení IKS. Určitou jeho slabinou bylo zvykání si na režim subalterního pracovníka, což jsem si vykládal jednak tím, že dosud byl zvyklý řídit práci, kdežto na ZÚ bylo třeba ji provádět. Jednak se mi dosti těžko odhaduje vliv jeho manželky, která často odjížděla za plněním svého úvazku do zahraničí. Z hlediska zajišťování úkolů ZÚ na kulturním úseku bylo jeho vyslání možno považovat – při rozvětvenosti kulturních styků s Itálií – za posilu.

AMZV Praha, OS Vladimír Ludvík. Originál, strojopis.

- 1) Autor psal svoji zprávu již *ad usum* nového, prvního federálního ministra zahraničních věcí Jána Marka, který se formálně ujal vedení FMZV k 1. lednu 1969; v čele československé diplomacie zůstal do prosince 1971, kdy ho vystřídal B. Chňoupek.
- 2) Alois Tichý, čs. komunistický úředník a diplomat, v l. 1968–1975 rada (a zástupce velvyslance) na velvyslanectví v Římě.
- 3) Luigi Longo (1900–1980), italský komunistický politik. Přední osobnost italského protifašistického odboje, aktivní účastník ozbrojené rezistence, od roku 1946 poslanec za KS Itálie, kterou také od roku 1964 vedl až do roku 1972, kdy byl vystřídán E. Berlinguerem.
- 4) Paolo Galuzzi, italský komunistický politik.
- 5) Massimo Boffa, italský. komunist. politik, činovník ÚV KS Itálie.
- 6) Polským velvyslancem v Itálii byl Wojciew Chabasinski, působící v Římě v letech 1967 až 1972.
- 7) Pavel Winkler (1910–2003), čs. právník a diplomat. Aktivní účastník protifašistického odboje, od roku 1945 působil v čs. diplomacii, kde se postupně vypracoval na předního experta na mezinárodní právo a mezinárodní organizace (1956–1958 byl jedním z viceguvernérů Mezinárodní agentury pro atomovou energii). V l. 1966–1969 byl velvyslancem ve Švýcarsku, kde se také postavil ostře proti invazi vojsk Varšavského paktu. V roce 1970 byl z diplomacie vyhozen a (jako účastník odboje) předčasně penzionován.
- 8) Rumunský stranický lídr Nicolae Ceausescu navštívil Československo ve dnech 15.–17. srpna 1968, tedy krátce před sovětskou invazí; výsledkem návštěvy byl mj. podpis nové čs.-rumunské smlouvy o přátelství a vzájemné pomoci. Ceausescu také po 21. 8. opakovaně odsoudil okupaci ČSSR vojsky Varšavské smlouvy.
- 9) Jugoslávský prezident J. B. Tito navštívil Československo krátce před N. Ceausescem, 9. až 11. srpna 1968; výsledkem obou návštěv byly mj. žurnalistické kombinace o obnovování jakési „socialistické“ či „rudé“ Malé dohody, jež však neodpovídaly realitě.
- 10) Jaroslav Kohout (1915–2006), čs. ekonom a diplomat. Od roku 1954 působil na ministerstvu zahraničního obchodu, kde se posléze vypracoval na post jednoho z ministrůvých náměstků. V letech 1965–1967 byl velvyslancem v Indii, po návratu byl jmenován jedním z náměstků ministra zahraničí, jemuž byly svěřeny záležitosti ekonomické diplomacie. V l. 1969–1971 působil ještě jako čs. velvyslanec u organizací OSN v Ženevě, poté byl nucen vzhledem k postojům po srpnu 1968 diplomacii opustit.

11) Enrico Berlinguer (1922–1984), italský komunistický politik, účastník protifašistického odboje, od roku 1968 poslanec a zástupce vedoucího sekretáře italské KS, jenž se postavil proti invazi vojsk Varšavské smlouvy do Československa. Jako lídr IKS (byl jejím prvním sekretářem od roku 1972 do své smrti) náležel k zakladatelům tzv. eurokomunismu, v zájmu stability Itálie také roku 1974 prosadil tzv. historický kompromis s křesťanskými demokraty.

Jindřich Dejmek

Dokumente über die Aktivitäten tschechoslowakischer Botschafter in Frankreich und Italien nach der sowjetischen Invasion in die Tschechoslowakei im August 1968

(Neue Quellen zu den internationalen Aspekten der Besetzung des Landes im August 1968 – II)

Zusammenfassung

Die in diesem Material veröffentlichten Dokumente werfen neues Licht auf die Aktivitäten der tschechoslowakischen Botschaften in Paris und Rom nach dem 21. August 1968 und bieten auch einige neue Details in Bezug auf die Stellungnahme der Regierungen Frankreichs und Italiens zur Okkupation der Tschechoslowakei durch die Warschauer-Pakt-Armeen. Das erste Paar von Dokumenten bezieht sich auf die Aktivitäten des tschechoslowakischen Botschafters in Paris, Vilém Pithart (1911–1990). Diesem bedeutenden Diplomaten der fünfziger und sechziger Jahre (vor dem Antritt in Paris war er Generalsekretär des tschechoslowakischen Außenministeriums in Prag und einer der stellvertretenden Außenminister) ist die ziemlich dynamische Entwicklung von Beziehungen zwischen Prag und Paris zu verdanken, die mit dem Besuch Frankreichs durch den tschechoslowakischen Ministerpräsidenten J. Lenárt im Jahr 1967 gipfelte. Nach der sowjetischen Invasion im August 1968, die er in seiner Heimat erlebt hatte, kehrte er schnell auf seine Arbeitsstelle zurück, protestierte scharf gegen diesen Schritt und bemühte sich, sowohl die französischen offiziellen Kreise als auch die Führer der Kommunistischen Partei Frankreichs zur Unterstützung der Antiokkupationsstellung der tschechoslowakischen Regierung und Öffentlichkeit zu bewegen. Deswegen wurde er auch bereits Anfang 1970 aus der tschechoslowakischen Diplomatie gefeuert. Die nächsten zwei Dokumente illustrieren die Verhältnisse in der tschechoslowakischen Botschaft in Rom. Der Botschafter in Rom, Vladimír Ludvík (1914–2002), auch ein erfahrener Diplomat und seinerzeit Leiter der Westeuropa-Abteilung im tschechoslowakischen Außenamt und Gesandter in Belgien, realisierte zwar die formalen Proteste der legalen tschechoslowakischen Regierung nach dem 21. August 1968. Unmittelbar darauf bemühte er sich jedoch die Kontakte mit Diplomaten der Länder, die an der Okkupation der Tschechoslowakei beteiligt waren, wieder aufzunehmen, und in der Tat unterstützte er völlig die beginnende „Normalisations“-Politik (Bestandteil dessen ist auch ein von ihm persönlich verfasstes Schriftstück über die Situation in Rom nach dem 21. August), was ihm seine weitere diplomatische Karriere ermöglichte. Die hier veröffentlichten Dokumente illustrieren auch die ziemlich vorsichtige Reaktion der französischen und italienischen Regierungskreise auf die Invasion sowie die differenzierten Stellungnahmen der starken kommunistischen Parteien in den beiden Ländern. Erwähnt sind auch die Stellung-

nahmen einiger Personen, die später eine wichtige Rolle in der Nachaugust-Emigration spielten, wie die von A.J. Liehm und Jiří Pelikán.

Jindřich Dejmek

Documents on the activities of Czechoslovak ambassadors to France and Italy following the Soviet invasion in Czechoslovakia in August 1968

(New sources to the international aspects of the invasion in August 1968 – II)

Summary

Several documents published in the present study offer new views of the activities of two Czechoslovak embassies after 21 August 1968, namely those in Paris and Rome, and describe also some details of the attitude of the French and Italian governments to the occupation of Czechoslovakia by the Warsaw Pact armies. The first couple of documents are related to the positions of Vilém Pithart, Czechoslovak Ambassador to Paris. This important diplomat of the 1950s and 1960s (prior to his arrival in Paris he had been Foreign Office General Secretary and a Deputy Foreign Minister) initiated a dynamical rise of contacts between Prague and Paris which culminated with the visit of Prime Minister J. Lenárt to France in 1967. After the Soviet invasion in August 1968 (which he personally witnessed while being in Czechoslovakia at that time) he immediately returned to his office, strongly condemned the invasion and tried to make both the French official circles and the French Communist Party officials support the legal Czechoslovak government. As a result of his positions he was dismissed from the diplomatic service early in 1970. Two other documents illustrate the situation at the Czechoslovak Embassy to Rome. Ambassador Vladimír Ludvík (1914–2002), also an experienced diplomat, who had worked in the Foreign Office West European Department and served also as Czechoslovak envoy to Belgium, also transmitted the protests of the legal government in Prague after 21 August, 1968. Soon, however, he tried to restore contacts with diplomats of the aggressor countries and actually he fully supported what is referred to as a policy of “normalization”. The documents published in the study also illustrate the rather hesitant reaction of French and Italian government circles to the invasion, and also the differentiated positions of the large Communist parties in the two countries. Also the positions of some other persons are mentioned that played later an important role in the “post-August” emigration, such as A. J. Liehm and Jiří Pelikán.

KRONIKA

Odborná konferencia „M. R. Štefánik a čs. zahraničné vojsko (légie)“

V Bratislave sa dňa 23. mája 2013 uskutočnila odborná konferencia o generálovi Milanovi Rastislavovi Štefánikovi ako organizátorovi československého zahraničného vojska – légii. Konferencia sa konala pri príležitosti 20. výročia vzniku Nadácie M. R. Štefánika, ktorá sa zaslúžila o obnovenie Štefánikovho pamätníka v Bratislave a podujatie aj iniciovala. Spoluorganizátormi a odbornými garantmi podujatia boli Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Vojenský historický ústav a Slovenská historická spoločnosť.

Rokovanie konferencie otvoril v mene nadácie profesor Dušan Bakoš, predseda Správnej rady Nadácie M. R. Štefánika; v úvode účastníkov podujatia pozdravili zástupcovia spoluorganizátorov a za Československú obec legionársku v Prahe jej miestopredseda pre zahraničné styky Emil Cigánik.

Už úvodný príspevok Jána Fusku pripomenul štefánikovskú problematiku a aj jej čiastočnú nepohodlnosť pre časť politickej reprezentácie nielen v minulosti, ale aj v súčasnosti. Štefánika a jeho myšlienkový odkaz – a to je aj potešiteľné – si viac osvojila mládež a široké vrstvy verejnosti než slovenské politické elity v minulosti, a žiaľ, až na malé výnimky, aj v súčasnosti. Čestný predseda Nadácie M. R. Štefánika, profesor Ján Fuska, informoval aj o pripravovanej knihe o pomníkoch M. R. Štefánika na Slovensku a aj v zahraničí.

Ďalšie referáty sa venovali všetkým zložkám légii – ruským, francúzskym, talianskym a aj srbským, Štefánikovým pomníkom a aj pietnej spomienke na Štefánika na Bradle v pamätných rokoch 1968–1969. Riaditeľ Vojenského historického ústavu v Bratislave Miloslav Čaplovič vo svojom referáte podal prehľad o vzniku čs. zahraničného vojska v Rusku, vo Francúzsku a napokon aj v Taliansku a o problémoch, ktoré muselo naše politické a vojenské vedenie prekonávať pri jeho vý-

stavbe ako v Rusku, tak aj vo Francúzsku a Taliansku. Pri odstraňovaní negatívnych postojov k vzniku čs. zahraničného vojska väčších rozmerov zohrala rozhodujúcu úlohu organizátorská činnosť M. R. Štefánika a jeho mimoriadne diplomatické schopnosti. Ale nielen tie, lebo práve aj v Rusku sa na prelome rokov 1918/1919 ukázalo, že Štefánik je aj dobrý vojenský organizátor, rozumie problematike a potrebám armády. Po svojej inšpekcii a diskusiách s dôstojníkmi a vojakmi pri rôznych jednotkách pochopil nielen potrebu vystriedania resp. stiahnutia vojsk unavených fyzicky aj psychicky z frontovej línie, ale aj to, že aj keď je štátne zriadenie demokratické, v ozbrojených silách nemá demokracia, schôdzovanie a diskutovanie o rozkazoch veliteľov a podobné aktivity miesto, pretože vedú až k anarchii a v konečnom dôsledku ohrozujú armádu a jej existenciu ako celok.

Zaujímavý bol aj príspevok Natálie Krajčovičovej o sociálnom postavení legionárov a príspevky o legionárskych pomníkoch na Slovensku (J. Babjak). Veľkým prínosom bol referát francúzskeho historika Etienna Boissierieho z Paríža, ktorý priblížil účasť francúzskych legionárov v bojoch vo Francúzsku pri Vouziers a Terrone na základe pre nás ťažko prístupných a aj málo známych vojenských dokumentov – denných zápisov francúzskej armády, ktoré obsahujú detailné informácie o bojových operáciách, účasti jednotiek na príslušných úsekoch frontu, stratách a podobne. F. Vrábek sa vo svojom referáte o Štefánikovom pobyte na Sibíri na prelome rokov 1918/1919 venoval zložitej problematike nariadenia č. 588 zo 16. januára 1919, ktorým Štefánik ako minister vojny zrušil volené orgány v ruských légiiach a premenil dobrovoľnícke revolučné vojsko na pravidelnú organizovanú armádu novovzniknutého demokratického štátu – Československej republiky. Pre lepšie poznanie tejto problematiky bude však potrebný ešte ďalší archívny výskum, a to najmä pokiaľ ide o otázku, prečo bol rozkaz publikovaný až 28. februára 1919, teda s odstupom mesiac a pol od jeho vydania. Viacero dokumentov svedčí o možných sporoch v zákulisí, ktoré Štefánik už nemohol ovplyvniť, pretože zo Sibíri odcestoval a ponáhlal sa na mierovú konferenciu vo Versailles.

Na záver konferencie, ktorá sa tešila značnému záujmu odborníkov aj širokej verejnosti, sa rozvinula spontánna diskusia, v rámci ktorej si prítomní spresňovali niektoré pojmy, poukázali na rozdielne výklady a aj pretrvávajúce problémy v historiografii o légiiach. Tým akoby symbolicky naznačili, že výskum dejín tohto obdobia a významnej kapitoly v dejinách českého a slovenského národa ani po takmer sto rokoch nie je uzavretý, je v ňom ešte veľa bielych miest a otázok, ktoré čakajú na objektívnejšie zhodnotenie, ako to bolo v minulosti. K lepšiemu poznaniu dejín légii by mali prispieť aj novo sprístupnené dokumenty z francúzskych a talianskych archívov. Ďalšia možnosť sa nám otvára sprístupňovaním archívov v Rusku a veľa možno očakávať od dôkladnejšieho výskumu v archívoch nemeckých, najmä pokiaľ ide o ministerstvo zahraničných vecí a vojenský archív. Nemecký materiál – našimi historikmi len málo využívaný – by mohol prispieť aj k lepšiemu poznaniu úlohy nemeckej diplomacie pri vyvolaní konfliktu medzi légiami a sovietskou mocou v Rusku (vyslanec Mirbach) v období po uzavretí Brestlitovského mieru. Hoci

existuje staršia a veľmi presvedčivá práca ruského v emigrácii žijúceho historika Victora M. Fica „*The Bolsheviks and the Czechoslovak legion, The Origin of Their armed conflict March–May 1918*“, New Delhi, Abhinav Publications, 1978, v ktorej autor dokumentárne podložil svoj záver, že konflikt úmyselne a po dobrej úvahe vyvolala bolševická vláda, pričom nemalú úlohu zohrali aj informácie od českých a slovenských ľavicových sociálnych demokratov resp. komunistov, ktorí zámerne náladu v čs. légiách v Rusku skresľovali a sovietskym predstaviteľom tvrdili, že väčšina z legionárov je stúpencom bolševikov, vo veľkej časti odbornej literatúry ešte stále pretrváva názor, že konflikt vyvolalo československé politické a vojenské vedenie v spolupráci s Francúzskom a Anglickom a tie ho aj financovali.

Možno očakávať, že pripravovaný zborník referátov z konferencie prinesie veľa nových zaujímavých poznatkov a stretne sa medzi znalcami a záujemcami o dejiny légií a aj u ďalších čitateľov so záujmom.

Ferdinand Vrábel